Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Історичний факультет

ІСТОРІЯ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ НОВОГО ЧАСУ

Частина перша

Практикум
для студентів історичного факультету

Львів
2023

УДК 94(4-15+7) «148/1815» (076)
ББК Т3(0)4р30–363+Т3(0) 5р30–363

Укладач – *Зоя Баран* – канд. іст.наук, доцент, зав. кафедрою світової історії модерного часу

Рецензенти
Володимир Трофимович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії імені М.П. Ковальського Національного університету „Острозька академія"
Богдан Чума – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Українського католицького університету

Відповідальний за випуск
Руслан Сіромський – доктор історичних наук, професор

Практикум з курсу "Історія країн Західної Європи та Північної Америки Нового часу". Для студентів історичного факультету. Частина перша. Зоя Баран. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2023. 296 с.

Рекомендувала до друку Вчена рада історичного факультету
Львівського національного університету
імені Івана Франка
(протокол № 9/2022-23 від 19.04.2023)

© Львівський національний університет імені Івана Франка, 2023
© Баран Зоя, 2023

З М І С Т

ВСТУП …….... 3

Тема 1. *ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ*… … … … … … … … … … …4

Тема 2. *РЕФОРМАЦІЯ* …24

Тема 3. *РЕФОРМАЦІЙНИЙ РУХ У НІМЕЧЧИНІ*… … … … … … … … …34

Тема 4. *РЕЛІГІЙНІ ВІЙНИ У ФРАНЦІЇ (1562-1598)*… … … … … … … …60

Тема 5. *ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ У НІДЕРЛАНДАХ (1566-1648)*… … … … 83

Тема 6. *ТРИДЦЯТИЛІТНЯ ВІЙНА (1618-1648)*… … … … … … … … … …103

Тема 7. *СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА ДОБИ ВІДРОДЖЕННЯ*… . 111

Тема 8. *АНГЛІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ СЕРЕДИНИ XVII ст.* …… … 131

Тема 9. *ФРАНЦУЗЬКЕ ПРОСВІТНИЦТВО*… … … … … … … … … … … …162

Тема 10. УТВОРЕННЯ США …….....191

Тема 11. *ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ* … … … … … … … … … … … … …....219

Тема 12. ФРАНЦІЯ ПЕРІОДУ КОНСУЛЬСТВА ТА ПЕРШОЇ ІМПЕРІЇ (1799–1815) …….263

Тема 13. ВІДЕНСЬКИЙ КОНГРЕС …….....286

ВСТУП

На семінарські заняття з нормативного курсу "Історія країн Західної Європи та Північної Америки Нового часу" винесені теми, що вимагають поглибленого вивчення. Зміни державного устрою країн, місце в ньому осіб та суспільних груп й інші прояви людської діяльності протягом чотирьох століть становлять центральну вісь проблематики занять. Головними тематичними сюжетами є:

- Великі географічні відкриття.
- Утворення нових релігійних віровчень та церков.
- Європейські революції XVI–XVIII ст. та їх вплив на подальший світовий розвиток.
- Міжнародні конфлікти.
- Форми суспільного життя та засади функціонування держав.
- Зміни в культурі, науці та суспільній думці європейців у XVI-XVIII ст.

Мета семінарських занять – сприяти виробленню у студентів навичок самостійної, критичної роботи з науковою літературою, джерелами, оволодіння технікою і формою записів, вміння їх застосовувати. Під час занять студенти вчаться аналізувати та оцінювати історичні факти, події і процеси в історико-порівняльному плані, виробляють уміння досліджувати та узагальнювати новий матеріал. До кожної теми семінарського заняття подано список літератури.

Мета методичних рекомендацій – допомогти зорієнтуватися при підготовці винесених на обговорення питань; виробити в студентів навички вибору, систематизації, творчого осмислення та узагальнення історичних фактів, подій; навчити їх аналізувати джерела; виділяти вузлові проблеми та давати їм самостійно оцінку.

Документальні матеріали підібрані таким чином, щоб вони якнайкраще сприяли висвітленню визначених заняттям питань, інтерпретації, оцінці та порівнянню тих чи інших явищ, процесів.

Складовою частиною семінарських занять є обговорення виступів студентів, які повинні вільно володіти матеріалом, вміти логічно й послідовно його викласти. Лише за цієї умови присутні зможуть проаналізувати виступ товариша, поставити питання доповідачу, доповнити й конкретизувати викладений ним матеріал, відзначити позитивні моменти й недоліки виступів. Обговорення проблеми передбачає поєднання попередньо освоєного джерельного матеріалу та монографічних досліджень.

До окремих тем семінарських занять подані проблеми для дискусії та теми рефератів. Робота над їх написанням стимулюватиме дослідницькі нахили студентів, дасть змогу виявити їх індивідуальні можливості.

ТЕМА 1.

ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ЄВРОПЕЙЦІВ

1. Передумови та причини Великих географічних відкриттів.
2. Перебіг основних відкриттів:
   а) подорожі Христофора Колумба;
   б) експедиція Васко да Гами;
   в) перша навколосвітня подорож Фернандо Магеллана.
3. Наслідки Великих географічних відкриттів.

Проблема для дискусії: Географічні відкриття – міфи та реальність.

Дослідження

❑ *Вітер, Ірина.* Великі географічні відкриття та їх вплив на економічний розвиток країн європейської цивілізації, [Електронний ресурс]. Режим доступу: naukam.triada.in.ua/index.php/konferentsiji/59-dvadtsyat-vosma-vseukrajinska-praktichno-piznavalna-internet-konferentsiya/733-veliki-geografichni-vidkrittya-ta-jikh-vpliv-na-ekonomichnij-rozvitok-krajin-evropejskoji-tsivilizatsiji

❑ Encyclopedia of Western colonialism since 1450. Thomas Benjamin, editor in chief. Thomson Gale, 2007.

Методичні рекомендації

Мета теми – з'ясування передумов європейської експансії, головних відкриттів і їх наслідків для Старої Європи та Нового Світу.

Розглядаючи ***перше питання***, визначте економічні, релігійно-політичні, науково-технічні та психологічні чинники, що сприяли географічним відкриттям. З'ясуйте переваги Португалії у відкриттях та дії її конкурента – Кастилії/Іспанії. Визначте причини підписання та суть Тордесільяського договору 1494 р.

Розглядаючи ***друге питання***, зупиніться на аналізі найважливіших подорожей:

➢ експедиції під керівництвом генуезького мореплавця Христофора Колумба, який у 1492 р. за підтримки Іспанії вирушив на Захід через Атлантичний океан (шлях вздовж берегів Африки був закритий Португалією) і потрапив до Америки, хоча й був упевнений у відкритті нового шляху до Індії. Проаналізуйте *документ №1.* Під час наступних експедицій він розвідав узбережжя Південної та Центральної Америки й відкрив декілька островів;

➢ подорожі португальця Васко да Гами до Індії, завдяки якій вперше прокладено шлях з Європи до Південної Азії через мис Доброї

Надії (1497–1499) океанським маршрутом, який поєднав Атлантичний та Індійський океани. Прокоментуйте *документи №2,3.* Ця подорож дозволила уникнути плавання через спірне Середземне море та пересікання небезпечного Аравійського півострова. Фактично це ознаменувало початок морської фази глобального мульти-культуралізму. Відкриття да Гамою морського шляху в Індію дозволило португальцям створити могутню колоніальну імперію;

➢ експедиції португальського підданого Фернандо Магеллана у 1519–1521 рр., що здійснила першу кругосвітню подорож та на практиці довела кулясту форму землі й нероздільність Світового океану. Прокоментуйте *документ №4* – щоденник подорожі, написаний італійським мореплавцем Антоніо Пігафетта, одним із супутників Ф. Магеллана.

Великі географічні відкриття та зумовлені ними зміни у всіх сферах людського життя й уявлень стали одним із переломних явищ, котрі позначили перехід від Середньовіччя до Нового часу. З'ясовуючи їх наслідки в ***питанні третьому*** заняття, зверніть увагу на зміни в уявленнях європейців про світ, зрушення в економічному розвитку (революція цін та харчова революція), політичній та соціальній сферах. Проаналізуйте взаємозв'язок та взаємовплив Великих географічних відкриттів та економічного розвитку країн Європи. Розгляньте суть міфу Ельдорадо. Визначте роль відкриттів у цивілізаційному контексті. Прокоментуйте вірш Р. Кіплінга "Тягар білих", вперше опублікований у Великій Британії та США 1899 р. (*док. №5*). Яку дискусію міг викликати зміст твору?

ДОКУМЕНТИ

Документ №1.

Христофор Колумб. Щоденник першої подорожі до Індії

1492 р.

Пролог

В ім'я господа нашого Ісуса Христа.
[*In nomine domini nostri Ihesu Christi*]

Після того як Ваші Високості, […] всемогутні володарі – король і королева Іспанії і островів моря, […] – в нинішньому 1492 році поклали край війні з маврами, що правили в Європі, і завершили війну у величезному місті Гранаді, де в цьому ж році, у другий день січня, я сам бачив, як силою зброї ще не були поставлені королівські штандарти ваших високостей на баштах Альгамбри, яка є фортецею вищезазначеного міста, але вже король маврів вийшов з міських воріт,

щоб поцілувати королівські долоні Ваших Високостей […], в цьому ж місяці, я інформував Ваші Високості про землі Індій і про одного володаря, який зветься Великий Хан, що означає нашою мовою Король королів. Цей володар і його попередники багато разів відправляли послів в Рим з проханням направити до них людей, досвідчених у справах нашої святої віри, щоб вони наставляли в ній; Святий Отець ніколи не задовольняв його і багато народів долучилося до згубних віровчень і звернулося до ідолопоклонства чи приєднання до погибельних сект. І тому Ваші Високості, як католики-християни і володарі, що вшановують святу християнську віру і сприяють її поширенню і як вороги секти Магомета й усілякого ідолопоклонства і єресі, вирішили відправити мене, Христофора Колумба, у зазначені землі Індій, з тим, щоб побачив я вищезазначених володарів і ці народи і дізнався б про стан цих земель і також про те, яким чином виявиться можливим навернути їх у нашу святу віру. І повеліли, щоб я попрямував туди не сушею, слідуючи на схід, як зазвичай ходять в ту сторону, але західним шляхом, де до сьогоднішнього дня, наскільки ми це достовірно знаємо, не проходив ще ніхто.

І таким чином, після того як були вигнані всі євреї з Ваших королівств і сеньйоріальних володінь, в тому ж місяці січні, Ваші Високості повеліли мені відправитися з достатнім флотом в згадані частини Індій. Заради того вони дарували мені великі милості, зробивши шляхетним мій рід і дозволивши відтепер і надалі іменуватися "Доном" і бути Великим Адміралом Моря-океану, а також беззмінним віце-королем і правителем усіх островів і материкових земель, які я відкрию і знайду, і які відтепер і надалі будуть відкриті і знайдені в морі-океані, і постановили, що наступником моїм буде мій старший син і так з покоління в покоління до звершення віків.

І я відправився з міста Гранади в суботу 12 травня того ж 1492 року і прибув у місто Палос, морський порт, де я спорядив три кораблі, які дуже підходять для такого підприємства. Я вийшов з цієї гавані добре забезпечений всякого роду припасами і з великою кількістю моряків у п'ятницю, в третій день серпня того ж року, за півгодини до сходу сонця взяв курс на належні Вашим Високостям Канарські острови, що лежать в тому ж море-океані, щоб звідти йти своїм напрямом і плисти до тих пір, поки не прибуду я в Індії. А прибувши на місце, надіслати від імені ваших високостей послів до тих володарів і виконати все, що мені було наказано. […]

Вівторок, 25 вересня.

[…] На заході сонця Мартін Алонсо Пінцон [капітаном каравели "Пінта" – *Уклад.*] показався на кормі свого корабля і з радісно викликав адмірала, вітаючи його, бо він побачив землю.

Почувши настільки тверду заяву Пінцона, він, за його словами, кинувся на коліна і подякував Господа нашого, а Мартін Алонсо та люди його виголосили: "Слава в вишніх Богу" [*Gloria in excelsis Deo*]; так само вчинив і екіпаж його, а ті, що знаходилися на "Ніньї", підійнялися на щогли й на снасті і всі в один голос стверджували, що земля. Так здавалося і адміралу, який вважав, що він знаходиться в 25 лігах від неї. До ночі всі були переконані, що земля лежить десь поблизу. Адмірал наказав усім кораблям відхилитися від звичайного шляху на захід і йти всім кораблям на південний захід, в тому напрямку, де здалася земля.

П'ятниця, 12 жовтня.

У п'ятницю досягли одного острівця […], який на мові індійців називався Гуанахані. Тут же побачили голих людей, і адмірал і Мартін Алонсо Пінцон і Вісенте Яньєс, його брат, капітан "Ніньї", зі зброєю зійшли на берег на човні. Адмірал захопив із собою королівський стяг, капітани — два прапора з зеленими хрестами. […]

Висадившись на землю, вони побачили дуже зелені дерева і багато води і різні плоди. Адмірал закликав обох капітанів і всіх інших, хто зійшов на землю […] і сказав їм, щоб вони під присягою засвідчили, що він перший вступив, як воно воістину і було, у володіння цим островом від імені короля і королеви, його володарів, здійснивши при цьому всі формальності, які були потрібні; докладніше це зазначено в актах, які тут же були складені в письмовому вигляді. Незабаром на берег прийшло багато жителів острова.

Те, що слід далі – справжні слова адмірала у його книзі про перше плавання і відкриття: "Оскільки вони тримали себе дружньо щодо нас і оскільки я усвідомлював, що краще навернути їх у нашу святу віру любов'ю, а не силою, я дав їм червоні ковпаки і скляні намистини, що вішають на шию, і багато інших малоцінних предметів, які їх потішили. І вони так добре поставилися до нас, що це здавалося дивом. Вони уплав переправлялися до човна, де ми були, і приносили нам папуг і бавовняну пряжу в мотках і списи і багато інших речей і обмінювали все це на інші предмети, які ми їм давали, як, наприклад, на маленькі скляні намистини і брязкальця. З великою охотою віддавали вони все, чим володіли.

Але мені здалося, що ці люди бідні у всьому. Усі вони ходять голі, в чому мати народила, і жінки теж, хоча я бачив тільки одну з них, та й та була ще дівчинкою. І всі люди, яких я бачив, були ще молоді, ніхто з них не мав більше 30 років, і складені вони були добре, і тіла й

лиця у них були дуже красиві, а волосся грубі, зовсім як кінські, і короткі. Волосся зачісують вони вниз, на брови, і лише невелика частина волосся і притому довга, яка ніколи не підстригається, закидається назад. Деякі розмальовують себе чорною фарбою (а шкіра у них такого кольору, як у жителів Канарських островів, які не чорні і не білі), інші червоною фарбою; інші тим, що попадається під руку, і одні з них розмальовують лице, інші ж все тіло, а є й такі, у яких розмальовані тільки очі або ніс.

Вони не мають і не знають зброї: коли я показував їм шпаги, вони хапались за леза і за незнанням різали собі пальці. Ніякого заліза в них немає. Їх списи — це прямі ломаки без заліза. Деякі списи мають на кінці риб'ячі зуби, в інших же наконечники з іншого матеріалу.

Вони всі, без винятку, високі і добре складені люди. Риси обличчя у них правильні, вираз привітний. У багатьох я бачив рубці на тілі. Я їх запитав, пояснюючи знаками, чому у них ці рубці, і вони таким же чином розтлумачили мені, що сюди приходили люди з інших, що лежать поруч, островів, і ці люди хотіли захопити їх всіх, вони ж оборонялися. І я думаю, і інші думають, що сюди ті люди прийшли з материкової землі, щоб захопити всіх, що живуть тут, в полон.

Вони повинні бути добрими і тямущими і кмітливими слугами – я помітив, що вони дуже швидко навчилися повторювати те, що їм говорилося, і я вважаю, що вони легко стануть християнами, так як мені здалося, що у них немає ніяких вірувань. І, з божою допомогою, я привезу звідси для Ваших Високостей шість чоловік, яких візьму при відправленні, щоб вони навчилися говорити [іспанською мовою]. Тварин ніяких, крім папуг, я на острові не бачив".

Все це – слова адмірала.

Субота, 13 жовтня.

Як тільки розвиднилося, на берег вийшло багато цих людей – чоловіків, і всі вони, як я вже говорив про те, були високі і дуже красиві. Волосся у них було не кучеряве, але хвилясте і грубе, немов кінське. І у всіх лоби та лиця ширші, ніж у індійців, яких я зустрічав раніше. Очі ж у них були красиві і зовсім не маленькі. Кольором ці люди були не чорні, а такі, як жителі Канарських островів, і чи можна очікувати іншого? […] Ноги у них дуже прямі, і всі ці люди ніби створені однією рукою, не огрядні, живіт ж у них добре скроєно.

До корабля вони припливли на човниках, виготовлених з деревних стовбурів і подібних, […] і оброблені вони були на диво за смаками тієї землі, і серед них були великі – в одному з таких каноє прибуло 40–45 чоловік – були і маленькі, навіть такі, в яких містилась лише одна людина.

Вони просувалися на човнах з допомогою весла, схожого на лопату (яку вживають пекарі, коли садять у пекти хліб), і йшли з великою швидкістю; коли ж човен перекидався, всі кидалися у воду і перевертали його, а воду вичерпували порожнистими гарбузами, які возили із собою.

Вони приносили клубки бавовняної пряжі, папуг, списи та інші речі, які було б важко описувати, і все давали за будь-який предмет, який би їм не пропонувався. Я ж був уважний до них і наполегливо дізнавався, чи мають ці люди золото. Я бачив, що деякі шматочки золота встромлені в отвори, які вони для цієї мети проробляють в носі. І, пояснюючи знаками, я дізнався, що, пливучи на південь або повертаючись на цей острів з півдня, я зустріну в тих місцях одного короля, у якого є великі золоті речі, і король цей має дуже багато золота. Я спробував дізнатися, як пройти туди, але незабаром зрозумів, що вони не знають шляхи в краю.

Переклад з іспанської під редакцією В.А.Часника,
http://www.ideasapiens.com/textos/America/diario_%201viaje_%20america.htm

Документ №2.

Васко да Гама. Навколо Африки до Індії

1497–1498 рр.

1497 р. Затока Св. Єлени [на західному узбережжі сучасної Південної Африки – *Уклад.*]. У вівторок (7 листопада) ми повернулися на землю, яка виявилася низькою, з широкою затокою, що відкривається в неї. Бухта виявилася дуже чистою і захищала від усіх вітрів, крім північно-західних. Вона простягалася на схід і захід, і ми [да Гама – *Уклад.*] назвали її Санта-Єлена. У середу (8 листопада) ми кинули якір у цій бухті і пробули там вісім днів, чистячи кораблі, лагодячи вітрила і набираючи дров. Жителі цієї країни жовтувато-коричневого кольору. Їхня їжа обмежується м'ясом тюленів, китів і газелей, а також корінням трав. […] Вони озброєні жердинами з оливкового дерева, до яких прикріплений ріг, обпалений у вогні. Їхні численні собаки нагадують португальських і гавкають, як вони. Птахи країни такі ж, як і в Португалії, і включають бакланів, чайок, горлиць, чубатих жайворонків і багатьох інших. Клімат здоровий і помірний, і дає хороші трави. Наступного дня після того, як ми кинули якір, тобто в четвер (9 листопада), ми висадилися з капітан-командором і взяли в полон одного з тубільців, який був невеликого зросту, як Санчо Мехія. Цей чоловік збирав мед у піщаній пустці, бо в цій країні бджоли відкладають свій мед біля підніжжя насипів, навколо кущів. Його взяли на борт капітанського корабля, і, посадивши за стіл, він з'їв усе,

що ми їли. Наступного дня капітан-командор добре одягнув його і відправив на берег. Наступного дня (10 листопада) чотирнадцять або п'ятнадцять тубільців підійшли до того місця, де стояв наш корабель. Капітан-командор зійшов на берег і показав їм різні товари, щоб дізнатися, чи можна знайти такі речі в їхній країні. Ці товари включали корицю, гвоздику, перли, золото і багато іншого, але було очевидно, що вони нічого не знали про такі предмети, і тому їм дали круглі дзвіночки та олов'яні кільця. […] У неділю (12 листопада) з'явилося близько сорока чи п'ятдесяти тубільців, і, пообідавши, ми висадилися на берег, і в обмін на монети ми отримали мушлі, які вони носили в якості прикрас у вухах, і які мали такий вигляд, начебто вони були вкриті пластинами, а до ручки прикріплено лисячі хвости, якими вони обмахували свої обличчя. […] вони дуже високо цінували мідь; справді, вони носили маленькі намистинки з цього металу у вухах. Того дня Фернао Веллозу, який був з капітан-командором, висловив велике бажання, щоб йому дозволили провести тубільців до їхніх домівок, щоб він міг дізнатися, як вони живуть і що вони їдять. Капітан-командор поступився його наполегливості і дозволив йому супроводжувати їх [...]. Незабаром після того, як вони пішли від нас, вони спіймали тюленя […],засмажили його і дали Фернао Веллозу, а також деяке коріння, яке вони їдять. Після цієї трапези вони виявили бажання, щоб він не супроводжував їх далі, а повернувся до кораблів. Коли Фернао Веллозу порівнявся з суднами, він почав кричати, негри трималися в кущах. Ми все ще вечеряли; але коли пролунали його крики, капітан-командор негайно ж підвівся, і ми, решта, увійшли в вітрильну шлюпку. Потім негри побігли вздовж берега і так само швидко, як і ми, наздогнали Фернао Веллозо, і коли ми спробували затягнути його в човен, вони […] поранили капітан-майора та ще трьох або чотирьох осіб. Усе це сталося тому, що ми дивилися на цих людей як на малодушних, абсолютно нездатних до насильства, і тому висадилися, не озброївшись попередньо. Потім ми повернулися до кораблів.

1498. Наступного дня (22 травня) ці ж човни знову підійшли до берега, коли капітан-командор відправив одного з каторжників до Калікуту, а ті, з ким він вирушив, привели його до двох маврів з Тунісу, які розмовляли кастильською і генуезькою. І першим їх привітанням було: "Який дідько вас сюди заніс?" Але потім вони спитали, що ми шукаємо в такій далечині. А він відповів: "Християн і прянощів". "Дивна річ, – казали ті, – чому ж король кастильський не послав сюди людей або король французький, або сеньйорія венеційська?" А він відповів: "Тому що король португальський цього не стерпів би", – і на це вони сказали: "Він не дуже й не правий".

Потім вони пригостили його пшеничними млинцями з медом. Поївши, він повернувся до кораблів у супроводі одного з маврів, який не встигши піднятися на борт, сказав такі слова: "Вдала подорож, щаслива подорож! Багато рубінів, багато смарагдів! Дякуйте Богові на колінах, що він привів вас у країну таких великих багатств!" Ми були дуже здивовані, почувши його промову, бо ніяк не очікували почути нашу мову так далеко від Португалії.

Місто Калікут населене християнами. [Перші мандрівники до Індії прийняли індусів за християн – *Уклад.*] У них смаглявий колір обличчя. У деяких з них великі бороди і довге волосся, тоді як інші коротко стрижуть волосся або голять голову, залишаючи лише чубчик на маківці на знак того, що вони християни. Вони також носять вуса. Вони проколюють вуха і носять у них багато золота. Вони ходять голими до пояса, прикриваючи нижню частину тіла дуже тонкими бавовняними тканинами. Але це роблять тільки найшанованіші, а решта одягаються як можуть. Жінки цієї країни, як правило, некрасиві і маленького зросту. Вони носять безліч золотих коштовностей на шиї, браслетів на руках і перстні з дорогоцінним камінням на пальцях ніг. Всі ці люди доброзичливі і, мабуть, м'якої вдачі. На перший погляд вони здаються жадібними і неосвіченими. Коли ми прибули в Калікут, король перебував за п'ятнадцять льє від нас. Капітан-командор послав до нього двох людей з повідомленням, сповіщаючи його, що прибув посол від короля Португалії з листами і що, якщо він забажає, він відвезе їх туди, де в той час перебував король. Король подарував носіям цього послання багато прекрасної тканини. Він послав капітан-майора вітати його, сказавши, що збирається вирушити в Калікут […].

Наступного ранку, тобто в понеділок, 28 травня, капітан-командор вирушив поговорити з королем і взяв із собою тринадцять осіб […]. Прийом був доброзичливий, наче люди були раді нас бачити, хоча на перший погляд виглядали загрозливо, бо в руках у них були оголені мечі. Капітан-командору надали паланкін, яким користуються в цій країні знатні люди, а також деякі купці, які платять королю за цей привілей. Капітан-майор увійшов у паланкін, який по черзі несли шестеро людей. У супроводі всіх цих людей ми пішли дорогою Калікута і прийшли спершу до іншого міста, званого Капна. Капітан-майор перебував там у будинку знатної людини, тоді як ми, інші, були забезпечені їжею, яка складалася з рису, великої кількості олії та чудової вареної риби [...]. Дорога була заповнена незліченним натовпом, який жадав нас побачити. Навіть жінки вийшли зі своїх будинків з дітьми на руках і пішли за нами. Коли ми прибули (в Калікут), нас відвели у велику церкву, і ось що ми побачили: будівля церкви велика, як монастир, усе збудоване з тесаного каменю і вкрите

черепицею. Біля головного входу височіє бронзовий стовп заввишки з щоглу, на вершині якого сидів птах, мабуть, півень. Додатково до цього був ще один стовп заввишки в людський зріст і дуже товстий. У центрі корпусу церкви височіла каплиця, повністю збудована з тесаного каменю, з бронзовими дверима, досить широкими, щоб могла пройти людина, і кам'яними сходами, що ведуть до неї. У цьому святилищі стояло маленьке зображення, яке, за їхніми словами, представляло Богоматір. Уздовж стін, біля головного входу, висіли сім дзвіночків. У цій церкві капітан-командор помолився, і ми з ним. До каплиці ми не заходили, бо за звичаєм до неї можуть входити тільки певні служителі церкви […]. Вони облили нас святою водою і дали нам трохи білої землі, яку християни цієї країни мають звичай класти собі на лоб, груди, на шию і на передпліччя. Капітан-майора облили святою водою і дали йому трохи землі, яку він віддав на зберігання комусь, давши зрозуміти, що накладе її потім. Багато інших святих було зображено на стінах храму у вінцях. Вони були пофарбовані по-різному, із зубами, що стирчали на дюйм з рота, і чотирма або п'ятьма руками. Після того, як ми покинули це місце і підійшли до в'їзду в місто (Калікут), нам показали іншу церкву, де ми побачили речі, подібні до описаних вище [...].

Проводжаючи капітан-майора, вони надали нам велику повагу, більшу, ніж в Іспанії надають королю. Людей було незліченно, бо крім тих, хто оточував нас, було дві тисячі озброєних людей [...].

28 травня. Король перебував на маленькому подвір'ї, напівлежачи на кушетці, вкритій тканиною із зеленого оксамиту, під яким був гарний матрац, а на ньому знову ж таки було простирадло з бавовняної тканини, дуже біле й тонке, краще за будь-яке лляне. Подушки були такими ж [...].

Капітан-командор, увійшовши, відсалютував за сільським звичаєм: склавши руки разом, потім піднявши їх до неба, як це роблять християни, звертаючись до Бога, і негайно після цього швидко розтиснувши їх і стиснувши кулаки. Король правою рукою поманив капітан-командора підійти ближче, але капітан-командор не наблизився до нього, бо в країні існує звичай, що ніхто з чоловіків не наближається до короля, крім одного слуги, який подає йому трави, і коли хто-небудь звертається до короля, він тримає руку перед ротом і залишається на відстані. Коли король поманив до себе капітан-командора, він подивився на решту [тобто людей да Гами – *Уклад.*] і наказав їм сісти на кам'яну лавку поруч із ним, де він міг їх бачити. Він наказав дати їм води для рук, а також фруктів, один сорт нагадував диню, тільки зовні був шершавий, а всередині солодкий, а інший плід нагадував інжир і мав дуже приємний смак [...].

Потім, кинувши погляд на капітан-командора, що сидів напроти нього, він запропонував йому звернутися до присутніх придворних, сказавши, що вони люди дуже знатні, що він може сказати їм усе, що забажає, а вони повторюватимуть йому (королю). Капітан-майор відповів, що він посол короля Португалії і приніс повідомлення, яке він може передати тільки йому особисто. Король сказав, що це добре, і негайно попросив провести його до кімнати. Коли капітан-командор увійшов, король теж встав і приєднався до нього, а решта залишилися на місці [...].

І капітан-командор сказав йому, що він є послом короля Португалії, який був лордом багатьох країн і володарем величезного багатства всіх видів, що перевищувало багатство будь-якого короля цих країв; що протягом шістдесяти років його предки щороку відправляли кораблі для відкриттів у напрямку Індії, тому що знали, що там були такі ж християнські королі, як і вони самі. Це, сказав він, було причиною, що спонукала їх наказати відкрити цю країну, а не тому, що вони шукали золото чи срібло, бо цього в них було так багато, що вони не потребували того, що можна було знайти в цій країні. Далі він заявив, що послані капітани подорожували рік або два, доки їхні запаси не вичерпалися, а потім повернулися в Португалію, так і не домігшись бажаного відкриття. У той час правив король на ім'я дон Мануель, який наказав йому збудувати три кораблі й призначив його капітан-майором, і який наказав йому не повертатися до Португалії, доки він не знайде цього короля християн під страхом відрубування голови. Що йому було довірено пред'явити два листи на випадок, якщо йому вдасться розшукати його, і що він зробить це наступного дня; і, нарешті, йому було наказано усно сказати, що він [король Португалії – *Уклад.*] бажає бути його другом і братом. У відповідь на це король сказав, що йому раді; що, зі свого боку, він вважає його другом і братом і відправить з ним послів до Португалії. Про це останнє попросили як про послугу, оскільки капітан-командор вдав, що не посміє з'явитися на очі своєму королеві й володарю, якщо не зможе одночасно представити деяких людей із цієї країни. Ці та багато інших речей обговорювалися між ними в цій кімнаті, і оскільки була вже пізня ніч, король запитав капітан-командора, у кого він хоче оселитися, у християн чи у маврів? І капітан-командор відповів, що ні з християнами, ні з маврами, і просив як милість, щоб йому надали житло самому. Король сказав, що накаже так [...]

У вівторок, 29 травня, капітан-командор приготував такі речі для відправки королю, а саме: дванадцять шматків ламбеля, чотири червоні капюшони, шість капелюхів, чотири коралові нитки, ящик із шістьма умивальниками, ящик цукру, дві бочки масла і дві бочки

меду. А оскільки заведено нічого не посилати королю без відома мавра, його агента і тюка, капітан-командор повідомив їм про свій намір. Вони прийшли і, побачивши подарунок, посміялися з нього, сказавши, що це не те, що можна запропонувати королеві, що найбідніший купець із Мекки або будь-якої іншої частини Індії дасть більше, і що якщо він хоче зробити подарунок, то він має бути в золоті, бо король не прийняв би такі речі. Почувши це, капітан-командор засмутився і сказав, що золота він не привіз, що, крім того, він не є купцем, а послом; що він передає те, що має, як особистий подарунок, а не від короля; що, якщо король Португалії накаже йому повернутися, він довірить йому значно багатші подарунки; і що, якщо король Камолім не прийме ці речі, він відправить їх назад на кораблі. На це вони заявили, що не перешлють його подарунків і не погодяться на те, щоб він сам їх переслав [...]. Коли капітан-командор побачив, що вони вирішили не надсилати його подарунок, він сказав, що, оскільки вони не дозволять йому надіслати свій подарунок до палацу, він піде поговорити з королем [...].

30 травня. У середу вранці повернулися маври і відвели до палацу капітан-командора. Палац був переповнений озброєними людьми. Наш капітан-командор прочекав зі своїми провідниками цілих чотири довгих години перед дверима, що відчинилися тільки тоді, коли король наказав впустити його у супроводі тільки двох осіб, яких він міг вибрати. Капітан-майор сказав, що хоче, щоб із ним були Фернао Мартінш, який міг би перекладати, і його секретар. Йому здавалося, що ця розлука не віщувала нічого доброго. Коли він увійшов, король сказав, що очікував його у вівторок. Капітан-командор сказав, що далека дорога втомила його і з цієї причини він не прийшов до нього. Потім король наголосив, що він повідомив про прибуття з дуже багатого королівства, але нічого не приніс йому; що він також сказав йому, що має листа, який так ще й не доставив. На це капітан-командор заперечив, що він нічого не привіз, бо мета його подорожі полягала тільки в тому, щоб робити відкриття, але що, коли прийдуть інші кораблі, він побачить, що вони йому привезли; що ж до листа, то він справді приніс його і доставить негайно.

Потім король запитав, що він виявив: каміння чи людей? Якщо він прийшов відкривати людей, як він сказав, то чому він нічого не приніс? Ба більше, йому сказали, що він носить із собою золоту статую Санта-Марії. Капітан-командор сказав, що "Санта-Марія" не із золота, і що навіть якби вона була золотою, він не розлучився б із нею, позаяк вона провела його через океан і приведе його назад до його рідної країни [...].

Потім король запитав, які товари можна знайти в його країні. Капітан-командор сказав, що тут багато хліба, сукна, заліза, бронзи і багато чого іншого. Король запитав, чи є у нього з собою якісь товари. Капітан-командор відповів, що в нього є потроху кожного виду як зразки, і що, якщо йому дозволять повернутися на кораблі, він накаже вивантажити їх на берег, а доти чотири або п'ять осіб залишаться в призначених їм житлах. Король сказав ні! Він міг би взяти із собою всіх своїх людей, надійно пришвартувати свої кораблі, вивантажити свої товари і продати їх із найбільшою вигодою. Попрощавшись із королем, капітан-командор повернувся до свого житла, і ми з ним. […]

З 31 травня по 2 червня. [...] Капітан-майор сказав, що король Камолін відправив його назад на свої кораблі, і що, оскільки вони [маври – *Уклад.*] не відпустять його, як наказав король, він повинен повернутися до короля, який, як і він сам, був християнином. Якби король не відпустив його і хотів, щоб він залишився у його країні, він зробив би це з великим задоволенням. Вони погодилися дозволити йому піти, але не дали йому можливості зробити це, тому що негайно зачинили всі двері, і багато озброєних людей увійшли, щоб охороняти нас, і нікому з нас не було дозволено вийти на вулицю без супроводу кількох людей. Потім вони попросили нас здати вітрила і штурвали. Капітан заявив, що не відмовиться ні від чого з цього: король Камолін беззастережно наказав йому повернутися на свої кораблі, вони можуть робити з ним усе, що захочуть, але він ні від чого не відмовиться.

Капітан-майор і ми, інші, почувалися дуже пригніченими, хоча зовні робили вигляд, що не помічаємо того, що вони роблять. Капітан-командор сказав, що, оскільки вони відмовили йому в рішенні повернутися, вони, принаймні, дозволять зробити це його людям, оскільки в тому місці, де вони перебувають, вони помруть від голоду. Але вони сказали, що ми повинні залишатися там, де ми були, і що якщо ми помремо з голоду, ми повинні терпіти, оскільки це їх не хвилює [...].

Весь цей день ми провели дуже неспокійно. Уночі нас оточувало більше людей, ніж будь-коли раніше, і нам більше не дозволяли ходити територією, на якій ми перебували, а обмежувалися невеликим, викладеним плиткою двориком, оточеним безліччю людей. Ми цілком очікували, що наступного дня нас розлучать або що з нами трапиться якась біда, бо помітили, що наші тюремники дуже на нас нарікали [...]. Усю ту ніч нас охороняло понад сотню людей, усі озброєні мечами, двосічними бойовими сокирами, щитами, луками і стрілами. Поки одні з них спали, інші несли варту, кожен по черзі чергував усю ніч.

Наступного дня, у суботу, 2 червня, вранці [...] сказали капітан-командору, що, оскільки він повідомив короля, що має намір вивантажити свій товар, тепер він повинен віддати наказ зробити це, оскільки в країні існує звичай, що кожен корабель після прибуття повинен негайно вивантажувати на берег товари, які він привіз, а також екіпажі, і що продавці не повинні повертатися на борт, поки все це не продадуть. Капітан-майор погодився і сказав, що напише своєму братові, щоб переконатися, що це зроблено. Вони сказали, що це добре і що відразу після прибуття товарів йому дозволять повернутися на свій корабель. Капітан-командор негайно ж написав братові, щоб той надіслав йому деякі речі, і той негайно ж це зробив. Після їх отримання капітану дозволили піднятися на борт, а двоє чоловіків залишилися з вивантаженими речами. При цьому була велика радість, подяка Богові за те, що він вирвав нас із рук людей, у яких не більше розуму, ніж у тварин, бо ми добре знали, що, коли капітан-командор опиниться на борту, тим, хто зійшов на берег, не буде чого боятися. Коли капітан-командор дістався до свого корабля, він наказав більше не посилати товарів.

Modern History Sourcebook: Vasco da Gama: Round Africa to India, 1497-1498. Oliver J. Thatcher, ed., The Library of Original Sources (Milwaukee: University Research Extension Co., 1907), Vol. V: 9th to 16th Centuries. P. 26-40, https://sourcebooks. fordham.edu/mod/1497degama.asp.

Документ №3.

Лист, який отримав Васко да Гама від володаря Калікута до короля Португалії Мануеля I

Васко да Гама, дворянин вашого двору, прибув до мого краю, чому я радий. У моєму краї є багато кориці, гвоздики, імбиру, перцю і дорогого каміння. З твого краю хотів би отримати золото, срібло, коралі та тканину червоного кольору.

Wiek XVI-XVIII w żródłach. Wybór tekstów żródłowych z propozycjjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów. Warszawa, 1999. S. 33.

Документ №4.

Антоніо Пігафетта. Перша подорож навколо світу

1519–1522 рр.

[…] Почувши, що в місті Севільї споряджено для цієї мети флот у складі п'яти кораблів для здобуття прянощів на Молуккських островах під керівництвом капітан-генерала Фернана ді Магеллана,

португальського дворянина […], який неодноразово перетинав різні напрямки океану і здобув собі цим велику славу, я вирушив туди з міста Барселони, де в цей час перебувала Його Величність, везучи із собою багато доброзичливих листів. Я відплив на кораблі в Малагу, а звідти сушею прибув до Севільї. Цілих три місяці я провів у Севільї в очікуванні, доки згаданий флот готувався до плавання, і, коли нарешті настав термін відправлення, подорож розпочалася за надзвичайно щасливих прикмет […].

[…] У понеділок вранці 10 серпня, в день св. Лаврентія, згаданого вже року [1520], флот, забезпечений усім необхідним для морської подорожі, маючи на борту різних людей, числом всього двісті тридцять сім, готувався покинути севільський порт.

[…] У середу 28 листопада 1520 р. ми вибралися з цієї протоки і занурилися в простори Тихого моря. Протягом трьох місяців і двадцяти днів ми були абсолютно позбавлені свіжої їжі. Ми харчувалися сухарями, але то вже не були сухарі, а крихти з них, змішана із черв'яками, які зжерли найкращі сухарі. […] Ми пили жовту воду, яка гнила вже багато днів. Ми їли також куски волової шкіри […]; від дії сонця, дощів і вітру вона стала неймовірно твердою. Ми замочували її в морській воді протягом чотирьох-п'яти днів, після чого клали на кілька хвилин на гаряче вугілля і з'їдали її. Ми часто харчувалися деревною тирсою. Щурі продавалися по півдуката за штуку, але й за таку ціну їх неможливо було дістати. Однак гіршою за всі ці біди була ось яка. У декого з екіпажу верхні й нижні ясна розпухли до такої міри, що вони не в змозі були вживати будь-яку їжу, внаслідок чого й померли. Від цієї хвороби померло дев'ятнадцять осіб […]. З числа тридцяти осіб екіпажу перехворіло двадцять п'ять […], здорових залишалося дуже мало. Я, дякувати Господу, не зазнав жодної недуги. За ці три місяці і двадцять днів ми пройшли чотири тисячі ліг не зупиняючись цим Тихим морем. Воістину воно було вельми мирним, бо за весь цей час ми не пережили жодної бурі. Крім двох пустельних острівців, на яких ми знайшли одних тільки птахів та дерева, і тому назвали їх Нещасними островами, ми ніякої землі не бачили.

[…] На відстані 25 ліг на захід-північний захід від цього острова [Кагайян-Сулу, Філіппіни] ми знайшли великий острів [Палаван, Філіппіни], на якому є рис, імбир, свині, кози, кури, фініки завдовжки до ліктя і завтовшки до руки [банани], вони чудові; деякі інші - завдовжки більше долоні та ще смачніші за інші; кокосові горіхи, патати [за словами мореплавця, "патати за смаком нагадують каштани, величиною з ріпу" – *Уклад.*], цукрова тростина та коренеплоди, смаком схожі на ріпу. Тут варять рис на вогні в

бамбукових або дерев'яних посудинах: так він зберігається краще, ніж рис, зварений у глиняних горщиках. Ми назвали цю країну обітованою землею, бо до того, як знайшли її, ми голодували дуже сильно. Нерідко бувало, що ми готові були покинути кораблі і зійти на берег, щоб не померти від голоду.

[…] Мешканці Палавану ходять голяка, як і всі інші. Майже всі вони займаються обробітком землі. Вони мають луки з товстими дерев'яними стрілами завдовжки більше ліктя, із загостреними кінцями з риб'ячих кісток, отруєними соком трави; інші забезпечені бамбуковими вістрями і також отруєні. Замість пір'я на кінці стріл прикріплений шматочок заліза, схожий на голівку дротика; коли стріли у них закінчуються, вони б'ються за допомогою лука. У них у великій ціні мідні кільця і ланцюги, дзвіночки, ножі, але найбільше вони цінують мідний дріт для зв'язування своїх рибальських гачків.

У них є великі за розміром домашні півні, яких вони не вживають у їжу через те, що певним чином шанують їх. Іноді вони змушують їх битися один з одним і при цьому ставлять певну суму на того чи іншого півня, і виграш отримує власник півня, що переміг. Вони женуть вино з рису, і воно міцніше і смачніше, ніж пальмове.

На відстані десяти ліг на південний захід від цього острова ми прийшли до острова, який, у міру того, як ми пливли вздовж його берегів, піднімався, здавалося, вгору. Після того як ми вступили в гавань, у непроглядній темряві загорілися вогні св. Ельма [на території Мальти - острівна держава в Середземному морі – *Уклад*.]. […] Наступного дня, 9 липня, володар цього острова надіслав до нас дуже гарну пірогу, ніс і корму якої було прикрашено золотом. На носі здіймався біло-блакитний прапор із павиним пір'ям. Дехто на пірозі грав на музичних інструментах і барабанах. Пірогу супроводжували два альмаді [каное – *Уклад*.]. Пірога має вигляд фусти [галери – *Уклад*], альмаді ж – невеликі рибальські човни. Вісім старійшин-вождів зійшли на судна і сіли на килимі на кормі. Вони піднесли нам у дар розфарбований дерев'яний глечик, наповнений бетелем (плід, що його вони жують постійно) [вічнозелена багаторічна рослина роду перець, листя якої має лікарські властивості;мореплавець наголошував: "у цих краях бетель вживають всі, позаяк він освіжає серце, і, якщо вони відмовляться від його вживання, то помруть" – *Уклад*.], араком, і жасминовими й апельсиновими квітами, покривало з жовтого шовку, дві клітки з птахами, двох кіз, три глечики з рисовою горілкою і кілька зв'язок цукрової тростини. Ті самі дари вони залишили і на іншому кораблі і, обійнявши нас, розлучилися. Рисова горілка прозора, як вода, але така міцна, що багато хто з нас сп'яніли. Вона називається араком.

Через шість днів володар знову надіслав пишно оздоблені три піроги, які оточили наші судна під звуки музики і бій барабанів і литавр. […] вони піднесли нам у дар різноманітну їжу, виготовлену з одного тільки рису. Деякі страви були загорнуті в листя і були продовгастої форми, деякі були схожі на куски цукру, інші мали форму пирогів з яйцями і медом. Вони повідомили, що їхній володар охоче дозволяє нам здобути тут продовольство, запасатися водою і вести торгівлю скільки нам буде завгодно. Почувши це, семеро наших спустилися в пірогу, везучи із собою подарунок їхньому володареві, який складався з плаття зеленого оксамиту, зшитого на турецький манер, крісла, оббитого фіолетовим оксамитом, п'яти ліктів червоного сукна, головного убору, позолоченої чашки для пиття, скляної посудини з кришкою, трьох зошитів паперу для писання і позолоченого письмового приладдя. Для дружини володаря ми захопили із собою три лікті жовтого сукна, пару посріблених черевиків і срібну голківницю, повну голок. Ми взяли з собою три лікті червоного сукна, головний убір і позолочену чашку для пиття для правителя. Глашатаю, який прибув до нас на пірозі, ми подарували сукню з червоного із зеленим шовку, пошиту на турецький манер, головний убір і зошит паперу для письма, і так ми дали всім сімом старійшинам – одному шматок сукна, іншому головний убір, і кожному з них зошит паперу для письма. Після цього ми негайно вирушили на острів.

Прибувши до міста, ми залишалися в пірозі дві години, доки не з'явилися два слони, вкриті шовковими попонами, і дванадцять осіб, кожен з яких тримав порцеляновий глечик, закритий шовком, в яких вони повинні були забрати наші подарунки. Тоді ми сіли на слонів, і попереду нас пішли ці дванадцять осіб з подарунками в посудинах. Так ми доїхали до будинку правителя, де нас нагодували вечерею з багатьох і різноманітних страв. Вночі ми спали на бавовняних матрацах, підбитих шовком, а простирадла були з камбайського полотна. Половину наступного дня ми пробули в будинку правителя, після чого попрямували на слонах до палацу володаря, супроводжувані, як і минулого дня, людьми з подарунками. Усі вулиці від будинку правителя до житла володаря були повні людей, озброєних мечами, списами і щитами, бо таким був наказ володаря. Ми в'їхали в палацовий двір на слонах. Ми піднялися сходами в супроводі управителя та інших старійшин і вступили до великої зали, наповненої знаттю, сіли на килим, а посудини з подарунками були поставлені поблизу нас. Один зі старійшин попередив нас, що нам не можна прямо заговорити з володарем і що, якщо нам щось потрібно, ми маємо сказати про це йому, а він, своєю чергою, передасть це –особі

вищого становища. Останній повідомить це братові правителя, який перебуває в малому залі, а цей останній передасть це за допомогою розмовної труби через отвір у стіні одній з осіб, які перебувають у залі разом із володарем. Він же навчив нас, як зробити три поклони володарю за допомогою рук, складених над головою, піднявши раніше одну ногу, а потім і іншу і цілуючи руки, простягнуті до нього. Так ми і зробили, бо така тут форма поклону володареві.

Ми повідомили володареві, що прибули від короля Іспанії, що останньому завгодно укласти з ним мир і він просить лише дозволу на торгівлю. Володар відповів, що, якщо король Іспанії бажає бути його другом, він з великою охотою стане його другом також і що він дозволяє нам брати тут продовольство і воду і вести торгівлю як нам буде завгодно. Ми тоді вручили йому подарунки, і при отриманні кожного з них він злегка кивав головою. Кожному з нас дали парчеву із золотом і шовком сукню, накинуту на наше ліве плече, де вона залишалася тільки коротку мить. Усі, хто перебував у палаці, були вбрані в золототкану сукню з шовку, що вкривала їхні сороміцькі частини, у них були кинджали, руків'я яких оздоблені золотом і коштовним камінням, на пальцях у них багато перснів. Ми повернулися в дім правителя на слонах, супроводжувані сімома особами, що несли подарунки володаря. Коли ми дійшли до будинку правителя, вони роздали кожному з нас його подарунок, кладучи його на ліве плече. На знак подяки за клопоти ми дали кожному з них по парі ножів. До будинку правителя з'явилося дев'ять осіб із такою самою кількістю великих дерев'яних страв, надісланих володарем. На кожній тарілці містилося від 10 до 12 порцелянових мисок з телятиною, каплунами, курчатами, павичами і м'ясом інших тварин, а також рибою. Ми повечеряли, сидячи на пальмовій циновці на землі, тридцятьма або тридцятьма п'ятьма різними стравами з м'яса, окрім риби та іншої їжі. Кожен шматок їжі ми запивали їх горілкою з порцелянової чашки завбільшки з яйце. Рис та інші солодкі страви ми їли золотими ложками, схожими на наші. У наших спальнях, де ми провели ці дві ночі, постійно горіли свічки з білого воску в срібних канделябрах і дві великі лампи, наповнені олією, з чотирма гнотами, до того ж двоє людей весь час знімали з них нагар. Ми повернулися до берега моря на тих самих слонах, і дві піроги відвезли нас на судна.

Усе місто побудоване на морі, за винятком будинків володаря і деяких головних начальників. Воно складається з двадцяти п'яти тисяч вогнищ. Будинки збудовані з дерева і підносяться на палях. Під час припливу жінки в човнах їздять містом і продають усе необхідне для підтримки життя. Перед будинком володаря збудовано великий цегляний мур з вежами на кшталт фортеці, і на ньому розміщено

п'ятдесят шість бронзових бомбард і шість чавунних. Під час дводенного нашого перебування там кілька разів стріляли з багатьох гармат.

Володар цих місць – "мавр", і ім'я його раджа Сіріпада. Йому було сорок років від роду, він старий і огрядний. Йому служили тільки жінки, дочки головних начальників. Він ніколи не залишає палац, за винятком тих випадків, коли вирушає на полювання, і нікому не дозволено розмовляти з ним інакше, ніж через розмовну трубу. У нього десять писарів, іменованих "хірітолями" , які описують його діяння на дуже тонкій деревній корі.

[…] Жителі Китаю – світлошкірі та ходять у платтях. Так само, як і ми, вони їдять за столом. У них є хрест, але невідомо заради якої потреби. Уздовж узбережжя цієї країни живе багато племен.

У цій країні виробляють мускус. Тварина, що виробляє мускус, – кішка, що нагадує цівету. […] Власник такої тварини платить володарю особливу суму. Відомі нам зерна мускусу не що інше, як козляче м'ясо, стовчене в мускусі, але не кров. Хоча і кров може бути у вигляді зерняток, але вона швидко випаровується.

[…] У суботу, 6 вересня 1522 р., ми увійшли в бухту Сан-Лукар [Іспанія], маючи на борту лише вісімнадцять осіб екіпажу, та й то здебільшого хворих, – ось що залишилося від шістдесяти чоловік, які залишили Молукку. Деякі з них померли від голоду, деякі втекли на острів Тимор, інші були засуджені на смерть за злочини. Починаючи з того дня, як ми вийшли з цієї бухти [Сан-Лукар – *Уклад.*], і до того дня, як повернулися до неї, ми виконали чотирнадцять тисяч чотириста шістдесят ліг і таким чином здійснили подорож навколо світу, пливучи зі сходу на захід.

У понеділок, 8 вересня, ми кинули якір біля набережної Севільї і дали залп з усіх наших гармат. У вівторок усі ми в сорочках і босоніж, тримаючи кожну свічку в руці, вирушили на прощу до храму Св. Марії Перемоги [Кафедральний собор Св. Марії – *Уклад.*] і до храму Св. Марії Стародавності.

Покинувши Севілью, я попрямував до Вальядоліду, де подарував його священній величності дону Карлу не золото і не срібло, а предмети, які значно більше цінує настільки могутній володар. Між іншими предметами я дав йому книгу, власноруч мною написану, яка містить опис усього того, що відбувалося день у день протягом усього нашого плавання. Поїхав я звідти, якнайшвидше і прибув до Португалії, де розповів королю Жуану про все, що я бачив. З Іспанії потім я попрямував до Франції, де підніс деякі предмети з іншої півкулі матері найхристияннішого короля дона Франциска, володарці-регентці. Після цього я поїхав до Італії, де і влаштувався,

присвятивши скромну свою працю преславному і знаменитому синьйору Філіпу Вільє Ліль Адану, найдостойнішому великому магістрові родоського ордена.

Лицар Антоніо Пігафетта

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard. Warszawa, 1999. S. 47–48; Antonio Pigafetta. The First Voyage Around the World (1519–1522): An Account of Magellan's Expedition. University of Toronto Press. Toronto, 2007.

Документ №5.

Джозеф-Редьярд Кіплінг. Тягар білих

1899 р.

Беріть тягар той Білих,
Зішліть туди свій цвіт,
Синів, щоб торували
Новим підданцям слід;
Служили за поденне —
Завжди напоготів —
Юрбі хистких, похмурих
Дітей-напівчортів.

Беріть тягар той Білих —
Терпляче поруч йти,
Ховати прояв сили
І проблиск гордости;
Сто раз просте і ясне
Доводити до всіх,
Чужих шукати вигід
Та інтересів їх.

Беріть тягар той Білих —
Лють мирної війни:
Забий той вічний голод,
Хвороби ті спини...
І вже коли замріє
Жаданий той кінець,
Дикунська Лінь і Дурість

Зведе все нанівець.

Беріть тягар той Білих —
Не розкіш королів,
Струмент кріпацький, мітли
І роби ковалів.
Порти, де вам не плавать,
Шляхи в чужий вам світ
Своїм життям вкладайте
І смертю значте слід!

Беріть тягар той Білих —
І жніть платню стару:
Докори — за зусилля,
Ненависть — за весь труд,
Крик юрб, яких до світла
(Повільно так!) тягли:
"Нащо ви нас з Єгипту?..
Ми любо там жили..."
Беріть тягар той Білих —
Не смійте спочивать!
Ані гукать про Волю,
Щоб втому приховать!
За кожен крик і шепіт,
За кожен чин і пас
Мовчазні люди важать
Богів чужих і вас.

Беріть тягар той Білих —
Кінець дитячим снам:
Були легкі то лаври,
Яким мала ціна.
За всі літа невдячні
Прийміть свої жнива:
Холодний, зріло-мудрий
Суд тих, що рівні вам.

Перекладач: Є.Сверстюк.
Антологія зарубіжної поезії другої половини XIX – XX сторіччя (укладач Д.С.Наливайко). Київ: "Навчальна книга", 2002.

ТЕМА 2.

РЕФОРМАЦІЯ

1. Зародження реформаційного руху. Лютеранство.
2. Кальвінізм та його поширення.
3. Поміркована течія протестантизму: цвінґліанство.
4. Радикальні напрями протестантизму: анабаптисти, меноніти.

Проблема для дискусії: Контрреформація чи Католицька реформа: яке з цих понять адекватніше для відображення змін після Тридентського собору.

Дослідження

- *Дейвіс Н.* Європа. Історія. Київ, 2000.
- *Джеджора О.* Історія європейської цивілізації. Ч.1. До кінця XVIII століття. Львів, 1999.
- *Кристен О.* Реформы Лютера, Кальвина и протестантизм. Пер. с франц. Москва, 2005.
- *Мак-Ґрат А.* Інтелектуальні витоки європейської Реформації. Пер. з англ. Київ, 2008.
- *Пронь С.* Мартін Лютер і Томас Мюнцер: Реформація в Німеччині, яка змінила Європу та світ (до 50-річчя Віттенберзьких тез). Науковий вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського. Історичні науки. №1(43), 2017. С. 101–106.

Методичні рекомендації

Мета теми – з'ясування причин Реформації, джерел її світоглядної ідеології, значення протестантизму в історії європейських країн, аналіз головних протестантських течій.

При розгляді ***першого питання*** заняття, визначте причини зародження реформаційного руху. Різкі виступи проти зловживань церковних ієрархів та продажу індульґенцій звучали задовго до того, як Мартін Лютер оприлюднив свої знамениті тези (англієць Джон Вікліф (1330–1384) повстав проти багатства церкви, відкинув верховенство Папи і заперечив доктрину преосутнення святих дарів; чех Ян Гус (1372–1415) наголошував на предетермінізмі і церкві обраних, голландець з Ротердама Еразм Ротердамський (Ґергард Ґергардс, 1466–1536) виступав проти церковних надужить та ін.). З'ясуйте, чому саме в Німеччині сформувалася широка неорганізована опозиція до Риму?

Центральною фігурою в духовно-культурному житті XVI ст. вважається німецький теолог Мартін Лютер (1483–1546), який започаткував протестантську Реформацію. 4 вересня 1517 р. папа Лев X дозволив

проповідь про індульґенцію[1]. У відповідь М. Лютер прибив до церковних воріт князівського замку в Вітенберзі свої 95 тез, спрямованих проти папської булли та проповідника індульґенцій Йогана Тецеля (*док. №1*). З цього моменту М. Лютер опиняється в центрі протестантського руху проти ухваленого католицькою церквою кодексу етики, церковного ритуалу та літургії. Запропонована ним програма змін не передбачала радикальної реформи церкви. Головна ідея його тез полягала в тому, що для "спасіння душі" необхідне внутрішнє каяття грішника, яке не замінить грошова пожертва.

Назву "протестанти" вживають щодо послідовників М. Лютера, які стали на його бік у 1529 р., коли він проголосив право проповідувати доктрину протестантизму — віровчення поза римо-католицькою та православною церквами. Згодом протестантами називали послідовників не тільки М. Лютера, Ж. Кальвіна, а також сектантів в Англії, які існували навіть усередині англіканської церкви, та загалом усі релігійні секти західних християн, наприклад, анабаптистів та ін. Дотримуючись головної доктрини протестантизму, згідно з якою Біблія є вищим авторитетом для всіх християн, і кожна людина може самостійно звертатися до Бога, вони прагнули обмежити роль священика як посередника між людиною та Богом, спростити церковний ритуал та літургію, в якій проповідь слова повинна стояти вище таїнства, що здійснюється, й обмежити вшанування святих. Лютерани піддали сумніву існування семи святих таїнств (Хрещення, Причастя, Покаяння, Миропомазання, Шлюб, Священство, Єлеосвячення), визнавши з них згодом тільки два – Хрещення та Причастя. При цьому вони наголошували, що повноваженнями для здійснення таїнств володіють усі члени Церкви.

Зверніть увагу на причини успіху німецької Реформації та широкого резонансу, якого вона набула в Європі: по-перше, Реформація відобразила і ніби підсумувала глибокі зміни, які давно підточували середньовічні соціальні структури, в тому числі церковні; по-друге, протест М. Лютера підтримали світські правителі, які забезпечили йому захист та свободу проповідницької діяльності.

Важливо підкреслити, що Реформація була не тільки релігійним, а й політичним та суспільних рухом. На відміну від поглядів попередніх "єретиків" та містиків, вчення Лютера згуртувало різні соціальні стани Німеччини в анти-папському протесті, стало могутнім

---

[1] Індульґенція (від латин. *indulgentia* – милість, прощення) – Папська грамота про загальне відпущення гріхів, які раніше були прощені Богом під час сповіді.

стимулом, своєрідним "прапором" для боротьби проти існуючих порядків. М. Лютер діяв у роздробленій Німеччині, де ще не склалася сильна буржуазія, здатна кинути виклик старим порядкам. Заперечуючи владу Риму над німецькими церквами, М. Лютер визнавав владу над ними місцевих сеньйорів. Лютеранство безпосередньо зверталося до незалежно налаштованих володарів, підтверджувало легітимність їхньої влади, підтримуючи водночас існуючий соціальний лад. Противник будь-яких революційних, насильницьких дій, М. Лютер прагнув скерувати Реформацію у виключно теологічне русло (*док. №2*).

Прокоментуйте наведені нижче оцінки подій у Німеччині під час селянської війни: "*Лютер занурив всю Німеччину в таке безумство, що надія не бути вбитим здається нам вже спокоєм та безпекою*", – писав навесні 1525 р. гуманіст Ульріх Засій. "*Головна причина повстання – напад Лютера на Папу та Імператора*", – стверджував Еразм Ротердамський і говорив з тихою насмішкою в лице самому Лютеру: "*Ти не хочеш визнати цих бунтівників своїми учнями, однак вони тебе визнають своїм учителем*". "*Лютер сам гірший від усіх повсталих селян, разом узятих... Гілки, від яких народилось повстання, рубати, шкодуючи стовбур – беззмістовно*", – зазначав герцог Георг Саксонський. Яке значення, на Вашу думку, мала діяльність Лютера?

У другій половині XVI ст. головною протестантською силою в Європі став кальвінізм. ***Друге питання*** присвячене розгляду кальвіністського віровчення. Жан Кальвін (1509–1564) у 1536 р. видав "Настанови в християнській вірі", в яких виклав реформаторську доктрину в узагальненій формі (*док. №3*). Згодом книга була визнана енциклопедією протестантської думки. Кальвінізм відобразив наступний етап розвитку Реформації, проявивши прагнення торгово-промислових верств домогтися політичної влади. Визнаним світовим центром протестантизму стало багате місто — Женева, розташоване на перетині європейських торговельних шляхів, в якому розпочав свою діяльність Ж. Кальвін.

Охарактеризуйте, спираючись на текст *документу №4,* створену Ж. Кальвіном концепцію призначення (доктрина предетермінізму). Головною у доктрині була не віра, як у лютеранстві, а Божа благодать. Християнські таїнства розумілися лише як символічні обряди, зокрема вказувалося, що хліб і вино є знаками духовного спілкування з Тілом і Кров'ю Христа, але в дійсності їх споживає лише обранець, благословенний істинною вірою. Ж. Кальвін виступив і з радикальнішою реформаторською програмою. Він проголосив принцип "загального священицтва", що передбачав відмову від традиційної священицької ієрархії та демократичну організацію

церкви, влада в котрій повинна належати всім її членам; заперечував можливість світського монарха очолювати церкву. Кожна релігійна громада автономна і незалежна в справах спасіння, вона сама організовує та підтримує своє управління. Держава — інший, виключно земний інститут. Ж. Кальвін утверджував ідею теократії, держави, що діє під керівництвом вищих церковних ієрархів. Ідеальною формою держави він вважав республіку, якою управляли б "обрані" святі, що він і здійснив у Женеві.

Прокоментуйте твердження двох відомих французьких просвітників – Вольтера (Франсуа Марі Аруе): "*Кальвін широко відчинив двері монастирів, але не для того, щоб всі монахи вийшли з них, а для того, щоб загнати туди весь світ*" та Шарля Монтеск'є: "*Святкувати повинні б Женевські громадяни день народження Кальвіна та день його прибуття в Женеву як два найщасливіші дні своєї республіки*".

Ж. Кальвін виробив новий оригінальний кодекс, завдяки якому його послідовники почали суттєво виділятися з загалу: зразкова кальвіністська родина мала цуратися всіх проявів насолоди і легковажності – танців, співів, пияцтва, азартних ігор, яскравих убрань, гучної розмови і навіть жвавого жестикулювання. Життя кальвіністів мало супроводжуватися тверезістю, самообмеженням, тяжкою працею, ощадністю й передовсім побожністю. У мистецтві вони уникали будь-якого зображення Бога, всяких містичних символів та алегорій. Єдиним джерелом радості для них мало бути щоденне читання Біблії. Саме це вчення згодом стало відоме в англомовному світі як пуританство.

Підсумовуючи перші два питання заняття, визначте відмінності у діяльності двох реформаторів та їх вплив на взаємини держави і церкви (використайте при цьому *додаток №1*).

Третім, поряд із Лютером та Кальвіном, основоположником протестантизму, погляди якого також формувались цілком незалежно, був Гульдріх Цвінґлі (1484–1531). Аналізу його поглядів та діяльності присвячене ***третє питання*** заняття. Як священик однієї із церков столиці середньовічної Швейцарії Цюриху, Г. Цвінґлі зайнявся її реформою. Він став відомим як противник католицької догми та культу, в тому числі продажу індульґенцій. Г. Цвінґлі поділяв Лютерову концепцію виправдання вірою, але відкидав авторитет єпископів і стверджував, що причастя – це звичайна символічна церемонія. Він вважав, що Реформація є обов'язковою умовою благополуччя громади та проведення соціальних змін, однак успіху вона може досягти лише у випадку підтримки її міською владою. У 1520 р. "Рада двохсот" (фінансово-промислова олігархія, яка управляла Цюрихом) наказала всім священикам міста проповідувати

слово Боже та відкидати все, що не підтверджується Писанням, тобто утвердила головний принцип, висунутий реформатором. Той факт, що погляди Г. Цвінґлі набрали офіційного статусу, а його самого підняли до рангу "батька міста", навів реформатора на думку про необхідність гальмування процесу Реформації, яка, на його переконання, вже зробила свою справу. Реформація у Швейцарії здійснювалася не завжди мирно. Розкажіть, чим завершилось релігійне протистояння між католицькими та протестантськими кантонами.

У центрі уваги ***четвертого питання*** – другий, або "сектантський", період Реформації. З'ясуйте причини активізації стихійних процесів, які не тільки не піддавалися контролю з боку визнаних теологів, але все переконливіше демонстрували обмеженість та половинчатість проведених ними реформ. Адже багато релігійних діячів, яким особливо близькі були переживання селянських і міських мас, все чіткіше усвідомлювали недостатність лише "внутрішньої" свободи та кальвіністської програми демократизації церкви, яка, зрештою, обернулася теократичним режимом. Таким чином склалася нова ситуація: у початкову конфронтацію протестантизму та католицизму втрутилася третя сила, а саме протестантські "дисиденти" та "єретики", які однаково вороже ставилися і до Риму, і до "канонічного" Віттенберґа. Тепер протестантизм, що домігся офіційного визнання, виступав у недавньому амплуа католицької ортодоксії та зазнавав критики "знизу" за непослідовність та духовний деспотизм, за відступництво від справжньої апостольської віри. Поступово корифеї протестантизму розпочали переслідування колишніх однодумців у боротьбі з Папою. Зокрема, реформатор Ж. Кальвін вдався до співробітництва з католицькою інквізицією у цькуванні талановитого антитринітарія Мігеля Сервета (1511–1553).

У Німеччині розгорнули діяльність анабаптисти або "перехрещені" (цей термін пояснював вимогу замінити хрещення немовлят "свідомим" хрещенням дорослих), ідеї яких згодом розвинули меноніти, а також сучасні баптисти. Зверніть увагу, що анабаптизм як явище (у період Реформації цей термін не вживався, а його прихильники називали себе "братами") виник правомірно в Цюриху. Найавторитетнішим інтерпретатором ключових принципів вчення став Конрад Гребель (1498–1526), колишній соратник Г. Цвінґлі. Проповідники анабаптизму апелювали не стільки до Святого Письма, скільки до власного внутрішнього Одкровення, вимагаючи від мирян не тільки віри, а й відповідних їй добрих справ. Оскільки для дітей, стверджували вони, така віра неможлива, то хрестити можна лише "відроджених" дорослих. Прагненням заснувати ідеальну

християнську республіку, засновану на євангельських принципах, анабаптисти кинули виклик усталеній політичній владі. Вони поділялись на чимало течій та угруповань, але всі відкидали присягу, приватну власність та насильство. З літа 1525 р. у Цюриху поширилася хвиля вторинного хрещення і у відповідь – репресивна діяльність місцевої влади. Все більше противників хрещення немовлят покидало країну, і швейцарський анабаптизм зійшов з історичної сцени. Його центр перемістився в Німеччину.

Одним із проповідників "перехрещених" був і Томас Мюнцер (1489–1525) – ідеолог та відомий ватажок народної течії в німецькій Реформації. З 1522 р. він повністю порвав взаємини з М. Лютером (*док. №4*). Т. Мюнцер закликав людей не просто вірити, але самим здійснювати "суд Божий", не зупиняючись ні перед чим при втіленні в життя євангельських ідеалів. Вимога хрещення "за вірою" слугувала безпомилковою ознакою "ворога" в очах не тільки церковних, а й світських правителів. Світських, тому що вказувала на ідеї та групи, ворожі соціальному ладу, релігійних – оскільки заперечувала прийнятий ними догматичний принцип. Імперське місто, в якому проповідував Мюнцер – Мюльгаузен – стало одним із найважливіших центрів Селянської війни в Німеччині. В історію Мюнстерська комуна ввійшла як "анабаптистська", і на неї була покладена відповідальність за всі безчинства в місті.

За підрахунками істориків, станом на 1546 р. лише в Голландії та Фрисландії було страчено понад 30 тис. осіб за приналежність до анабаптистів.

Згодом вчення анабаптистів відродилося уже під проводом фрисландця Мено Симонса (1496–1561). В основній праці під назвою "Головна книга справжньої християнської віри" (1539) він виклав погляди, що відіграли помітну роль у формуванні власне баптистської церкви. У центрі віровчення М. Симонса концепція церкви як співдружності святих, які здійснили акт справжнього хрещення (оскільки М. Симонс підвів під відмову від хрещення немовлят солідну теологічну базу щодо способу хрещення, то меноніти обрали практику обливання). Звідси ключові принципи: служителі церкви не призначаються "зверху", а вибираються лише її членами; ніхто не може вказувати, що їм проповідувати; служителі церкви повинні існувати за рахунок пожертвувань віруючих та ін. Баптисти стоять на позиціях послідовного пацифізму: відмова від служіння в армії, заборона брати зброю в руки.

Отже, з 1530-х років до поділу християнського світу на дві частини – православну та католицьку – додалася третя складова – протестантська. Зверніть увагу, що протестантство певною мірою вплинуло на всі сфери життя суспільства: через потребу читання

Біблії – на розвиток освіти та письменства; в економіці – на розвиток культури підприємництва, а отже, й піднесення капіталізму; в політиці виявилось причиною суперечностей як між державами, так і між конкуруючими угрупованнями всередині держав. Розколовши католицький світ, протестантство також спонукало римську церкву до реформи.

ДОКУМЕНТИ

Документ №1.

ТЕЗИ МАРТІНА ЛЮТЕРА

31 жовтня 1517 р.

1. Господь наш і Вчитель, закликаючи: "покайтеся", бажав, щоб земне життя віруючих було постійним покаянням.
2. Під цим словом аж ніяк не можна розуміти таїнство каяття, тобто сповідь і відпущення гріхів, яке здійснюється священиком.
5. Папа не може звільняти від покарань, за винятком тих, які накладає на свій розсуд або згідно з церковним каноном, тобто папськими постановами.
21. Помиляються проповідники індульґенцій, коли говорять, що через папське відпущення людина звільняється від будь-якого покарання.
25. Такою ж владою, як Папа, володіє... будь-який єпископ в єпархії своїй і будь-який священик у своєму приході.
32. Будуть засуджені навіки, разом зі своїми вчителями, ті, які впевнені, що завдяки відпускним грамотам, можуть бути спокійні за свій порятунок.
36. Будь-який християнин, що щиро кається в своїх гріхах і спокутує їх, дістає повне звільнення від покарань без будь-якої відпускної грамоти.
43. Потрібно переконувати християн, що той, хто дає бідним або допомагає тим, хто цього потребує, чинить краще, ніж коли б він купував відпущення.
62. Справжній, істинний скарб церкви є все святе Євангеліє — про владу і милість Божу.
76. Стверджувати, що якби апостол Петро був у наші дні Папою, то не міг би дарувати більшої милості, ніж Відпущення, означає здійснювати наклеп на апостола Петра і Папу.
77. Стверджувати, що хрест з папським гербом прирівнюється до Хреста Господнього, означає богохульствувати.

Історія країн Західної Європи та Північної Америки Нового часу. Частина перша. Практикум для студентів історичного факультету. Укладач Зоя Баран. 2-е видання, доповнене. Львів, 2006. С. 12.

Документ №2.

МАРТІН ЛЮТЕР

- Раніше [до селянського повстання – *Уклад.*] я думав, що можна керувати людьми за Євангелієм; але тепер [після повстання – *Уклад.*] я зрозумів, що це — безумство: люди зневажають вчення Христа; щоб ними керувати, потрібен державний закон, меч і насильство.
- Більшість володарів — величезні безумці або найбільші негідники в світі, але все ж їх необхідно слухатися, тому що вони — кати та тюремники на службі в Бога.
- Влада володарів повинна бути самодержавною.
- Володарі — боги, народ — сатана.
- З тремтінням та жахом дивився я, бідний монах, на цю справу мою. Я сліпо кинувся в неї і не розрахував наслідків [...]. Я необережно виступив проти Папи, якого до того часу шанував благоговійно [...].
- Я міг би обіцяти, по-перше, мовчати про всю цю справу, щоб дати їй вмерти природною смертю; по-друге, написати Його Святості покірливий та смиренний лист, в якому зізнався би в надмірній гарячковості [...] і нарешті, по-третє, обнародувати послання, в якому закликав би всіх віруючих підкоритися в цій справі Римській Церкві [...]. Я зроблю все і все витерплю, тільки б не продовжувати цієї боротьби.
- Що мені робити, Святий Отче? [...] Тяжість Вашого гніву я не можу винести і не знаю, як його уникнути. Від мене чекають зречення [...], але воно тільки б принизило Римську Церкву та підбурило би проти неї весь світ, оскільки величезне зло нанесли їй вороги мої [...] Вони знеславили її в Німеччині, проповідуючи дитячі нісенітниці та покриваючи ім'ям Вашої Святості всі свої паскудства [...]. Я ж перед Богом свідчу, що ніколи не мав наміру ні явно повставати проти влади Римської Церкви та Вашої Святості, ні таємно її розхитувати. Я сповідую на повний голос, що влада цієї Церкви вища за все і що немає нічого ні на землі, ні на небі, що повинно би їй віддати перевагу, крім єдиного Ісуса Христа, Володаря всього.
- У добрій війні [на захист Вітчизни. – *Уклад.*] обов'язок християнської любові нищити ворогів нещадно, грабувати та палити їх за законами війни [...], тому що сам Бог допомагає сильному.
- Треба вбивати бунтівників, як скажених собак.
- Якщо володарі погані, то цим зовсім не виправдане ваше повстання, тому що той, хто взяв меч, від меча і загине. Ярмо поганих володарів терпіти – це посланий нам Богом хрест [...].
- Головна відповідальність за повстання селян впаде на вас, володарі, і ще більше — на вас, єпископи, священики, монахи, тому що у вашій

сліпій злобі ви не перестаєте посилатись на Євангеліє [...]. Ніж до вашого горла приставлений, а ви все ще думаєте, що сила за вами і що вас ніхто не переможе.

Історія країн Західної Європи та Північної Америки Нового часу. Частина перша. Практикум для студентів історичного факультету. Укладач Зоя Баран. 2-е видання, доповнене. Львів, 2006. С. 13-14.

Документ №3.

Жан Кальвін. НАСТАНОВИ В ХРИСТИЯНСЬКІЙ ВІРІ

1536 р.

- "*Призначенням*" ми називаємо вічну в долі кожної людини волю Божу, тому що не всі люди створені з однаковою метою, але одні — для вічного життя, а інші — для вічного засудження.
- Спаситель може дарувати милосердя тому, кому він хоче, тому що він милосердний; і все ж він не дасть його всім, бо він справедливий суддя. […]
- Якщо нас жорстоко пригнічує безжалісний володар, якщо нас грабує скупий і марнотратний володар, якщо нас зневажає та погано захищає недбалий правитель, навіть, якщо богохульний та нечестивий переслідує нас за віру, то передовсім згадаємо ті обра́зи, які ми причинили Господу і які, безсумнівно, виправляються цими бідами. Це викличе у нас почуття покірності та надасть сили для терпіння. Надалі будемо пам'ятати, що не наша справа виправляти таке зло, нам залишається тільки молити Бога про допомогу, в його руці серця королів та долі королівства.
- Таємниця Призначення солодка.
- Свобода волі недостатня, щоб дати можливість людині робити добрі справи, якщо в цьому їй не допомагає Благодать.
- Одному Богу належить влада над цим народом. Нехай Бог буде нашим єдиним Володарем […].
- Якщо ви хочете, щоб Бог зберіг вашу республіку у тому стані, в якому вона нині перебуває, то найбільше оберігайте те місце, яке Він в ній вибрав — святу Церкву — від знеславлення, оскільки Він сказав, що шануватиме тих, хто Його шанує. Він один — великий Бог [...] й немає іншої влади, крім Нього.
- Як у людини є дві управляючі сили — одна для душі і для вічного життя, а друга — для тіла і для життя тимчасового, так і в світі повинні бути дві влади — держава і Церква. Дві ці влади ніколи не повинні переплітатися, тому що сам Бог їх розділив.
- Більше, ніж будь-хто, ми бажали би, щоб усі, хто живе у ворожнечі з Богом, краще вільно повернулись до Нього, ніж їх би до цього

примушували зовнішньою силою, яка нікого не виправить. Оскільки ж Господь вирішив втягнути нас в цю війну, не даючи нам ні хвилини спокою, то ми будемо боротися до кінця, як безстрашні та непохитні воїни, тією зброєю, яку Господь дав нам у руки, і ми знаємо, що під цим Його знаменом ми переможемо.

- Виборче право народу священне.
- Свобода (громадянська – *Уклад.*) — дивний Божий дар.

Історія країн Західної Європи та Північної Америки Нового часу. Частина перша. Практикум для студентів історичного факультету. Укладач Зоя Баран. 2-е видання, доповнене. Львів, 2006. С. 15-16.

Документ № 4.

Томас Мюнцер. ВИКРИТТЯ ОМАНЛИВОЇ ВІРИ

1533 р.

Якщо однодумці Лютера не бажають йти далі нападів на священиків та монахів, то їм не треба і братися за справу[...]. Боротися проти влади Пап, не визнавати відпущення гріхів, чистилища, панахид та інших зловживань — означає проводити реформу лише наполовину. Лютер — поганий реформатор, він підкладає подушки ніжному тілу, надто звеличує віру та применшує значення справ.

Історія країн Західної Європи та Північної Америки Нового часу. Частина перша. Практикум для студентів історичного факультету. Укладач Зоя Баран. 2-е видання, доповнене. Львів, 2006. С. 16.

Додаток № 1.

Доктринальні особливості лютеранства та кальвінізму XVI ст.

Лютеранство	***Кальвінізм***
Стверджується виключний авторитет Біблії, заперечується авторитет Священного передання, визнається право кожної людини самостійно трактувати Біблію	
Відкидається католицька церковна ієрархія та главенство Пап	
З семи християнських таїнств зберігаються тільки Хрещення та Причастя, які розуміються як символічні обряди	Означували таїнства як символічні обряди (“знаки”, “свідчення”)
Проголошується принцип загального священицтва (виборність пасторів та проповідників).	
Стверджується, що спасіння досягається тільки особистою вірою	Стверджується вчення про божественне призначення (доктрина предетермінізму); божа благодать є ознакою передвибраності до порятунку.

ТЕМА 3.

РЕФОРМАЦІЙНИЙ РУХ У НІМЕЧЧИНІ

1. Особливості економічного та політичного розвитку Німеччини.
2. Ідеологія німецького гуманізму (С. Брант, Е. Роттердамський, Й. Рейхлін, Ульріх фон Гуттен).
3. Селянська війна 1524–1526 рр. Програмні вимоги повсталих: "Статейний лист", "Дванадцять статей". Програма "Селянського парламенту" в Гайльброні.
4. Релігійна Шмалькальденська війна в Німеччині (1546–1547–1555).

Дослідження

- *Бобилєва С.Й.* Історія Німеччини з давніх часів до 1945 р. Донецьк, 2003.
- *Каріков С.* Аугсбурзький релігійний мир як рубіжний пункт лютеранської конфесіоналізації в Німеччині. Історія. Вісник Київського національного університету імені Т.Шевченка, №106, 2011. С. 27–29.
- *Пронь С.* Мартін Лютер і Томас Мюнцер: Реформація в Німеччині, яка змінила Європу та світ (до 50-річчя Віттенберзьких тез). Науковий вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського. Історичні науки. №1(43), 2017. С. 101–106.

Методичні рекомендації

Мета заняття – визначити особливості розвитку німецьких земель у складі Священної Римської імперії німецької нації, ідеології німецького гуманізму та з'ясувати причини селянської і релігійної воєн.

Розглядаючи в ***першому питанні*** державно-політичний устрій Імперії, зверніть увагу на переважання тенденції до регіональної автономії німецьких вищих імперських верств і великих міст. Можна відзначити двоїстість політичного становища князів: щодо Імператора Імперії вони виступали як стан, а щодо станово-представницьких органів у власних володіннях (ландтаги) – як монархи. З'ясуйте особливості розвитку імперських та вільних міст. Чому можна стверджувати що Реформація сприяла зміцненню позицій князівської влади та виникненню нових форм державності? Охарактеризуйте економічний розвиток німецьких земель.

Друге питання заняття присвячене аналізу творчості німецьких гуманістів: Себастіана Бранта (*док. №1*), який висміював вади тогочасного суспільства ("Корабель дурнів", 1494); Еразма

Роттердамського (*док. №2*), який намагався поєднати гуманізм з католицькою традицією ("Похвала глупоті", 1509). Визначте причини появи збірників листів, виданих Йоганом Рейхліном "Листи знаменитих людей" (1514) та Ульріхом фон Гуттеном "Листи темних людей" (1515, *док. №3*). Поясніть суть суперечки з приводу конфіскації єврейських книг. Проти кого був спрямований останній сатиричний твір і чому переважна більшість кореспондентів — це вигадані особи з "промовистими" іменами: Шкуролуп, Медолиз, Чудотворець, Пустобрех, Безглуздович тощо. Вчені вважають, що крім Ульріха фон Гуттена, перу якого належить більшість листів, є ще один автор - німецький гуманіст, талановитий сатирик Крот Рубеан (1480—1539).

Розглядаючи ***питання третє***, зверніть увагу на причини повстання, головні райони його поширення. Проаналізуйте основні програмні вимоги повсталих у різних регіонах – "Статейний лист" південного Шварцвальда (заклик до об'єднання в християнський союз), "Дванадцять статей" селян Швабії (*док. №4,5*). У травні 1525 р. лідери та посланці різних повстанських армій були скликані до Гайльброна на "Селянський парламент", який очолив Вендель Гіплер, колишній чиновник Франконії та юрист з університетською освітою. Порядок денний охопив питання від практичних до теоретичних, підтримував ідею імперської реформи (*док. №5*). Проаналізуйте розроблену в травні 1525 р. імперську програму реформ, що ґрунтувалася на анонімному трактаті "Потреби німецької нації" (1523). Як і програма Венделя Гіплера, вона призначалася для обговорення на "Селянському парламенті" в Гайльброні (*док. №7*). Передбачуваний автор – Фрідріх Вайгандт, територіальний чиновник курфюрста Майнца. У програмі представлений детальний план правової, комерційної та грошової реформи. Чи можна стверджувати, що ця програма просувала ідею федеративної імперії? Як можна застосувати суть партисипаторної системи управління до даної програми? Визначте ставлення до війни Мартіна Лютера (перегляньте *док. №2* з попереднього заняття) та Томаса Мюнцера.

Перший повномасштабний збройний конфлікт між католиками і протестантами, що ввійшов у історію під назвою Шмалькальденська війна, відбувся у 1546–1547 рр. – ***питання четверте*** заняття. Розглядаючи його, зверніть увагу, що попри релігійні декларації обох сторін війна, насправді, була суперництвом великих німецьких володарів з імператором Священної Римської Імперії Карлом V і між собою. Відновлення єдності Священної імперії стало можливим лише після підписання в 1555 р. Аугсбурзького релігійного миру (проаналізуйте *док. №8*). Сейм розглядається як переломний момент між епохою протестантської Реформації і наступною епохою

конфесійного формування та переговорів. Його головним досягненням стало релігійне розмаїття. Офіційно Імперія залишалася католицькою державою в єдності з Римом. Мир передбачав визнання протестантської релігії – лютеранства – легітимною конфесією (інші протестантські течії оголошувалися поза законом). При цьому кожен правитель у німецьких землях або міський магістрат мав право вільно обрати релігію та нав'язати її підданим (згодом утвердився принцип "чия влада, того й віра"). У більшості вільних міст і в окремих князівствах допускався перехід від католицизму на лютеранство і навпаки. Отже, Аугсбурзький релігійний мир (залишався основним законом режиму конфесійного співіснування в Імперії до 1803 р.) не визнавав свободи віросповідання підданих, що згодом стало однією з причин початку масштабного військового конфлікту в Європі – Тридцятилітньої війни (1618–1648). Проте, підписанням цього документу було покладено край політичному розколу Священної Римської імперії та відновлено мир в Центральній Європі. Аугсбурзька угода вперше в Європі виробила спосіб мирного співіснування кількох віросповідань в рамках одного державного утворення. Завдяки цьому була відновлена дієвість державних інститутів Імперії, в тому числі Райхстагу, імперського суду і самого поста Імператора.

ДОКУМЕНТИ

Документ №1.

Себастіан Брант. Корабель дурнів

1494 р.

Передмова

Задля користі й доброго повчання, задля перестороги й заохочення до мудрості, задля здорового глузду й гарних звичаїв, а також задля викорінення дурості, сліпоти, безглуздих забобонів та в ім'я виправлення роду людського — з винятковою увагою, старанням і ретельністю склав у Базелі

Себастіан Брант, доктор обох прав.

Без ліку в нас друкують книг
Для блага й щастя душ людських.
Та диво: книг число росте,
А люд не кращає, проте.
Писанням нехтують, тому
Весь світ, повержений в пітьму,
В юдолі скніє, гине в горі,

А дурнів — як піску у морі,
їм не ганьба — блазенські шати.
Не смій лиш дурнями їх звати.
І я надумав: з дурнів битих
Гучний блазенський флот створити […].

З них жоден не признає зроду,
Що він — із бовдурів породи.
На ймення Дурня зве — він стиха:
«Ви помиляєтесь. Не з тих я...»
Мене розумні не осудять,
їм до вподоби вірші будуть.
Вони й хвалитимуть сатиру,—
Знайшовши в книзі правду щиру.
Та доведеться, знаю, чути
Від бовдурів бурчання люте […].
Повніші в дзеркало часами
Дивитися і наші дами.
Бо дурнем бути — титул цей
Не лиш мужчини привілей.
Дурепи ж є і між жінками —
І їх наділим ковпаками!
Нехай їх носять — геть вуалі!

Складові поеми:

1. Про книги, якими не користуються
2. Про жадобу
3. Про нові моди
4. Дурні в старості
5. Про виховання дітей
6. Про заводіяк
7. Про погані манери
8. Про щиру дружбу
9. Про необачних дурнів
10. Про джигунів-залицяльпиків
11. Гультяї-п'яниці
12. Про слугуючих двом панам
13. Про балакунів
14. Про тих, що інших ганять— себе прощають
15. Про боржників
16. Про марне навчання
17. Про тих, що все відкладають на завтра

18.Про сторожів своїх дружин
19.Про перелюбство
20.Про вічних дурнів
21.Про безглуздий гнів
22.Про впертість і зухвальство
23.Про неслухняних хворих
24.Про насміхи з глупоти
25.На плітки дурня не зважай
26.Шум у церкві
27.Про дурнів, наділених владою (Багато йолопів на світі. Здається їм, що й знамениті, І мудрі лиш вони одні, Та знають всі: вони дурні. Але назвати дурнем спробуй Вельможно-владарну особу [...]. Країна та фортуну має, Якою мудрий управляє; Там добрі звичаї у раді, Не стане підлість на заваді. Та лихо краєві, де князем Нездара і невіглас разом; Там кожен пив би та гуляв, Байдужий до державних справ […]. Колись були часи блаженні — Князів оточували вчені. В добрі пишалася держава, Карали зло, трималися права. Буяв у цілім світі мир. Тепер же дурість на весь шир Свою розгортає запону, Бере князів під охорону, Велить їм мудрість зневажати, Користолюбству потурати, Людців нікчемних обирати, Щоб лад розумний розхитати, Щоб бідам множилось число, Щоб панувало в світі зло.)
28.Корабель ремісників
29.Про поганий приклад батьків
30.Про насолоди
31.Про тих, що женяться на грошах
32.Про заздрість і ворожнечу
33.Про лікарів-шарлатанів
34.Про самозакоханість
35.Про танці
36.Нічні пригоди
37.Про жебраків
38.Про лихих жінок
39.Про астрологію
40.Про дурнів, що не визнають себе дурнями
41.Про охочих до сварок і про сутяжників
42.Про збитковість полювання (І в полюванні дурість є, Що на заваді нам стає. В мисливстві — втіха, кожен знає, Та безліч коштів забирає, Бо гончаків, хортів, лягавих Також тримають на потравах. Все втратиш на собаках, птиці, І стане порожньо в калитці. Не вловиш зайця і куріпки — Обдертий будеш гірше липки. Гіркі терпітимеш страждання, Як виїдеш на полювання. Гаї обнишпориш, бори, Долини, гори і яри, Почнеш чигати із засади, Однак, не оминеш

досади. Ледь чхнув — прощайся з дичиною, Вертайся з торбою пустою, Чи зайця поклади в торбинку, Що «вполював» його на ринку).
43.Про хвастощі
44.Затяті картярі
45.Про підлабузництво
46.Про обмовляння (Удар з-за рогу по людині В нас піднесли в мистецтво нині. Навчилась бити нечисть кожна, Що й здачу дати вже не можна За плітки, хоч і дать потрібно, За зраду і тому подібне... Суд може згладить все, зам'яти І вашу честь заплямувати. В нас вірять слову гультяїв, Наклепників і брехунів. Тому ж, кого ганьбить обмова, Ніхто не дасть сказати й слова).
47.Про фальш та обман
48.Про замовчування правди
49.Корабель нероб (Число дурних не йде на спад. Ні, незнищенним е наш брат! По всіх країнах споконвіку Водилось дурнів тих без ліку! У Дургород із Глупівщини Наш флот придуркуватий плине. Побувши у Монтеф'ясконі, Причалимо ми в Наррагоні, А там махнем в дурляндський край, В обітований дурням рай).
50.Неотеса за столом

Себастіан Брант. Корабель дурнів. Вибрані сатири. Переклад з нім. Феофана Скляра. За ред. Дмитра Паламарчука. Київ: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1980.

Документ №2.

Дезідерій Еразм Роттердамський. Похвала глупоті або Похвальне слово Дурості, виголошене Еразмом Роттердамським

1509 р.

Про дуже вчених ораторів.

Нині всюди наслідують риторів, які уявляють себе майже богами лише на тій підставі, що вони дво-роті, немов п'явки, тобто можуть говорити одночасно двома мовами. Верхом витонченості, на їхню думку, є уміння густо мережати латинські промови грецькими дотепами чи висловами, навіть якщо й недоречно. Коли ж не вистачає і чужомовних, вишукують десь у напівзотлілих од часу рукописах кілька застарілих слів і цим ще більше напускають читачеві туману. Все робиться для того, щоб розумники дужче пишалися, а недосвідчені тим більше дивувалися зі свого невігластва. Є-таки в наших землячків нездоланний потяг схилятися перед усім іноземним, і то тим нижче, чим воно чужіше.

Родовід Глупоти.

Моє ім'я ви вже знаєте, панове. […]. А оскільки мало хто знає мій родовід, спробую пояснити […] Моїм батьком був Плутос — бог багатства. І хай не осудять Гесіод з Гомером і навіть сам Юпітер, якщо саме його назову єдиним і справжнім "батьком людей і богів".

Батьківщина Глупоти.

Якщо вас цікавить моя батьківщина (бо тепер, визначаючи рівень знатності, дуже зважають на місце, де пролунав перший дитячий писк!), то мушу сказати, що народилась я не на мандрівному острові Делос, не в бурхливому морі і не в затишній печері, а на блаженних островах, де не орють, не сіють, а все росте саме по собі. Жодна хвороба, а також старість та й праця там не знані; на полях ніде не росте асфадель, проскурник, сквілла, вовчуг, пирій чи інший якийсь бур'ян. Всюди милують око й ваблять нюх молій, панацея, непента, майоран, безсмертники, лотос, троянди, фіалки й гіацинти з садів Адоніса. Ось серед яких розкошів я народилася! І не з плачу своє життя почала, а відразу ласкаво посміхнулася матері.

Супутниці Глупоти.

[…] мене вигодували тугими персами дві гожі німфи: Метеп'янкість — Вакхова донька, та Апедія-невихованість — дочка Пана. Обидві тут серед мого почту — зі служниць та наперсниць. Якщо ваша ласка, ось вони […]: оця, набундючена — то Філавтія-самозакоханість; та, що усміхається і плеще в долоні — Колакія-улесливість; напівсонна, в дрімливій задумі — Лето-забутькуватість; та, що сидить, склавши руки на грудях, — Місопонія-лінь; обвита гірляндою троянд і напахчена — Гедоне-насолода; відлюдькувата, з безладно блукаючим поглядом — Аноя-безрозсудність, а ця товстуха з лискучою шкірою зветься Трифе-обжерливість. Серед них бачите і двох юних богів, що прилучилися до дівчат. Одного звуть Негретос Гіпнос — непробудний сон, а другого — Комос-гультяй. З допомогою такої братії я все на світі підкоряю своїй владі й повеліваю навіть царями.

На думку стоїків, хто керується розумом, — мудрий, а хто почуттям — дурний.

От тільки невідомо, чому це тоді Юпітер нагородив людей почуттям більше, ніж розумом? Чому першого дав їм, так би мовити, на червінця, а другого — на ламаний гріш? А все для того, Щоб життя не було сумним та похмурим. Зважте, крім того, як мало місця відведено розумові — тісний закуток голови, а решту тіла віддано пристрастям. До того ж розумові протиставлено двох несамовитих тиранів. Перший — гнів, що займає верх грудної клітки і тримає, мов у в'язниці, навіть саме джерело життя — серце. Другий тиран — хтивість, яка має широку владу над людиною. Про те, що розум не дуже впливає на ці дві нечисті сили, досить виразно показує щоденне

життя людей. Хай розум кричить, хоч лусне, про правила й норми моралі, — супостати, зв'язавши монархові руки й ноги, дають такого прочухана, що він, украй виснажений, кінець кінцем з усім згоджується.

Глупота жінок.

Коли чоловіки, ці вроджені правителі світу, одержали розуму на краплину більше (для підтримання своєї гідності!), вони, за звичкою, одразу ж подалися до мене, і я дала їм пораду, гідну Глупоти. Я порадила кожному з них взяти собі жінку — істоту, безперечно, дурну й сварливу, але разом з тим кумедну і приємну для співжиття, щоб своєю глупотою вона прикрашала й підсолоджувала нудний чоловічий розум.

Здається, ще Платон сумнівався, до яких істот зарахувати жінку — до розумних чи нерозумних. Цим хотів показати, що глупота характерна ознака жіночої статі. Саме тому навіть розумні жінки охоче прикидаються дурненькими. Таким чином, жінці розум протиприродний і личить не більше, ніж корові сідло.

Ніхто всупереч природі не може приховати вад, наклавши на них рум'яна. "Мавпа — завжди мавпа", — кажуть греки, навіть якщо й убрати її в багряницю. Так само й жінка завжди жінка, себто нерозумна, хоч яку на неї машкару не одягни. Жінки за це сердяться на мене, а даремно: я наділяю їх глупотою саме тому, що я — Глупота, жінка також. Якщо добре подумати, то жінкам слід би радіти, що мають справу зі мною: завдяки мені вони щасливіші від багатьох лицарів. Взяти хоча б зовнішню красу. Її жінки справедливо цінують понад усе на світі і з допомогою неї тиранять навіть тиранів.

А тепер скажіть, звідки той страхітливий і старечий вигляд у чоловіків, оте волохате тіло та закудлана борода? Від чого все це? Звісно, від чого — від надмірного мудрування.

Що ж до жінок, то в них завжди пухкенькі щічки, ніжний голосок, м'якенька шкіра. Одне слово, жінки завжди юні. Що найбільше прагнуть у житті, так це — подобатись чоловікам. З цією метою набувають силу-силенну всякого вбрання; вживають багацько прикрас, мазей, парфумів; вдаються до дивовижних способів підмальовування обличчя, очей і шкіри!

Мабуть-таки й справді під личиною глупоти чоловіки їх більше всього люблять. Бо чого тільки не дозволяють жінкам. І то не з якогось там обов'язку, а добровільно! Жінки саме глупотою приваблюють чоловіків. Цього не заперечуватиме, гадаю, ніхто з чоловіків: кожен знає, скільки нісенітниць треба наговорити жінці (і якого дурника із себе грати!), аби вона вволила волю твою.

Без Глупоти нема спілкування.

Що не говоріть, а без мене в житті було б мало приємного і тривкого: народ царя не зміг би довго зносити, хазяїн — наймита, служниця — панію, вчитель — учня, домовласник — орендаря, сусіда — сусіду, а товариш — товариша. На щастя, люди навчились обманювати один одного, взаємно лестити, дивитись на все крізь пальці й солодити життя медом глупоти. […]

Війни породжує Глупота.

Війна — основа й джерело усіх славетних подвигів. А тим часом, що може бути безглуздіше за неї (якщо немає для того поважних причин)? Адже війна приносить обом супротивникам більше шкоди, ніж зиску. Я вже не кажу про полеглих, […].

Розумні мають переважно дурних дітей.

Здавна відомо, що людям, які багато мудрують, ні в чому не таланить, особливо в дітях. Тут, мабуть, сама природа завбачливо потурбувалася, щоб зло мудрості не ширилось надмірно серед смертних. Відомо, наприклад, що син у Ціцерона був виродком, а мудрий Сократ мав дітей, розумом схожих більше на матір, ніж на батька, попросту — дурнів.

Мудреці ні на що не здатні.

Якби мудреці були нездатними (як осли до музики!) лише в громадських справах, а до всього іншого були вдатні, я б і говорити не стала. Та запроси мудрого на бенкет, і він або збентежить усіх своєю мовчазністю, або надокучить осоружними запитаннями. Підеш з ним у танок — танцює, як верблюд. Поведи в театр чи на гуляння — одним своїм виглядом зіпсує глядачам святковий настрій. […]

Встряне мудрець до розмови — всі негайно змовкають, немов побачили вовка. Треба щось купити або з кимось про щось домовитися, тобто зробити щось таке, без чого не можна обійтися в щоденному житті, — мудрець виявляє дивовижну безпорадність: тюхтій тюхтієм.

Отже, від мудреця нема користі нікому: ні йому самому, ні людям, ні батьківщині. Він і в громадських справах недосвідчений, і поводиться не так, як усі, — всупереч відомим звичаям. Внаслідок цього у мудреця виникає зненавида до всього, що його оточує.

Все життя смертних сповнене глупоти: все робиться Дурнями й серед дурнів. Тож якби хтось один став усім набридати мудруванням, я порадила б йому усамітнитись […], кудись зашитися — подалі від людей — і там, наодинці з собою, втішатися своєю мудрістю.

Держава тримається на Глупоті.

У найбільшій шані найменш розумні з мистецтв.

Що не кажіть, а серед наук найбільше цінуються ті, які спираються на відчуття, тобто на Глупоту.

Надголодь живуть теологи, мерзнуть дослідники природи, зазнають глузування астрологи, терплять зневагу полемісти,

Але треба уточнити: чим лікар більший невіглас, більший нахаба й зухвалець, тим більше його цінують, — навіть королі. Адже медицина, особливо та, яку нині практикують, ніщо інше, як задурювання голови, — не менше ніж риторика!

Друге місце (а мо й перше!) після лікарів належить правникам-крутіям. їхню професію як ослячу одностайно висміюють усі філософи (вже не кажучи про мене!). Та саме від них залежить вирішення багатьох справ: од найменших до найбільших. У цих ослів невпинно зростають маєтки, в той час як теолог, навіть якщо й осягнув усі божественні таємниці, сидить на бобах і веде запеклу війну з блощицями та блохами.

Щасливими вважають мистецтва, які ближчі до Глупоти. А коли так, наскільки щасливіші ті, що взагалі не мають жодних зв'язків з науками і дослухаються лише голосу природи, цього справжнього повелителя, який ніколи не помиляється, — якщо, звичайно, ми самі не переступаємо межі дозволеного! Природа ненавидить підробку, а тому найкращим буває лише те, що не спотворене жодним мистецтвом.

Найщасливіші ті з живих істот, які перебувають найдалі від наук.

Переклад Володимира Литвинова,
https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=3963

Документ №3.

Ульріх фон Гуттен. Листи темних людей
(*Epistulae obscurorum virorum)*

1515-1517 рр.

4. Магістр Йоганн Дзвоноливарник магістрові Ортуїну Грацію сердечні вам повітання! Оскільки ми з вами, велебний пане магістре, частенько потішались усілякими сміховинками, то з утіхою прочитаєте, коли розкажу вам про одну витівку […]. Недавно з'явився тут один проповідник, дуже тямущий у богослов'ї, удатний у диспутах, і здобув собі багато прихильників. Звали його Георгієм. […] У казаннях своїх він коренив усіх і вся, не щадив навіть самого державця і його вельмож. Він був веселим товаришем по чарці, пив з усіма, чи геть упиваючись, чи то бувши тільки трохи під чарчиною. Але кожний раз після пізньої випивки вранці в казанні неодмінно лаяв нас такими словами: "Сидять тут магістри тутешнього університету, котрі всю ніч із своїми друзяками випивали, веселившись, пустували. І замість того, аби інших од таких неподобств на праведну путь

навертати, самі дають лихий приклад”. Та й мене він не раз і не два присоромив. Я заповзявся на нього й почав помишляти, як би то йому одплатити, але неспроможний був нічого придумати. Аж ось почув я якось од одного чоловіка, що проповідник сей учащає під покровом ночі до одної жінки, веселиться там і ночує в неї. Взнавши таке, я зібрав своїх друзів у колегії, і о десятій годині ночі ми пішли до її дому, висадили двері й удерлись усередину. Тоді чорноризець дав драла, але не встиг одягтися і вискочив через вікно, в чому мати родила. Я так реготав, що ледь не напудив у штани, і гукнув услід за ним: “Велебний проповіднику, заберіть свої спідні!” А мої колеги схопили його, вимазали в лайні й кинули в калюжу. Але я їх зупиняв, напоумляв, силкувався їх усовістити, аби зберігали добропристойність. […] Так я одплатив сьому ченцю, і він більш не чіпав мене в казаннях. Тільки ви про се нікому ні гугу, бо брати-проповідники тепер заступаються за вас, бештаючи доктора Рейхліна; вони-бо боронять церкву і віру католицьку од мирських піїтів. Волів би я, аби сей чернець був з іншого ордену, бо орден проповідників більше од усіх інших чинить чудеса. […].

27. Йоганн Конюх з Мільтенберга поштиво здоровить магістра Ортуїна Грація

Оскільки ви завше бажали мати від мене новини, то саме тепер прийшла пора написати вам про незвичайне, хоч шкодую, що воно й невеселе. Повідомляю вас, що брати з ордену проповідників мали привілей продавати індульгенції, котрий вони виклопотали в римській курії за велику мзду. Завдяки сьому вони зібрали досить багато грошей. Але як на зло вночі закрався в церкву якийсь злодійчук, викрав більш ніж триста флоринів і кудись чмихнув. А сі братчики, люди богобоязливі і вірі Христовій сильно віддані, засумували и поскаржились на сього крадія. Городяни послали людей розшукувати його у всі кінці, але піймати не змогли, бо він пропав разом із грішми. Ся крадіжка — велике святотатство, бо все се трапилося з папськими індульгенціями, до того ж у священному місці. Крадій, звичайно, одлучений од церкви, де б він не вертівся тепер. А люди, котрі одержали одпущення гріхів і поклали свої гроші в сю скриню, тепер думають, що їм гріхи не одпущені, але се нічого не значить: їх одпущення мають таку ж силу, немовби і їхні гроші досі лежали у проповідників. Хай вам також буде відомо, що сторожки доктора Рейхліна вештаються тут і піднімають великий гармидер, буцімто брати-проповідники для того подбали про індульгенції в римській курії, аби за виручені гроші капостити сьому докторові і замучувати його релігійними небилицями, і тому всі люди, хоч би до якого стану вони належали, високого чи низького, духовні чи миряни,

не повинні нічого давати братам-проповідникам. Якось я був у Майнці на торжестві, котре урядили магістри, аби осоромити Рейхліна.

2 (64). Пан Повновинський з Великопляшкової гори шле вічне повітання велебному магістрові Ортуїну Грацію, а між ними ченці, котрі хочуть інших зробити єретиками,— чому вони не шпетять і не шукають єретичного блуду в тих, у кого зібралось багацько парохій: у кого шість, у кого десять, у кого навіть двадцять, а то й більше. А громадять сії панотці тьму грошей; у них у буфетах стільки пляшок і келихів, неначе б вони були синами князів чи графів. Тримають у себе наложниць, пишно одягнених, з коштовними нашийниками, з перснями на пальцях, з багатими шубами, немовби сії жінки були супружницями рицарів. Трапляється, іцо дехто з таких священиків удостоїться трьох санів каноніка і набиває кишені грошвою, так що можна справляти безліч гульбищ. Адже душпастир може належати до одного хору, а, до інших ні, бо в інших хорах ніхто його не замінить, аби він віддавав хвалу Господу Богу і слав моління за живих і мертвих. Чи се справедливо мати видимо-невидимо парохій? Чому не розбираються такі неподобства і чому не допитують таких богословів у присутності численних нотарів і свідків, як се було вчинено в Майнці, і не спитають їх: "У що ви вірите? Так чи ні? Вірите чи не вірите? Що думаєте про таїнства Церкви Божої? Скажіть, скільки є таїнств? Яку віру плекаєте ви в серцях своїх про святу євхаристію? Чи є у ній тіло і кров Христова? Якщо ви вірите в них, чому ж тоді, одслуживши службу Божу (якщо тільки одслужите хоч одну в рік) і вернувшись додому, ви дозволяєте, щоб одразу ж ваша наложниця, котра своїм поводженням і виглядом справжнісінька шльондра, разом з вами або веселилася за столом, або ж у спальні жартувала, сваволила, витворяла з вами різні штуки? Скажіть-но: якщо ви вірите, що набоженство святе й богосподобне діло, як мовиться в трактатах і постановах богословів, чого ж се ради у вас стільки парохій, що їх досить було б для утримання п'яти або шести побожних священиків, котрі охоче відправляли б службу Божу, залюбки говорили б казання до народу й духівництва, котрі давали б добрі поради на хвалу Божу заради спасіння душі задля свободи церкви, карали б за провини, молилися б господу богу за папу, за короля, за єпископів та за всіх християн, просили б про мир і здоров'я, як мовиться в тихій відправі після "Святий" і "Тебе, найласкавіший отче". Якщо ви вірите, що з богослуження походить стільки блага для живих і мертвих, чому ж тоді ви не оддасте те, чого у вас надміру, і не роздасте його іншим чесним, богобоящим, ученим людям, аби таким чином славословити Бога, аби душі померлих скоріше спаслися з вогню чистилища, аби

Бог змилосердився над нами і не насилав на нас віспи, аби не побив нам виноградників та посівів градом і морозом, аби не було на землі великого голоду?

Якщо ви не вірите, що служба Божа дає стільки благ, то вас, далебі, належало б запідозрити в єресі. Так, ви воістину гірші єретики, аніж Везалій і доктор Рейхлін.

Переклад Йосипа Кобіва та Юрія Цимбалюка.
Серія Вершини світового письменства. Київ. Видавництво художньої літератури Дніпро. 1987.

Документ №4.

Статейний лист (Лист-тези)

1524/1525 р.

Шановні, мудрі, благочестиві пани друзі і люб'язні сусіди! Оскільки до теперішнього часу на бідний і простий люд у містах і селах всупереч Богові і всякій справедливості накладався великий тягар духовними і світськими панами і владою, яких вони і мізинцем не чіпали, з цього варто зробити висновок, що подібного тягаря і труднощів неможливо ні зносити, ні терпіти, якщо тільки просту бідну людину не хочемо пустити зовсім по світу з жебрацьким посохом – себе самого, своє потомство і потомство потомства. Тому програма і план цього християнського об'єднання полягає в тому, щоб з допомогою Бога звільнитись, і притому, наскільки це можливо, без збройної боротьби і кровопролиття, що, до речі, неможливо здійснити без братнього заохочення і об'єднання в усіх справах, які торкаються загальної християнської користі і які вміщені в цих доданих статтях, які за цим ідуть. Тому в цьому наше дружнє прохання, бажання і братське прагнення, щоб ви добровільно і дружелюбно вступили в це християнське об'єднання і братство для того, щоб справу загально-християнської користі і братської любові було відновлено і примножено. Якщо ви так вчините, то це буде проявом волі Бога у виконанні його заповіді про братську любов. Якщо ж ви це відхилите, чого ми все ж ніяк не чекаємо, то ми оголошуємо вас у світському відлученні, і в силу даного листа будемо вас вважати в цьому стані до того часу, поки ви не відмовитесь від вашого наміру і не вступите з доброю волею в це християнське об'єднання [...].

Світське відлучення полягає ось у чому. Всі, хто входить в це християнське об'єднання, повинні вважати справою своєї честі і вищим обов'язком з тими, які відмовляються вступати в братське об'єднання і сприяти загальній християнській користі, не мати і не підтримувати ніякого спілкування […]. Нехай їм буде відмовлено в допущенні до всіх ринків, в громадські ліси, води і луки, які не

знаходяться в їхньому розпорядженні. І той з тих, хто вступив у наше об'єднання, хай порушить це, нехай також буде виключений з суспільства і покараний тим же відлученням і вигнаний до противників разом з дружиною і дітьми.

Про замки, монастирі і церкви

У зв'язку з тим, що всяка зрада, гніт і шкода виходять і поширюються із замків, монастирів і церков, вони від теперішнього часу оголошуються такими, які перебувають у світському відлученні. Там же, де дворянство, монахи або священики, які добровільно відмовилися від монастирів або церков, побажають податися у звичайні будинки, які інші чужі люди, і вступити в це об'єднання, - вони повинні дружньо і доброзичливо були прийняті разом зі своїм майном і добром, і після того їм повинно належати без збитків, з довір'ям і повагою, все, що за громадським правом їм належить.

Практикум з історії середніх віків. Укладач В.П. Кривонос. Львів, 1999. С. 252–253.

Документ №5.

Дванадцять статей

Березень 1525 р.

Останнім часом з'явилося багато лихих писань, які, користуючись об'єднанням селян, знаходять привід зневажати Євангеліє, кажучи: "Чи це плід нового вчення, що ніхто не повинен […] коритися, але всі повинні повсюдно піднятися на повстання і кинутися разом, щоб реформувати або, можливо, зовсім знищити владу як церковну, так і світську?"

На всі ці безбожні і злісні судження слугують відповіддю наступні тези […], в першу чергу, для того, щоб усунути докір зі Слова Божого, а по-друге, дати християнське виправдання непослуху або навіть бунту всього селянства.

По-перше, Євангеліє не є причиною бунту і безладу, оскільки воно є звісткою про Христа […], а слова і життя його вчать лише любові, миру, терпінню та злагоді. Тому всі, хто вірять у Христа, повинні вчитися бути люблячими, миролюбними, довготерпеливими і гармонійними. На цьому ґрунтуються всі тези селян (як ми побачимо далі), які приймають Євангеліє і живуть згідно з ним.

По-перше, наше уклінне прохання і прагнення, а також наше спільне бажання і думка, що нам відтепер мають належати права і влада, щоб уся громада сама визначала і обирала пастора. Також громада повинна мати право змістити його, якщо він поводиться неналежним чином. Такий обраний пастор повинен нам чисто і ясно

проповідувати святе Євангеліє, без жодних людських доповнень, вигадок і тлумачень, і постійно звіщати нам істинну віру.

По-друге, велика десятина була встановлена в Старому заповіті, а в Новому заповіті - виконана. Проте ми охоче згодні давати справедливу десятину зерном, але тільки так, як це личить, скільки слід віддавати в ім'я Боже і наділяти синів Божих. Якщо на неї заслуговує пастор, який проповідує цілком ясно слово Боже, то ми маємо намір встановити, щоб поставлені громадою наші церковні старости надалі збирали і приймали цю десятину. […] І що залишиться, то треба роздати (нужденним біднякам, які опиняться в тому ж селі) залежно від стану справ і від рішення громади. Що залишиться понад те, слід зберігати на випадок військового походу для захисту країни; щоб не доводилося обтяжувати бідняків земельними податками, то з цього залишку мають бути покриті суспільні потреби. Також, якби виявилося, що одне або кілька сіл самі продали через потребу свою десятину, то ті, хто купив, повинні ясно довести, яким шляхом вона їм дісталася від цілого села, і тоді власник не втрачає її, але ми, по справедливості, залежно від роду й стану справи, укладемо з ним угоду, щоб у належний термін і час її знову в нього викупити. Якщо ж хто не купив такої в якогось села, а його предки самі привласнили собі її, то ми не хочемо і не повинні мати якийсь обов'язок перед ними […]. Малої десятини ми зовсім не платитимемо, бо господь Бог віддав худобу людям безоплатно; ми вважаємо її несправедливою, вигаданою людьми. Тому ми її більше не бажаємо платити.

По-третє, досі велося, що нас вважали не людьми, а чужою власністю. […] в Писанні значиться, що ми вільні, і ми бажаємо бути вільними. Але не того вчить нас Господь, щоб ми були зовсім вільними і не визнавали жодної влади. Ми повинні жити за заповідями Божими […]. Ця заповідь вказує і наказує нам не те, щоб не коритися владі, а, навпаки […] ми зобов'язані також охоче коритися нашій виборній і встановленій владі (що поставлена нам від Бога) у всіх справедливих і християнських справах.

По-четверте, досі велося, що жоден бідняк не мав права і не допускався полювати на дичину, пернатих і ловити рибу в річках. Ми думаємо, що це зовсім несправедливо […] і не відповідає слову Божому. Також у деяких місцях сеньйори розводять диких тварин нам на зло і на велику шкоду, бо наш хліб (який Господь виростив на користь людині) марно і свавільно пожирається нерозумними звірами (і ми це також маємо терпіти і до того ж мовчати). [...] Тому наше бажання таке: якщо хто володіє водними угіддями і може належними документами довести […], то ми не станемо в нього забирати їх

силоміць, бо до цього треба ставитися по-християнськи, заради братньої любові до ближнього. Але хто не в змозі дати достатніх доказів, має належним чином передати угіддя громаді.

По-п'яте, обтяжені ми також і в користуванні лісом, бо наші сеньйори цілком привласнили собі всі ліси, і коли бідняк потребує чогось, йому доводиться купувати за подвійну ціну. Наша вимога така: які знайдуться ліси, що ними володіють духовні та світські пани, які їх придбали не купівлею, то ті ліси мають знову відійти до всієї громади. І громада має право відпускати безоплатно кожному за його потребою дрова на опалення, а також, коли йому потрібно будуватися, давати йому безоплатно, але все з відома обраних для цієї мети лісничих громади. Якщо ж десь виявиться тільки такий ліс, що куплений чесним шляхом, то з власником треба укласти братню угоду по-християнськи […].

По-шосте, ми важко обтяжені повинностями, які з дня на день множаться і з кожним днем збільшуються. Ми просимо, щоб їх розглянули по справедливості, щоб нас так важко не обтяжували […].

По-сьоме, ми не бажаємо надалі терпіти від сеньйора подальшого обтяження […]. Землевласник не повинен понад термін вимагати і змушувати від нього службу або ще щось задарма, щоб селянин міг без обтяження і спокійно обробляти і користуватися цією ділянкою. Якщо ж землевласник потребує його служби, то селянин повинен йому добровільно і покірно виконати її, але тільки в певні години і час, щоб це не було на шкоду селянинові, і службу цю селянин повинен виконувати йому лише за справедливу платню.

По-восьме, тяжко нам через те, що навіть володіючи наділами, ця земля не може окупити орендної плати, і селяни від того втрачають ті наділи й гинуть. Нехай землевласники накажуть чесним людям оглянути ці наділи по справедливості, щоб селянин не працював задарма, бо кожен найманець заслуговує на платню.

По-дев'яте, важко нам доводиться через кримінальні злочини, для яких постійно видають нові статті закону, і нас карають не за провину, а іноді з великою недоброзичливістю до одних, та з надмірною поблажливістю до інших. Наша вимога така, щоб на нас накладали покарання за старим писаним законом, щоб справа була вирішена по суті, а не упереджено.

По-десяте, нам важко, що дехто привласнив собі луки і ріллі, що належать громаді; їх ми назад заберемо в руки громади, хіба тільки виявиться, що вони куплені чесним шляхом. Але якщо вони придбані несправедливими методами, то нехай власники добровільно і по-братерськи дійдуть згоди з громадою, як того вимагає стан справи.

По-одинадцяте, ми бажаємо, щоб абсолютно було знищено звичай, відомий як "спадкоємець" — привласнення землевласником селянської спадщини. Ми ніколи не потерпимо і не погодимося, щоб, всупереч Богу і честі, так ганебно грабували вдів і сиріт, як це відбувається в багатьох місцях (на різні лади). […]

По-дванадцяте, ось яке рішення й остаточна думка: якщо виявиться, що якась або кілька тез, що тут наведені, не відповідають слову Божому, то ми тоді не наполягаємо на таких тезах; і де нам покажуть, що вони суперечать слову Божому, ми від них відступимось, якщо нам пояснять це на підставі Писання. І навіть якщо зараз задовольнять кілька тез, а згодом виявиться, що вони несправедливі, то з тієї самої години вони мають відмерти і відпасти. Так само мають втратити силу інші тези, якщо воістину, згідно з Писанням, знайдуться такі, що противні Богові й обтяжливі для ближніх; ми від них утримаємось; і вирішили ми діяти й жити за християнським вченням, про що ми молимо нашого Господа Бога, котрий сам може нам це дати і ніхто інший.

German History in Documents and Images/ Volume 1. From the Reformation to the Thirty Years' War, 1500-1648 Grievances and Demands – The Twelve Articles of the Swabian Peasants (February 27-March 1, 1525), https://germanhistorydocs.ghi-dc.org/pdf/eng/Doc.52-ENG-12%20Articles_en.pdf

Документ № 6.

Порядок денний для "Селянського парламенту" в Гайльброні

травень 1525 р.

Наступні питання будуть розглянуті та обговорені в Гайльброні:

[…] представники кожної групи повинні доповісти про умови кожного завойованого місця, міста, замку, села, як вони їх утримували і приймали [до союзу], як вели переговори. […] Крім того, кожна група повинна розкрити і пояснити іншим свої правила для поля бою і пов'язані з ними статті, а також будь-які інші правила, щоб вони могли порівняти і поліпшити свої власні.

Кожна група також повинна повідомити, з якою кількістю супротивників вони зіткнулися і чи потрібна їм допомога. […] Також, чи потребує опозиція до Швабської ліги допомоги, які групи повинні допомогти і як саме. […] Чи варто нам шукати підтримки в іноземних князів, таких як саксонський і т.д., які поблажливіші до бідних людей, ніж інші князі. Також, чи хочемо ми суворо розправитися з єпископствами Тріра і Кельна, як ми це робили проти Майнца і Вюрцбурга, і виступити проти них об'єднаними загонами, чи ні.

Також, якщо Бог дасть нам щастя, що цей загін можна буде частково розпустити, а простолюдинів повернути до своєї роботи, чи не слід нам все ж таки організувати і утримувати в цьому регіоні скликане військо; і хто повинен залишитися командиром і радниками, щоб наглядати за всіма справами і обговореннями, а також забезпечувати порядок, мир і закон серед нас, і організовувати допомогу в разі потреби.

Також, якщо Імператор приведе чужий народ [тобто найманців] або завербує інших князів, що ми повинні з цим робити. Також, як і яких заходів слід вжити, щоб відповісти Імператорові, і чи слід писати до нього першими.

Також, як, і якою мірою, або в якій формі, ми повинні залучати до нашого союзу шляхту з інших земель. А також, чи є консенсус щодо того, що світським князям і шляхті слід відшкодовувати їхні десятини, данини і в'їзні штрафи з майна, захопленого на клерикальних територіях, але не надмірно, а в тій кількості, яку призначені вважатимуть за доцільне після достатнього розслідування. Таким чином, князям, лордам і вельможам повинні бути надані ті ж права, що і їхнім підданим, щоб ніхто не зловживав свободою іншого, і щоб до всіх ставилися однаково як до бідних, так і до багатих.

Нарешті, досягти згоди щодо часу і місця проведення Реформації. Також, хто має бути покликаний і уповноважений брати участь у [проведенні — *Уклад.]* Реформації: вчені, міщани і селяни, і скільки [кожного з них — *Уклад.*]. Також, що князям, панам і вельможам буде дозволено послати кілька радників, які складуть опозицію. Також, хто виступатиме від імені простого люду і подасть список скарг, щоб, розглядаючи обидві сторони, призначені для цього люди могли належним чином скласти реформу в належному порядку, щоб скарги були полегшені в усіх аспектах. Також, від кого і в якій мірі призначені і надіслані повинні отримати відшкодування своїх витрат.

Wendel Hipler's Agenda for the "Peasant Parliament" in Heilbronn (May 1525), https://ghdi.ghi-c.org/sub_document.cfm?document_id=4325

Документ №7.

Проєкт імперської реформи Фрідріха Вайґандта

18 травня 1525 р.

У якій формі повинен бути новий порядок або Реформація для користі та блага всіх братів-християн:

1. Всі, хто склав обітниці духовенства, повинні бути реформовані і змушені дотримуватися того, що Бог заповідає і наказує в Мт. 28,

незалежно від їхнього народження чи походження, високого чи низького стану.

[…] Крім того, всі священики або ті, хто призначений служити Богу, повинні поводитися з людьми так, як це робив Христос, наш Спаситель. Вони також повинні отримувати чесну і відповідну винагороду [за свої послуги і не більше], щоб надлишок міг бути використаний для нужденних і загального блага.

2. Світські князі, графи, лорди, лицарі та шляхтичі також повинні бути реформовані, щоб простий люд не був обтяжений надмірно, всупереч християнській свободі.

З цього приводу також є чотири декларації:

По-перше, що тим, хто має низьке становище, слід допомогти швидко і вигідно [забезпечити] рівні права з князями і панами, бідним — з багатими.

Далі, що кожен, від князів до шляхтичів, які перебувають під владою Священної Римської імперії та її васалів, повинен чесно забезпечуватися відповідно до свого народження. Натомість вони повинні вірно служити Священній Римській імперії, захищати своїх законослухняних підданих […], карати злочинців і лиходіїв.

Далі, щоб усі васали Римської імперії, включаючи інших володарів, таких як світські князі Імперії, повинні, як це наказано Святим Письмом, захищати бідних підданих без подальших скарг і взагалі допомагати і радити їм згідно з їхніми правами, щоб ніхто не міг стверджувати про несправедливість, [таким чином — *Уклад*.] сприяючи християнському миру і чесному і справедливому розширенню Імперії.

Також, щоб усі князі, графи, лицарі, шляхтичі та васали, незалежно від того, чи вони захоплені Імперією або тими ж князями, чи ні, поводилися побожно, по-християнськи, по-братськи та чесно, щоб нікого не обтяжувати безпідставно. Вони також повинні робити все, що в їхніх силах, щоб допомогти вірно захищати Божественне Писання і порядок, щоб це не було зруйновано насильством, як траплялося в минулому.

3. Усі без винятку міста, комуни та громади у Священній Імперії мають бути реформовані й улаштовані згідно з Божими, природними правами, відповідно до християнської свободи. […] бідним і багатим слід допомагати, а братерський союз зберігати […].

4. Жодним докторам [тобто вченим з докторським ступенем — *Уклад*.], духовним чи світським, не дозволяється сидіти, говорити, радити чи вести переговори в будь-якій княжій раді чи суді; навпаки, вони повинні бути повністю звільнені і перенести свою увагу з людських законів на Божественне Писання і як обдаровані люди,

покликані проповідувати, бо багато людей були введені в оману їхніми інтерпретаціями.

В декларації четвертої статті:

А для того, щоб імператорський закон не був знехтуваний, у кожному вищому навчальному закладі або університеті, визнаному Імперією, повинні бути призначені доктори імператорського права. І якщо князі або інші суди звертатимуться до них за порадою, вони повинні протягом місяця дати правдиву пораду, засновану на імператорському праві, щоб для всіх була збережена належна справедливість.

Крім того, оскільки доктори права не є спадковими слугами закону, а радше найманими працівниками, які заради власної вигоди затягують процес або лише повільно консультують чи служать, вони не повинні засідати в жодному суді, щоб виносити вироки чи постанови. […]

5. Було б добре, якби жоден висвячений [священик — *Уклад.*], чи то вищого, чи нижчого стану, не був покликаний і не був поставлений на імператорські собори, чи на собори світських князів і панів, чи на місцеві собори громади, бо це їм заборонено, як ясно сказано у Святому Письмі. Причина: Через мирську мудрість і старання затьмариться в них Божий Дух, вони стануть недбайливими і занедбають своє богослужіння. І, що найстрашніше, мирська честь може ввести їх в оману, так що вони можуть втратити Боже милосердя, якщо колись його мали.

Крім того, ніхто з тих, хто був висвячений або помазаний, не повинен призначатися на світську посаду, використовуватися або працювати [на ній], тому що ясно, як день, що мирська честь заважає їм у служінні Богові.

Ніхто з тих, хто був висвячений або помазаний, не повинен бути покликаний до суду або до інших світських справ, тому що таким чином вони стануть слугами панів і світських осіб високого і низького стану. […]

6. Було б добре, якби всі світські закони, які дотепер діяли в Імперії, були скасовані і відкладені, а натомість було би встановлено право Боже і природний закон, як тут викладено. Таким чином, бідна людина отримала б доступ до закону, рівний [з] найблагороднішими і найбагатшими. Таким чином, Імперський Палатний суд у Священній Римській імперії німецької нації повинен складатися з шістнадцяти старанних, гідних, чесних людей, а саме: двох князів, двох графів або лордів, двох рицарів, трьох з імперських міст, трьох з територіальних міст князів в імперії і чотирьох з [сільських — *Уклад.*] громад Імперії. Вони повинні обрати Імперський Палатний суд з числа графів або

сеньйорів. І з цих шістнадцяти осіб кожен позивач або відповідач повинен вибрати і назвати речника і радника, які будуть діяти від його імені. І ті, кого обирають до цього палатного суду, повинні засідати і служити в [іншому — *Уклад.*] суді щонайменше десять років.

Крім того, на додаток до Палатного суду повинні існувати чотири апеляційні суди, […], також під головуванням шістнадцяти осіб, а саме: по три від князів, графів і сеньйорів, по три від лицарів і територіальної знаті, по три від імперських міст, по три від князівських [територіальних — *Уклад.*] міст і по чотири від комун і громад в Імперії. Разом вони оберуть одного чоловіка суддею свого суду. І з них сторони оберуть свого речника та радника, як зазначено вище. Ці особи повинні бути поважними і раніше засідати в радах і судах.

Крім того, під цими чотирма апеляційними судами має бути шістнадцять територіальних судів, по чотири під кожним апеляційним судом, кожен з яких очолюватиметься шістнадцятьма особами, а саме: по чотири від князів, графів і сеньйорів, по чотири від лицарів і васалів, по чотири від міст і по чотири від інших комун. Кожен з них призначає і обирає суддею представника лицарського стану і діє в порядку, описаному вище.

Далі, під шістнадцятьма територіальними судами повинні існувати шістдесят чотири вільні суди, по чотири під кожним територіальним судом і також під головуванням шістнадцяти осіб, а саме: чотири від імперських міст, чотири від дворянства, чотири від [територіальних] князівських міст і чотири від громад. Кожен з них обирає собі вільного суддю з числа шляхти і діє так, як зазначено вище, але не порушуючи при цьому повноважень міських судів або територіальних сільських судів.

Крім того, справи з міських або сільських судів можуть бути оскаржені в найближчому вільному суді, але не [справи, що стосуються — *Уклад.*] менше десяти флоринів, якщо тільки не йдеться про питання честі або спадщини. Крім того, справи з вільного суду можуть бути оскаржені в найближчому територіальному суді, але не [ті, що стосуються — *Уклад.*] менше ста флоринів. Далі, справи з територіального суду можуть бути оскаржені в найближчому апеляційному суді, але не [ті, що стосуються — *Уклад.*] менше однієї тисячі флоринів. Крім того, справи з апеляційного суду можуть бути оскаржені в Палатному суді, але не менше ніж на суму в десять тисяч флоринів.

7. Було б добре, якби всі митні збори, збори за безпеку, акцизи, податки і побори, які застосовуються повсюдно, були скасовані, за винятком тих, які вважаються необхідними […]. Причина: багато

митних зборів виникло завдяки духовним і світським князям, графам, лордам і лицарям, шляхтичам, прелатам, монахам і містам. Вони перешкоджають торгівлі купців і роблять дорожчими товари, які мусить купувати і використовувати звичайна людина. Крім того, за мости, дороги та пішохідні шляхи слід стягувати мито, необхідне для утримання держави, а надлишок відкладати на користь держави.

8. Також було б добре, якби всі дороги в межах німецької держави були вільними і відкритими, без [необхідності — *Уклад.*] супроводу для захисту від тілесного насильства, без жодних винятків, бо князі і сеньйори відповідають за них як васали Римської імперії. І якщо хтось буде поранений або в когось щось вкрадуть у будь-якій з цих областей, князь або сеньйор цієї області несе відповідальність за виплату і надання повного відшкодування. Крім того, всі акцизи на вино, пиво і медовуху повинні бути скасовані, за винятком тих, що допускаються за виняткових обставин.

9. Далі, [територіальні — *Уклад.*] податки, десятина, данина та інші нововведення [такого роду — *Уклад.*] повинні бути скасовані. За винятком: Римському імператорові дозволяється збирати свій податок раз на десять років [...].

10. Усі монети повинні бути виготовлені із золота і срібла, стандартної якості [сплаву — *Уклад.*] і ваги […].

І всі копальні повинні бути вільними, без винятку, чи то золоті, срібні, ртутні, мідні, свинцеві чи інші. Для цього необхідно, щоб усі знахідки золота, срібла, свинцю і міді реєструвалися Імператорською палатою, за постійною закупівельною [ціною — *Уклад.*] і вводилися в обіг [...].

Крім того, з'явилося багато нових "монетних володарів" [тобто правителів, які карбують власні монети — *Уклад.*], так що старі добрі монети зникли, а в обігу з'явилася велика кількість монет нижчої якості. Було б добре дослідити ці права та їхнє походження, а також скасувати все, що не ґрунтується на старих правах і свободах. Старі "монетні володарі" повинні бути підтверджені, якщо це буде визнано необхідним. Вони повинні мати право карбувати монету, або сеньйорію, визначену на основі імператорської монети, з одного боку імператорського орла, а з іншого боку герба "монетного володаря" (того, хто карбує монету).

Крім того, достатньо було б призначити двадцять або двадцять одного монетного майстра на всю Імперію. Під присягою і [загрозою — *Уклад.*] таврування вони повинні карбувати монети однакової якості і ваги по всій Імперії, щоб простий люд не був обманутий. І таких монетників призначатимуть у кожному регіоні, як того вимагає стан торгівлі тамтешнього краю.

Крім того, призначені монетники повинні бути розподілені по наступних землях і прикордонних областях, а саме: Австрія, Баварія, Швабія, Франконія та вздовж Рейну [...].

11 […] В Імперії повинні бути введені одна міра, один лікоть, один віз, однакова вага, одна довжина для сукна. Це також означає, що всі прянощі та інші речі, які продаються на центнер [сотню], повинні мати єдину міру ваги. […]

12. […] якщо купець понад свій вкладений в торгові справи капітал має надлишок в грошах, то він може віддати їх раді свого міста і в рік брати 4 гульдени від 100. А пани радники можуть позичати їх бідним людям під забезпечення і брати 5 гульденів зі 100, і бідному та кмітливому при цьому можна буде харчуватись.

[…] На закінчення, щоб були усунуті будь-які союзи князів, панів і міст, щоб всюди існувала тільки імператорська злагода, без перевізних поборів та інших обтяжень […].

[13.] Нарешті, всі союзи князів, феодалів і міст повинні бути скасовані і підлягати лише імперському захисту і миру без будь-яких гарантій, скарг або умов, укладених з цією метою, під загрозою втрати свободи, феодів і прав. Крім того, кожному в Імперії, включаючи чужинців з інших королівств, має бути дозволено вільний і безпечний проїзд верхи, возом, водою або пішки, і нікого не слід примушувати нести імператорську заставу або інші тягарі, фізичні або матеріальні, для того, на процвітання бідній людині та на загальне благо.

Friedrich Weigandt's Draft of an Imperial Reformation (May 18, 1525), https://ghdi.ghi-dc.org/docpage.cfm?docpage_id=5288

Документ №8.

Аугсбурзький мир

25 вересня 1555 р.

Ми, Фердинанд, Божою милістю король римлян і в усі часи зберігач Імперії, король Німеччини, Угорщини, Богемії, Далмації, Хорватії та Славонії, інфант Іспанії, ерцгерцог Австрії, герцог Бургундії, Брабанту, Штирії, Каринтії, Карніоли, Люксембургу та Вюртембергу, Верхньої та Нижньої Сілезії, князь Швабії, [...] проголошуємо привселюдно і повідомляємо про це всім. Римська імператорська величність [Карл V – *Уклад.*], наш дорогий брат і повелитель, вирішив, що з невідкладних причин, але голово тому, що рішення, розпорядження і постанови Священної імперії не досягли бажаного і необхідного ефекту.

[…] § 14 [Загальний мандат на правопорядок — *Уклад.*]. Тому ми встановлюємо, бажаємо і наказуємо, щоб віднині ніхто, незалежно від його звання або характеру, з будь-якої причини або під будь-яким

приводом не вступав у ворожнечу, не воював, не грабував, не захоплював […]. Але кожен повинен любити іншого правдивою дружбою і християнською любов'ю. Передбачається також, що жоден стан або член Святої Імперії не повинен позбавляти або відрізати будь-який інший стан від вільного доступу до провіанту і їжі, або втручатися в його торгівлю, ренту, гроші або доходи; бо правосуддя повинно здійснюватися регулярно, у відповідних і встановлених місцях. Його Імператорська Величність, і Ми, і всі стани повинні всіляко дотримуватися всіх положень цієї релігійної та загальної конституції для забезпечення миру в країні.

§ 15. [Захист прихильників Аугсбурзького віросповідання 1530 р. — *Уклад.*] А щоб такий мир, незважаючи на релігійну прірву, поважався і підтримувався, як це необхідно у Священній Римській імперії німецької нації і між Його Римською Імператорською Величністю і Нами, з одного боку, і курфюрстами, князями і станами Священної імперії німецької нації, з іншого, тому Його Імператорська Величність, і Ми, і курфюрсти, князі і стани Священної імперії і стани Священної Імперії не будемо воювати з жодним станом Імперії через Аугсбурзьке сповідання та вчення, релігію і віру, що його сповідують, не будемо завдавати шкоди і не будемо чинити насильства тим станам, які його дотримуються, і не будемо примушувати їх всупереч їхній совісті, знанню і волі відмовлятися від релігії, віри, церковних звичаїв, таїнств і обрядів Аугсбурзького сповідання, якщо вони встановлені або можуть бути встановлені в їхніх князівствах, землях та володіннях. Ми також не будемо ні мандатом, ні якимось іншим чином турбувати або принижувати їх, але дозволимо їм спокійно і мирно користуватися своєю релігією, вірою, церковними звичаями, таїнствами і обрядами, а також своїми володіннями, нерухомим і рухомим майном, землями, людьми, володіннями, урядами, почестями і правами. Далі, повний мир у спірному християнському віросповіданні має бути досягнутий тільки християнськими, дружніми і мирними засобами за посередництвом Його Імператорської і Королівської Величності, ясновельможних князів, і під загрозою покарання за порушення громадського миру.

§ 16. [Захист прихильників католицької віри — *Уклад.*]. З іншого боку, стани, які прийняли Аугсбурзьке віросповідання, зобов'язуються перед Його Імператорською Величністю, Нами, курфюрстами, князями та іншими станами Святої Імперії, які дотримуються старої релігії, так само дотримуватися своєї релігії, віри, церковних звичаїв, таїнств та обрядів. Вони також повинні залишити недоторканими свої володіння, нерухоме і рухоме майно, землі, людей, володіння, владу, почесті і права, ренту, відсотки і десятину. […]

§ 17 [Виключення прихильників інших віросповідань — *Уклад.*]. Всі інші, однак, які не є прихильниками жодної з вищезгаданих релігій, не включаються до цього миру, але повинні бути повністю виключені з нього.

§ 18 [Церковне застереження — *Уклад.*]. Під час переговорів про укладення цього миру виникла незгода щодо того, що слід робити, коли один або кілька духовних станів відійдуть від старої релігії […]. Тому владою вельмишановної Римської Імператорської Величності, яка була повністю делегована Нам, Ми наказуємо і проголошуємо, що коли архієпископ, єпископ, прелат або інший духовний сан відійде від Нашої старої релігії, він повинен негайно, без будь-якого спротиву або зволікання, відмовитися від свого архієпископства, єпископства, прелатства та інших бенефіцій [...]. У таких випадках капітули та інші особи, які згідно із загальним канонічним правом або звичаями Церков та інших церковних установ мають такі права, обирають і вводять його наступником члена старого віросповідання. Все це підлягає майбутньому християнському, дружньому і остаточному релігійному відновленню.

[…] § 23 [Заборона релігійного примусу — *Уклад.*]. Жоден стан не повинен спонукати підданих іншого стану прийняти його релігію і відмовитися від релігії іншого стану, а також не повинен брати цих підданих під свій захист або якимось чином захищати їх у таких діях.

§ 24 [Право на еміграцію тих, хто змінює релігію — *Уклад.*]. Може статися, що наші піддані або піддані курфюрстів, князів та інших станів старої віри чи Аугсбурзького віросповідання захочуть залишити наші землі або землі курфюрстів, князів та станів Священної Римської імперії разом з дружинами та дітьми і оселитися в іншому місці. Їм буде дозволено це зробити, продати свої товари і майно, заплативши розумну суму за свободу від панщини і за недоїмки по податках, як це було прийнято скрізь з давніх-давен. Їхні почесні посади та обов'язки, однак, залишаються безоплатними. Їхні пани, однак, не позбавляються при цьому свого звичаєвого права вимагати винагороди за надання особистої свободи.

§ 25 [Тимчасовий характер релігійного миру — *Уклад.*]. Пошуки згоди в питаннях релігії та віри повинні здійснюватися ефективними та належними способами, але без тривалого миру неможливо досягти християнського, дружнього складу в питаннях релігії. Ми[…] уклали цей мирний договір, щоб досягти бажаного миру, усунувши вкрай шкідливу недовіру в Імперії, захистити цей благородний народ від неминучої, остаточної загибелі […]. Ми також домовилися завжди і вірно зберігати і чесно виконувати цей мир, аж до християнського, дружнього і остаточного відновлення релігійної єдності […].

§ 26 [Поширення на імператорських лицарів — *Уклад.*]. Вільні лицарі, які безпосередньо підпорядковуються його імператорській величності, також повинні бути включені в мир. Вони не повинні зазнавати утисків, переслідувань чи неспокою з боку будь-кого через будь-яку з вищезгаданих релігій.

§ 27 У багатьох вільних та імперських містах віддавна сповідуються обидві релігії — наша давня релігія та релігія Аугсбурзького віросповідання — впродовж певного часу. Вони й надалі існуватимуть і підтримуватимуться в цих містах. Громадяни та інші мешканці цих вільних та імперських міст, як духовного, так і світського стану, продовжуватимуть жити мирно і спокійно один з одним. Жодна зі сторін не наважиться скасувати чи примусити іншу відмовитися від своєї релігії, звичаїв чи обрядів. Навпаки, згідно з положеннями цього миру, кожна сторона повинна залишити іншій стороні можливість мирно і впорядковано зберігати свою релігію, віру, звичаї, обряди і церемонії разом з її майном, як це передбачено вище для маєтностей обох релігій.

Дано в місті Аугсбурзі Нашого [Карла V — *Уклад.*], Короля Фердинанда і Святої Імперії, двадцять п'ятого дня місяця вересня, від народження Христа, дорогого Господа нашого, тисяча п'ятсот п'ятдесят п'ятого року [...].

The Religious Peace of Augsburg (September 25, 1555),
https://ghdi.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=4386,
https://ghdi.ghi-dc.org/docpage.cfm?docpage_id=5367

ТЕМА 4.

РЕЛІГІЙНІ ВІЙНИ У ФРАНЦІЇ (1562–1598)

1. Політична ситуація у Франції в першій половині XVI ст.
2. Перший період релігійних війн: 1562–1570 рр.
3. Головні події другого періоду релігійних війн 1572–1576 років.
4. Третій період протистояння 1580–1598 рр. та наслідки релігійного конфлікту.

Дослідження

❑ *Ададуров В.* Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII ст.). Львів, 2002.

❑ *Бродель Ф.* Ідентичність Франції. Простір та історія. У 2 кн. Пер. з франц. Київ, 2013. Кн.1.

Методичні рекомендації

Метою заняття – є аналіз внутрішньополітичної ситуації у Франції на момент вибуху релігійних воєн та з'ясування суті й наслідків громадянського протистояння.

Розглядаючи ***питання перше,*** проаналізуйте політичний розвиток Франції в першій половині XVI ст. (правління Франциска I (1515–1547) та Генріха II (1547–1559), з'ясуйте суть Болонського конкордату 1516 р. Визначте причини поширення кальвінізму серед різних верств французького населення. Прокоментуйте *документ №1.*

При аналізі ***питання другого***, з'ясуйте причини громадянської війни. Проаналізуйте події березня 1562 р. у м. Васі (*док. №2,3,4*) та поміркуйте про можливість релігійного примирення (*док. №5*). Охарактеризуйте головні події першого етапу релігійних воєн. Прокоментуйте сатиричне "звернення" до короля придворного блазня (*док. №6*).

Третє питання присвячене аналізу другого періоду громадянської війни, приводом до якого стало "Паризьке криваве весілля" (*док. №7,8).* Проаналізуйте документи, що відображають королівську версію подій щодо вбивства одного з лідерів гугенотів адмірала Ґаспара де Коліньї (док. *9, 10,11, 12*) та реакцію міжнародної спільноти (*док. №13*). Розглядаючи головні події цього етапу, з'ясуйте мету повсталих (*док. №16,18*). Проаналізуйте статті унії між французьким аристократом Шарлем де Монморансі-Дамвілем і протестантами, укладеної в січні 1575 р. (*док. №15*). Прокоментуйте причини формування двох об'єднань: Гугенотської конфедерації (1575) та Католицької ліги (1576). Прокоментуйте декларацію 1574 р.

(*док. №14*) нового короля Генріха III (1574–1589) та його тронну промову 1576 р. (*док. №17*). Проаналізуйте суть домовленостей у Шатенуа 1576 р.

Конфесійно-політичний розкол зумовив розпад Франції на дві частини – почався третій період протистояння, яке в центрі уваги ***четвертого питання*** заняття. З'ясуйте причини "війни трьох Генріхів", народного повстання 12 травня 1588 р., відомого як "День барикад". Чому Генріх III, всупереч традиції, запросив до Парижа декілька швейцарських гвардійських полків (*док. №19*)? Прокоментуйте позицію Генріха III щодо його політики, представлену в *документах №20,21*. У 1588 і 1589 роках Генріх IV (Генріх Наваррський) активізував військові дії в Нормандії та навколо Парижа. У ніч з 20 на 21 січня 1591 року Генріх IV спробував обманом увійти до міста, пославши солдатів, переодягнених у борошняних торговців, але – не вдалося. Цей день увійшов в історію як "День борошна". Проаналізуйте атмосферу, що панувала в столиці. У 1598 р. Генріх IV ухвалив Нантський едикт, яким відновив діяльність католицької церкви в королівстві та встановив широкі права для кальвіністів – французьких протестантів (наприклад право обіймати будь-яку державну посаду і подавати скарги безпосередньо королю). Прокоментуйте значення Нантського едикту (*док. №22*).

ДОКУМЕНТИ

Документ №1.

Карл IX[2]. Королівський указ проти релігійного протистояння

Фонтебло, 19 квітня 1561 р.

Ми [...] суворо забороняємо всім нашим підданим, якого б стану, становища чи роду вони не були, кривдити, докоряти або провокувати один одного через релігію, домовлятися про будь-яке повстання або говорити приватно, або публічно висловлюватися в таких виразах, які могли б викликати суперечки з питань релігії; це під страхом шибениці, без жодної надії на помилування чи прощення. Ми наказуємо вам карати без суду і слідства порушників, […]. Під ними Ми маємо на увазі тих, хто цими словами "папісти", "гугеноти" або іншими подібними провокують один одного, трощать ікони, хрести, розклеюють листівки, поширюють наклепницькі брошури, вдираються в храми, зчиняють заворушення, а також ті, що прагнуть пограбувати будинки, […]. З цієї причини Ми забороняємо всім Нашим підданим найсуворішим чином і під загрозою однакових

[2] Карл IX (1560–1574) – король, коронований 15 травня 1561 р.

покарань порушувати або зазіхати на чесну свободу, якою кожен повинен користуватися у власному домі, або на те, щоб хтось із наших підданих у будь-якій кількості входив до цих домівок з метою обшуку чи під приводом попередніх указів про заборону незаконних зібрань або з будь-яких інших причин. […] Ми також бажаємо, щоб усі особи, ув'язнені за релігію до декрету, виданого Нами при вступі на престол Нашої корони, були звільнені. [Ті, хто покинув королівство з релігійних міркувань після вступу на престол Франциска II[3], можуть повернутися і жити в мирі] за умови, що вони житимуть надалі по-католицьки і без скандалів.

Potter David. The wars of religion in France, 1559-1598: a history in documents. P.76, file:///C:/Users/Asus/Downloads/ The_Wars_of_Religion_in_France _1559_1598%20(1).pdf

Документ №2.

З листа герцога Франсуа де Ґіза[4]

28 лютого 1562 р.

Я думаю, що там відбувається якесь важливе зібрання. Якщо там буде велика кількість людей, то буде добре схопити міністра і швидко повісити його як автора заколотів і заворушень [...] з огляду на те, що таким чином решта не наважаться і безумство багатьох буде придушено. Ви зробите мені приємність, якщо не пошкодуєте нічого, що можете для цього зробити, бо я не думаю, що інакше цьому можна буде покласти край [...]. Ви – людина війни; ви повинні ловити проповідників […], і якнайшвидше повісити їх, обвішавши плакатами, як бунтівників і порушників королівських указів.

Potter David. The wars of religion in France, 1559-1598: a history in documents. P.106, file:///C:/Users/Asus/Downloads/ The_Wars_of_Religion_in_France_ 1559_1598%20(1).pdf

Документ №3.

Повна розповідь про переслідування і жорстокість у Васі, вчинені герцогом Франсуа де Ґізом

1562 р.

Ця довга розповідь має на меті викласти аргументи на користь довготривалого задуму герцога Ґіза та деталі історії його гніву на реформаторську громаду у Васі.

---

[3] Франциск II – король Франції у 1559–1660 рр.

[4] Франсуа де Ґіз (1519–1563) – засновник Католицької ліги, полководець, генерал-губернатор королівства у 1560 р.

[...] лють була настільки великою, що більшість тих, хто знаходився в сараї, були змушені розбити дах, щоб врятуватися через нього. Опинившись на даху, боячись потрапити до їхніх рук, поранені, вони перестрибнули через стіни міста і втекли, як могли, через ліси та виноградники. Сам герцог був у сараї з мечем і наказував своїм людям вбивати, особливо молодих. Врешті-решт він сказав, що вагітних жінок треба залишити в спокої, кричав і погрожував тим, хто тікав з даху: "Лежати, натовпе!" Що спонукало його віддати наказ не зачіпати вагітних жінок, то це було втручання його дружини герцогині, яка, проходячи повз і почувши метушню, терміново послала до чоловіка гінця, щоб той припинив переслідування вагітних жінок. Тим часом герцог знову увійшов до сараю і йому принесли велику Біблію, яку він використовував під час проповіді. Тримаючи її в руках, він сказав до свого брата кардинала[5]: "Ось, брате мій, поглянь на назву книги гугенотів". Кардинал, подивившись на неї, сказав: "Тут немає нічого поганого, бо це лише Біблія і Святе Письмо". Герцог, збентежений цим, розлютився ще більше, ніж раніше, і сказав: "Що, Божа кров, святе Писання? Ісус Христос зазнав смерті і страждань 1500 років тому, а ці книги були надруковані лише минулого року. То ти кажеш, що це Євангеліє? Смертю Господа це все нічого не варте". Ця крайня лють викликала невдоволення кардинала, тому він сказав: "Мій брат помиляється" [...]. До кінця місяця у сараї й на вулицях померло 50-60 осіб, чоловіків і жінок.

Potter David. The wars of religion in France, 1559-1598: a history in documents. P.105-106, file:///C:/Users/Asus/Downloads/ The_Wars_of_Religion_in_France_ 1559_1598%20(1).pdf

Документ №4.

Відповідь герцога Вюртемберзького Ґізу на листи від 17 березня, 10 квітня 1562 р.

Що стосується того, що сталося у Васі, то запевняю вас, що я дуже засмучений, почувши про цей прикрий випадок, тим більше, що про нього повідомляють не як про нещасний випадок з Вашого боку; навпаки, по всій Німеччині говорять і пишуть, що це було зроблено з Вашого відома. Ще більшим підтвердженням цього є те, що відтоді, як Ви прибули до суду в Парижі, будинок поблизу цього міста, де раніше збиралися християни, щоб почути слово Боже, був спалений, бідні

[5] Шарль де Ґіз (1524–1574) – кардинал Лотаринзький, брат Франсуа де Ґіза.

віруючі ув'язнені, їхні будинки розграбовані, а деякі нещасні вбиті або піддані жорстокому поводженню, і все це з явною забороною проповідувати в Парижі та його околицях. Вашого брата, кардинала де Гіза, звинувачують у пролитті крові кількох християн, чоловіків, жінок і дітей, нещодавно в Сенсі. Також, що Ви наказали пану де Ла Мот-Гондріну переслідувати бідних вірних у Валансі та Ліоні, а також, що відколи Ви здобули владу, подібні кровопролиття сталися в Абвілі та Ам'єні [...].

Potter David. The wars of religion in France, 1559-1598: a history in documents. P.106-107, file:///C:/Users/Asus/Downloads/ The_Wars_of_Religion_in_France_ 1559_1598%20(1).pdf

Документ №5.

Петиція реформатських церков Лангедоку до Корони

17 жовтня 1563 р.

3. Нехай якнайшвидше будуть призначені комісари по країні для виконання цього едикту [Амбуазького – *Уклад.*], примирити серця його досі роз'єднаних підданих і здійснити всі засоби, вже призначені для виконання Указу. Тим часом, щоб вони могли уникнути негоди під відкритим небом, нехай він виділить їм відповідні місця для відправлення їхньої релігії.

Відповідь: Панам де Вогемару і де Месмесу, радникам Великої Ради доручено відправитись до Лангедоку. Тим часом вони повинні звернутися до губернатора з проханням виділити їм місце для сповідування своєї релігії...

4. Щоб вибір міст у кожній провінції, в яких буде дозволено сповідувати Релігію, повернули згідно з Едиктом комісарам для вирішення відповідно до прохання прохачів; оскільки місця, про які йдеться, не є містами, а радше сільськими місцевостями з невеликою кількістю будинків. Постановити, щоб у цьому відношенні було збережено цей декрет, а комісарам наказано діяти згідно з ним, наскільки це в їхній владі, не включаючи місця і містечка, в яких проповідь велася до 7 березня.

Відповідь: Номінація місць, призначених Королем, залишиться. Що стосується сеньйорій, де Король не призначив жодного кандидата, губернатор діятиме разом з уповноваженими.

5. Щоб у містах і місцевостях, де не будуть проводитися богослужіння, ті, хто належить до Релігії, могли проводити домашні молитви зі своїми сім'ями без проведення зборів і ховати своїх померлих без публічної церемонії чи священика, в такій кількості, яку визначить Король.

Відповідь: Вони можуть збирати своїх слуг і сім'ї в кількості до десяти або дванадцяти осіб і ховати своїх померлих за межами міст у місцях, які вони куплять за згодою.

Potter David. The wars of religion in France, 1559-1598: a history in documents. P.158, file:///C:/Users/Asus/Downloads/ The_Wars_of_Religion_in_France_ 1559_1598%20(1).pdf

Документ №6.

Популярна сатира про відновлення війни

1568 р.

[У нібито зверненні до короля його придворний блазень Брюскет каже йому, що він бачить те, чого король не бачить – *Уклад.*]

Він бачить, як вся французька знать і всі хоробрі чоловіки гинуть кожного дня, пожираючи один одного. Це все одно, якби одна рука з'їла іншу; тоді Ви були б у розгубленості. Обидві сторони кажуть, що вони Ваші слуги і, що вони готові жити і вмерти за Вас. Якби я був королем, а моя дружина королевою, я б скликав їх усіх і змусив би їх померти на службі в мене проти тих, хто хотів би воювати зі мною, і не дав би моїм ворогам задоволення бачити, як вони знищують один одного. Якби вони об'єдналися, то пішли б і завоювали Туреччину і все, що належить Вам [...].

Я бачу і чую, що бідняки кажуть: "Що з того нам, якщо один не буде ходити до церкви, а інший не буде ходити на проповідь?". Кожна людина йде до диявола своєю дорогою. А ми тим часом вмираємо і знищуємо наше майно.

Ми – піддані короля, його діти, а він – наш батько. Ми його годувальники, його сади і виноградники. Він закінчить тим, що стане королем лише людей, які не володіють нічим, окрім своїх сідниць і зубів. Якщо він захоче чогось від нас, ми попросимо у нього наш хліб насущний. Тож, Пане Королю, згляньтеся на свій бідний народ.

Potter David. The wars of religion in France, 1559-1598: a history in documents. P.184, file:///C:/Users/Asus/Downloads/ The_Wars_of_Religion_in_France_ 1559_1598%20(1).pdf

Документ №7.

Карл IX до Парламенту

6 липня 1572 р.

Ми хочемо і просимо вас звільнити велику залу нашого палацу від прокураторів і людей, які там сидять, і віддалитися на кілька днів до

августинців, щоб, за давнім звичаєм, шлюб нашої сестри міг відбутися в нашому палаці [...] весілля відбудеться 22 або 24 числа цього місяця.

Potter David. The wars of religion in France, 1559-1598: a history in documents. P.218, file:///C:/Users/Asus/Downloads/ The_Wars_of_Religion_in_France_ 1559_1598%20(1).pdf

Документ №8.

Лист адмірала Ґаспара де Коліньї

1572 р.

Панове, я отримав листа, в якому ви повідомляєте мені про побоювання, які ви маєте через поширення різноманітних чуток, що на ваше місто готується напад. Можу вам сказати, щоб там не говорили, у вас, слава Богу, немає причин для страху, оскільки для цього немає жодних підстав, як ви, сподіваюся, вже переконалися, і що ці війська вже пішли або незабаром підуть. […] Я дуже люблю ваше місто і піклуюся про вашу безпеку, тому я завжди буду дбати про них і докладати всіх зусиль для його збереження і блага всіх вас. Дякувати Богу, я бачу, що Король так добре налаштований, що ми всі маємо нагоду його хвалити.

Potter David. The wars of religion in France, 1559-1598: a history in documents. P.218, file:///C:/Users/Asus/Downloads/ The_Wars_of_Religion_in_France_ 1559_1598%20(1).pdf

Документ №9.

Лист Карла IX до одного з вельмож

22 серпня 1572 р.

[…] я хочу повідомити вам, що сьогодні вранці [22 серпня 1572 р. – *Уклад.*] граф Коліньї, адмірал Франції, повертаючись з Лувру до свого помешкання, був поранений в руку паном чи солдатом, ім'я якого поки що невідоме, з будинку на вулиці, де він проїжджав, вистрілом з аркебузи. Цей чоловік швидко сів на коня, який його чекав, і втік. Я негайно розіслав розпорядження у всі сторони, щоб затримати його і покарати так, як заслуговує такий нечестивий вчинок. Крім того, я дуже незадоволений цією прикрою подією і бажаю докласти всіх зусиль для її виправлення. Оскільки ця новина може підбурити деяких моїх підданих з обох сторін, я прошу вас повідомити про цю подію так, як ви вважаєте за потрібне у вашому уряді, і запевнити всіх і кожного, що я маю намір зберегти мій указ про умиротворення непорушним.

Potter David. The wars of religion in France, 1559-1598:

a history in documents. P.220, file:///C:/Users/Asus/Downloads/ The_Wars_of_Religion_in_France_ 1559_1598%20(1).pdf

Документ №10.

Королівська версія вбивства адмірала Ґ. де Коліньї

1572 р.

Їх Величності дуже жалкували про те, що сталося з адміралом і наказали заарештувати деяких слуг дому Гізів, які також були метрдотелями Їхніх Величностей. Вони написали губернаторам про свій жаль і бажання, щоб винні були покарані, що вони навіть призначили комісарів для переслідування деяких підозрюваних, які вже утримувалися в єпископській в'язниці; що слід подбати про те, щоб не заподіяти ніякої шкоди або незадоволення релігійним особам і щоб вони перебували під захистом едикту. Вони попросили адмірала приїхати і зайняти його житло в Луврі, за що він подякував їм, прохаючи, щоб Їхні Величності були задоволені тим, що його головні одновірці, які були розкидані по передмістях, прийшли і оселилися поруч з ним на вулиці Бетісі.

Правда полягає в тому, що нічого поганого не планувалося ні проти кого, за винятком, можливо, тільки проти нього одного через якусь особисту образу. Але Господь наш допустив це за всі наші гріхи. Бо Їх Величності були добре поінформовані, що протягом решти п'ятниці та суботи адмірал і його прихильники, серйозно наговорювали на особу і честь Їхніх Величностей з серйозними погрозами, і приготували почесну варту, щоб відвезти його до свого будинку в Шатійоні, де він не відмовився б від витончених змов і махінацій, спрямованих на знищення королівства. Мсьє де Віллей, повернувшись о 7-й годині з візиту до адмірала за дорученням Короля, сказав йому за вечерею, що це питання не буде вирішене, оскільки рана адмірала заживає [...]

О третій або четвертій годині ранку [24 серпня 1572 р. – *Уклад.*] пан д'Омаль і молодий пан де Ґіз виїхали з Омаля біля Лувру з 50 чи 60 кіньми і п'ятьма чи шістьма капітанами піхоти та іншими […] і попрямували до воріт помешкання адмірала на вулиці Бетісі, які вони розбили колодами. Один з них на ім'я Бесме[6], німець, який колись був пажем пана де Ґіза, увійшов до кімнати адмірала і вбив його в ліжку або майже в ліжку. Ті, хто був у дворі, закричали, щоб запитати, чи це

[6] Карл Діановіц або Ян Карл Яновський з Яновіц (Богемія), відомий як Бем або Бесме – безпосередній виконавець вбивства адмірала.

було зроблено, і вони кинули його вниз на прапори, що висіли внизу. Його кров ще довго залишалася на підвіконні.

[...] Дехто казав, що вбивств було так багато, що людська кров текла великими потоками вулицями, що було брехнею. Правда полягає в тому, що було б доцільно, якби ця подія не відбулася і ще більше, якби адмірал і його спільники не були такими нахабними, вважаючи себе в безпеці під час одруження мілорда принца Наваррського з сестрою короля.

Того ж дня Його Величність наказав виставити на перехресті загороджувальні стовпи проти тих, хто чинив безчинства, але, зрештою, вони стали надто поширеним явищем. За прикладом Парижа, такі міста як Орлеан, Бурж, Ліон, Тур та інші, вчинили так само, хоча прихильники нових поглядів перебільшували кількість загиблих у своїх памфлетах і творах, які паплюжили пам'ять і репутацію Їхніх Величностей. Вони нічого не говорили про великі нещастя, лиха, вбивства і злодіяння, які вони вчинили в багатьох місцях [...].

Potter David. The wars of religion in France, 1559-1598: a history in documents. P.222-223, file:///C:/Users/Asus/Downloads/ The_Wars_of_Religion_in_France_ 1559_1598%20(1).pdf

Документ №11.

Позиція Карла IX та Катерини Медічі[7] щодо страти адмірала Ґ. де Коліньї

Король проти своєї волі погодився на цю страту. Він сказав своїй матері та Таваньє[8], які сильно тиснули на нього: "А як же віра і обітниця, яку я їм дав?" Королева відповіла йому: "Бери участь, якщо хочеш. Інакше гра буде зіграна без тебе". Тоді, побоюючись, що його влада буде зневажена, він погодився, бо не міг нічого вдіяти, щоб зупинити її.

Potter David. The wars of religion in France, 1559-1598: a history in documents. P.224, file:///C:/Users/Asus/Downloads/ The_Wars_of_Religion_in_France_ 1559_1598%20(1).pdf

---

[7] Катерина Медічі – королева Франції (1547–1559), мати Франциска II, Карла IX, Генріха III, регентша при малолітньому королі Карлові IX (1560–17 серпня 1563 р.).

[8] Гаспар де Со (1509–1573) або Гаспар де Таванн (завдяки матері Маргариті де Таванн потрапив до королівського двору Франциска I, який і надав Гаспару де Со право іменуватися Таванн) – один із найзапекліших ворогів гугенотів, ініціатор їх знищення у Варфоломіївську ніч.

Документ №12.

Представлення вбивства Карлом IX урядові провінції Байон

24 серпня 1572 р.

Ми віддали наказ про втихомирення заворушень, які на даний момент, втихомирено, дякувати Богу. [далі історія про сварку між Ґізами та Коліньї і про те, що він зробив все, що міг – *Уклад.*]. Незважаючи на те, що указ про умиротворення не був порушений, проте слід побоюватися, що дехто, використовуючи це як привід, міг би, на мій превеликий жаль, здійснювати приватну помсту. Тому я благаю вас посприяти тому, щоб це було надруковано і роз'яснено в усіх куточках вашої провінції, що всі повинні жити в мирі та безпеці в цій провінції, не беручи до рук зброї і не завдаючи один одному шкоди, під страхом смерті і забезпечуючи суворе дотримання нашого указу про умиротворення. [...]

Potter David. The wars of religion in France, 1559-1598: a history in documents. P.224, file:///C:/Users/Asus/Downloads/ The_Wars_of_Religion_in_France_ 1559_1598%20(1).pdf

Документ №13.

Френсіс Волсінгем[9]. Реакція Англії на страту Ґаспара де Коліньї

… оскільки безладдя таке велике, а меч відданий простому народові [...] [Король – *Уклад.*] змушений був […] здійснити страту адмірала та решти його спільників […] він, на превеликий жаль, змушений був зробити те, що зробив, заради своєї безпеки, і що, якби він не зробив цього, то і він сам, і його мати, і брати були б у небезпеці [...].

Potter David. The wars of religion in France, 1559-1598: a history in documents. P.231, file:///C:/Users/Asus/Downloads/ The_Wars_of_Religion_in_France_ 1559_1598%20(1).pdf

---

[9] Френсіс Волсінгем (1532-1590) – головний секретар королеви Єлизавети I, відомий як "майстер-шпигун".У 1570 р. став посередником у підтримці гугенотів у їх переговорах з королем Франції Карлом IX, тоді ж став послом Англії в Парижі. Одним із його обов'язків було продовження переговорів про шлюб між Єлизаветою і меншим братом Карла IX Генріхом, герцогом Анжуйським. Зрештою, від цього плану відмовились через релігійні вірування Генріха (католицизм). Питання залишилось відкритим. Після смерті Ґ. де Коліньї та різні в ніч св. Варфоломія, будинок Волсінгема у Парижі став тимчасовим прихистком для протестантських біженців.

Документ №14.

Декларація короля Генріха III

10 вересня 1574 р.

Генріх, милістю Божою король Франції та Польщі, всім, хто читатиме, вітання. Братерська повага, яка завжди була взаємною між Нашим покійним високоповажним володарем і братом, королем Карлом (нехай простить його Господь), і Нами, а також природний нахил і обов'язок, який ми маємо до збереження спокою цього королівства [...] вимагали від Нас, відкинувши власні турботи, брати участь в управлінні справами як державними, так і приватними, як під час війни, так і в мирний час. Для цього Ми охоче використовували всі наші ресурси, включаючи Нашу особу, про що свідчать кілька битв, в яких Бог своєю благодаттю завжди був з Нами з огляду на справедливі справи, які Ми відстоюємо. Але оскільки було очевидно і ясно, що поразки в цих справах з обох сторін ведуть до занепаду і ослаблення сил цього королівства, Наш покійний володар і брат, розуміючи це, кілька разів намагався підсолодити гіркоту безладу милістю і милосердям, намагаючись повернути серця своїх підданих лагідністю до послуху, який вони йому зобов'язані, і з'єднати в доброму союзі та згоді їхні роз'єднані волі […].

Незважаючи на це, деякі особи, спокусившись поганою порадою, під різними приводами відновили смуту і знову взялися за зброю, внаслідок чого королівство негайно впало в хворобу, від якої щойно одужало, і тому випробувані засоби не принесли бажаних плодів.

Однак, оскільки обов'язок доброго короля, як доброго батька і пастиря, полягає в тому, щоб визначати свої цілі і всі свої дії для добра і збереження тих, кого Бог поставив під його опіку, особливо на початку його правління, оскільки божественній доброті вподобалося покликати Нас до керівництва та управління цим королівством, Ми вирішили, передусім, спробувати всіма можливими засобами повернути Наших підданих на правильний шлях життя один з одним у доброму союзі та злагоді і підкорятися Нам, як належить по праву, чого кожен на своєму місці повинен бажати і до чого прагнути.

З ЦІЄЇ ПРИЧИНИ, щоб зробити Нашу волю відомою для всіх, дбаючи лише про добробут і полегшення ситуації в королівстві і задля Наших підданих, Ми оголосили і оголошуємо, що всі ті, хто до цього часу повставали зі зброєю проти нашого володаря і брата, який нещодавно помер, і проти його, а отже і Нашої влади, або хто, рятуючись, залишив королівство і хто бажає тепер скласти зброю, припинити всі військові дії і повернутися до своїх домівок, залишити Нам і повернути під Нашу владу міста, які вони займають, і

поводитися як вірні піддані свого короля і суверенного володаря, вони знайдуть Нас готовими прийняти їх у Нашу милість [цей документ слід розглядати як незаперечну вказівку, і всім місцевим офіцерам наказано приймати його як такий].

Potter David. The wars of religion in France, 1559-1598: a history in documents. P.255-256, file:///C:/Users/Asus/Downloads/ The_Wars_of_Religion_in_France_ 1559_1598%20(1).pdf

Документ №15.

Статті унії між Шарлем де Монморансі-Дамвілем[10] і протестантами

Нім, січень-лютий 1575 р.

Загальні збори, що відбулися в січні місяці 1575 року в місті Нім, за викликом монсеньйора де Дамвіля, маршала Франції, губернатора і генерал-лейтенанта короля в Лангедоку як духовенство, так і мирні католики, а також реформатські церкви цього королівства, об'єднані […] для спільної оборони, добробуту і миру цього королівства та його підданих, визнають монсеньйора принца Конде своїм генеральним захисником, а за його відсутності маршала – пана де Дамвілля. Беручи до уваги, що їхні надії на припинення жорстоких і жалюгідних громадянських воєн, які так довго панували в цьому королівстві, не виправдалися, відсутності міцного миру, якого вони очікували від милосердя і добродушності Його Величності при вступі його на престол; і бачачи, що замість того, щоб простягнути руки своєї милості, щоб прийняти їх під свій захист, Його Величність, за злим наміром тих, хто його оточує, ворогів його держави і підданих, почав переслідувати їх більше, ніж будь-коли. Після обговорення їхнього союзу і конфедерації для протистояння та збереження і захисту своєї релігії, життя, майна і честі від варварського насильства і жорстокості їхніх ворогів, а також для вільного сповідування їхніх відповідних релігій, відновлення держави цього королівства в її віковій величі та гідності; обговорили, уклали і постановили для упорядкування свого правосуддя, поліції, фінансів і військової дисципліни, з ласки Пана Принца або Пана Маршала, постановили наступне:

[...] Генеральні збори провінцій згаданого Союзу […] відбуватимуться […] принаймні один раз на рік у такому головному місті згаданих провінцій, яке визначить монсеньйор князь, або, за його відсутності, в

[10] Шарль де Монморансі-Дамвіль (1537–1612) – французький аристократ, політичний та військовий діяч, адмірал Франції. Під час війни проти Католицької ліги та "війни трьох Генріхів" перейшов на бік Генріха Наваррського.

місті, яке визначить Пан Маршал. У яких провінціях буде обрано нову Раду або продовжено повноваження попередньої, вирішуватиме Асамблея. Провінційні Асамблеї будуть проводитися в міру необхідності, тобто для Лангедоку з дозволу Пана Маршала на прохання тих, хто командує за його відсутності. А в інших провінціях цього Союзу також на вимогу тих, хто командує за його відсутності з тим же правом приступити до нових виборів або продовжити повноваження провінційних рад, якщо ці збори визнають за потрібне. Депутати від провінцій та інші особи, надіслані на загальні збори, повинні бути присутніми в дні і в місцях, призначених цими зборами. В іншому випадку, за їх відсутності, присутні будуть діяти, а прийняті рішення виконуватимуться відповідно до їхньої форми і терміну дії. На Генеральних Асамблеях по три депутати від кожної провінційної асамблеї матимуть право голосу, тобто: один від дворянства і два від третього стану. А судді та міністри на місцях і міністри на місцях делегуватимуть по одному представнику з правом слова і голосу під час цієї війни і без подальших наслідків. У всіх генеральних і провінційних асамблеях очільники та генерали збережуть свої прерогативи і перевагу; збори обиратимуть когось, хто буде головувати на них. Згадані пани генерали допомагатимуть один одному і надаватимуть свої сили в разі потреби для спільного захисту суспільного блага під страхом бути оголошеними дезертирами […].

Генерали та губернатори не будуть займатися питаннями правосуддя, призначенням консулів та управлінням фінансами, а залишать їх повністю в компетенції Ради [...].

Potter David. The wars of religion in France, 1559-1598: a history in documents. P.262-263, file:///C:/Users/Asus/Downloads/ The_Wars_of_Religion_in_France_ 1559_1598%20(1).pdf

Документ №16.

91 стаття протестантів

квітень 1575 р.

1. Нехай буде завгодно Вашій Величності дозволити в усьому Вашому королівстві [...] вільне, загальне і публічне сповідування реформатської релігії, згідно з віросповіданням, колись представленим реформатськими церквами Вашого королівства покійному королю Карлу IX, і це без обмеження місця, часу та осіб.

2. Щоб для сповідування своєї віри прихильники цієї релігії могли будувати стільки храмів, скільки вони вважатимуть за потрібне [...]

9. Що відтепер представники Релігії звільняються від сплати церковної десятини [...].

13. Щоб Вашій Величності було завгодно так поводитися з королем Наваррським, що його королівство Наваррське і суверенні землі Беарну залишаться в тому ж стані, в якому їх залишила покійна королева Наваррська [...].

15. Під страхом смертної кари категорично забороняється будь-яким жителям королівства сповідувати публічно або приватно будь-яку іншу релігію, крім католицької для католиків і реформаційної для тих, хто сповідує релігію, що перебуває під Вашою владою; і з цієї причини всі відкриті атеїсти та розпусники будуть показово покарані привселюдно. [...]

17. Оскільки вони однаково є Вашими підданими, від яких Ви бажаєте однакової служби, щоб Вам було приємно використовувати обох однаково на всіх посадах під короною [...] відповідно до їхніх здібностей, без різниці віросповідання[...].

18. І щоб віруючі та їхні католицькі союзники могли відтепер розраховувати на краще правосуддя [...] вони покірно благають Вас призначити людей згаданої релігії на суддівські посади в кожній нижчій або суверенній юрисдикції в рівній кількості, якщо це можливо. [...]

19. Але, поки це буде введено в дію, нехай буде завгодно Вашій Величності створити нові посади, в рівній кількості, президентів, радників та адвокатів [...] і від Реформатської Релігії, один раз призначивши на них осіб, названих принцом Конде за порадою церков [...].

45. Пана Ґаспара де Коліньї, сеньйора де Шатійона, адмірала Франції, оголосити невинним в інкримінованих йому злочинах.

Potter David. The wars of religion in France, 1559-1598: a history in documents. P.263-264, file:///C:/Users/Asus/Downloads/ The_Wars_of_Religion_in_France_ 1559_1598%20(1).pdf

Документ №17.

Тронна промова короля Генріха III

16 грудня 1576 р.

Немає нікого, хто б не знав, що як тільки я досяг віку, коли можна було брати до рук зброю і служити покійному королю, моєму братові, і цій короні, я не боявся ні праці, ні труднощів, ризикуючи своїм тілом і життям у всіх випадках війни, коли зброя була необхідна, щоб покласти край лихам. З іншого боку, коли треба було втихомирити їх шляхом примирення, ніхто не прагнув цього більше, ніж я, і не прислухався з більшою охотою до всіх висунутих розумних умов миру. Ніхто також не може не знати, як я прагнув до заспокоєння цього

королівства перед моїм від'їздом до Польщі. Загальновідомо також, у якому жахливому стані я застав речі після свого повернення: кілька міст і фортець захоплено, доходи корони подекуди узурповані, торгівля припинена, а деякі з моїх підданих вийшли з-під контролю. Коротше кажучи, все королівство було у хаосі. Коли я побачив це після приїзду, я намагався всіма можливими м'якими засобами змусити людей скласти зброю, усунути недовіру, заспокоїти всіх і роз'яснити моїм підданим мою мету, а також те, що моя мета полягає лише в тому, щоб утихомирити негаразди шляхом лагідного примирення і змусити всіх моїх підданих жити в мирі та спокої, підкоряючись мені. Однак тоді я працював даремно, і мої добрі наміри були зруйновані. Побачивши це, я був змушений, на превеликий жаль, вдатися до крайніх заходів, яких я прагнув уникнути, […] знаючи вже з досвіду, які лиха приносять державі громадянські війни, скільки нещасть зазнали через них мої піддані, і що, якщо, на жаль, вони триватимуть, я буду змушений продовжувати стягувати податки з мого народу, навіть збільшувати їх, оскільки витрати на ці війни будуть нескінченними.

Я також вважав, що на початку мого правління були відсутні всі можливості для того, щоб дозволити моїм підданим скуштувати плоди моєї доброї волі й мого бажання розділити з ними всі їхні тяготи і винагородити кожного відповідно до його заслуг, передбачаючи, що з цього, замість того, що я мав на увазі, вийде те, що я ненавидів найбільше. Правду кажучи, я був певен, що з усіх подій останніх воєн я не відчував більшого горя в серці, ніж гноблення і страждання моїх бідних підданих. Співчуття до них часто спонукало мене молитися Богові, щоб він своєю благодаттю якнайшвидше визволив їх від усіх цих лих, щоб я правив у розквіті сил і з непорушною репутацією, як і годиться володарю, що походить з довгої низки великодушних королів, а не дозволив мені старіти серед нещасть моїх підданих, не маючи змоги нічого зробити, щоб моє правління не запам'яталося нащадкам як нещасливе. [...]

У цьому намірі, добре зваживши ризики і небезпеки, яких слід очікувати з усіх боків, я нарешті став на шлях лагідності та примирення, плоди якого вже пожинаються у вигляді згасання пожежі війни, в якій королівство могло бути повністю поглинутим […]. Я знаю, що від такої великої пожежі, яка тривала так довго, як і біди цього королівства, залишилося чимало проблем, які легко можуть знову розпалити вогонь. Я бажаю головно попрацювати над цим так, щоб усі питання були узгоджені, наскільки це можливо, для утвердження і забезпечення доброго миру, який я вважаю єдиним засобом збереження безпеки цієї держави. Крім того, надто очевидно,

що без миру всі постанови, положення і правила, які я приймаю для полегшення життя моїх підданих, не принесуть жодної користі. Тому давайте розумом і прикладом вчитися як на чужих нещастях, так і на власному досвіді. Я вірю, що якщо кожен виконає свій обов'язок, то ці збори, з Божою допомогою, не розійдуться, поки ми не закладемо підвалини безпечного миру, не знайдемо засіб для полегшення становища мого бідного народу, не виправимо зловживань і не наведемо в кожному маєтку порядок і дисципліну. Я впевнений, що немає нічого настільки складного, що за допомогою праці та загальної згоди моїх підданих (усіх, яких ви тут представляєте) не можна було б зробити так, як я бажаю.

Я знаю, що одного дня мені доведеться давати звіт перед Богом за своє правління, і хочу заявити перед ним у цьому зібранні, що мій намір полягає в тому, щоб правити підданими, яких він довірив мені, як добрий, справедливий і законний король; що я не маю іншої мети, окрім їхньої безпеки, миру і процвітання, і що я не маю більшого бажання, ніж бачити їх об'єднаними в мирі під моєю владою, а мій бідний народ – звільненим від зловживань, що утвердилися з плином часу, і відновлення доброго порядку та дисципліни в усіх станах. Я запевняю вас усіх, що буду працювати і вдень, і вночі для цієї мети [...]. Крім того, ви можете бути впевнені, і я обіцяю словом короля, що я буду охороняти і підтримувати в недоторканності всі правила і постанови, які я прийму на цих зборах, і не зроблю жодних винятків і не дозволю їх порушувати.

Potter David. The wars of religion in France, 1559-1598: a history in documents. P.277-278, file:///C:/Users/Asus/Downloads/ The_Wars_of_Religion_in_France_ 1559_1598%20(1).pdf

Документ №18.

Декларація Генріха Наварського

30 листопада 1585 р.

Залишаючись до цього часу терплячими, наскільки це було можливо, перш ніж вдатися до зброї, і з тих пір, як зважившись на найсправедливішу і найнеобхіднішу оборону, ми діяли з найбільшою поміркованістю наскільки це було можливо, для найменшого утиску і прикрощів та найбільшого полегшення всіх станів Його Величності, особливо бідних людей; незважаючи на це, ми ясно бачили, що наше терпіння лише розпалювало лють, а наша поміркованість збільшувала зухвалість порушників громадського спокою і ворогів цієї держави і нас, як це було ясно видно з нещодавно опублікованого Указу, наразі чинного в цьому королівстві: Ми, з цієї причини, розглянувши цю

справу, вирішили, що доцільно і необхідно використати законні засоби, передбачені Богом, проти такого крайнього і несправедливого насильства і для блага і збереження стількох добрих підданих цього королівства, які були заборонені і засуджені до смерті і втратили свої блага і почесті, […] ми нарешті вирішили і, на превеликий жаль, змушені оголосити наступне: щоб усі ренти, доходи, рухоме і нерухоме майно, борги, права і позови тих, хто проживає в містах, де було прийнято цей едикт, були опубліковані або виконані; разом з вельможами та іншими особами, які мають зброю, а також з нашими ворогами та їхніми прихильниками, а також з усім духовенством, що мешкають у цих містах або іншим чином виступають проти нашої партії, буде негайно захоплено і передано в наші руки, а майно буде продано з молотка тому, хто дасть найбільшу ціну, комісарами, призначеними для цього нами або нашими генерал-лейтенантами [...].

Забороняємо, крім того, тим, хто має борги перед нашими ворогами, не сплачувати їх, а прийти до нас і заявити про них [...], щоб гроші були використані на військові, громадські потреби, зерно і продукти, що зберігаються в сховищах.

Potter David. The wars of religion in France, 1559-1598: a history in documents. P.337-338, file:///C:/Users/Asus/Downloads/ The_Wars_of_Religion_in_France_ 1559_1598%20(1).pdf

Документ №19.

Капітан швейцарської гвардії до Катерини Медічі

6 червня 1588 р.

Три тижні тому мілорд маршал де Бірон[11] повідомив нас від імені короля, що якісь іноземні солдати увійшли до Парижа і тримають чесних людей в страху перед безладом. Отже, Його Величність наказав провести ретельний обшук, щоб позбутися цих солдатів і наказав найзнатнішим панам свого двору, лицарям Святого Духа, провести цей обшук разом з офіцерами правосуддя та відомими міщанами, а також, щоб нам допомагали капітани міста зі своїми ротами, щоб не було ніяких заворушень на шкоду королівській службі та місту, чітко наказавши нам поводитися з усією поміркованістю і не застосовувати ніякої сили, окрім як проти тих, хто намагатиметься вчинити щось проти міста.

Potter David. The wars of religion in France, 1559-1598:

[11] Арман де Ґонто, герцог де Бірон (1524–1592) – один з провідних полководців католицької партії, маршал Франції з 1577 р.

a history in documents. P.348, file:///C:/Users/Asus/Downloads/ The_Wars_of_Religion_in_France_ 1559_1598%20(1).pdf

Документ №20.

Виправдання Генріха III щодо ліквідації Ґізів

У дискусіях [станів – *Уклад.*] пропонувалося все, що мало зменшити владу Його Величності, аж до твердження, що все, що вони вирішать, матиме силу закону і що Його Величність буде змушений це затвердити. Ті, хто не погоджувався, були затавровані як прихильники єресі [...] І, відступаючи від звичної процедури, яка полягає в тому, щоб вирішувати і складати перелік своїх протестів і пропозицій, а потім подавати їх Його Величності, вони почали висувати індивідуальні і найбільш некультурні та несправедливі вимоги, як, наприклад, скасування всіх субсидій, за рахунок яких утримується держава; Палата, що складається з 24 осіб, з яких 18 – від станів і тільки шість призначаються Його Величністю, під приводом розслідування шахрайства у фінансах, але фактично з такими повноваженнями, що 100 000 осіб у цьому королівстві були б поставлені в залежність від їхньої милості в житті та майні [...], прагнучи таким чином або принизити королівську гідність, примусивши його погодитися на речі, які йому цілком суперечили, або дати привід розпустити Збори, залишивши справи королівства невирішеними, і таким чином засуджувати Його Величність по всіх провінціях за те, що він не побажав нічого зробити для полегшення ситуації в своєму королівстві, чим спровокував своїх підданих на повстання [...]. Одним з головних пунктів, які вони ще мали висунути, було примусити Його Величність розпустити свою Раду і заснувати при ньому іншу, яку вони хотіли б обрати, таким чином змусивши його змінити всіх своїх слуг, які не відповідали їхнім намірам; і, після встановлення нового режиму, оголосити родину Ґізів такою, що може успадкувати престол після Бурбонів, які могли це зробити [...]

Таким чином, герцог довів Його Величність і його справи до такого стану, що він більше не мав влади карати за повстання чи будь-який інший злочин. Більшість міст спокусилися і відійшли від нього, а решту – розділили постійні змови. Ті, хто твердо тримався у своїй вірності та відданості, піддавалися жорстокому поводженню і переслідуванню, їх засуджували як єретиків або навіть гірше, ніж єретиків. Тож найгірше, ким можна було бути, це слугою короля, а решта, якими б вадами вони не були заплямовані, мали добру славу. Права Його Величності були обмежені в різних справах […], його влада була очорнена, його особа перебувала в такому презирстві, що

всі думали, що з ним покінчено; Його Величність, усвідомлюючи, що ті, хто скривдив його в межах королівства робили те ж саме хитрощами серед іноземців: так що не залишилося нічого більше для останнього акту цієї трагедії, як тільки захопити його особу, щоб вони могли краще розпоряджатися справами в своє задоволення [...].

Але це було не лише питанням підозр; з кількох місць йому надходили різні попередження. Він знав, що з Парижа до міста та його околиць привезли зброю і багато людей. Паризькі депутати заявляли після сесії, що він поїде до Парижа, про що вони не могли дізнатися від нього; це, мабуть, було частиною їхнього плану. Для більшого прояснення останнього, тут слід зазначити, що більш, ніж за шість тижнів до смерті герцога Ґіза герцогиня Омаль попередила Його Величність, що має повідомити щось важливе. Вона розповіла у покоях королеви, що її чоловік, герцог Омаль, написав, що він був на раді в Парижі, де було вирішено заарештувати Його Величність, доставити його до Парижа і захопити його владу, і що для цього до Блуа привезуть 3-4 тисячі чоловік, щоб мати перевагу в разі опору. Її чоловік, не схвалюючи це, наказав їй попередити про це Його Величність [...].

Крім того, за три-чотири дні до смерті герцога і кардинала Ґіза, пан Альфонс д'Орнано поспішно прибув до нього з дорученням від пана де Майєна, що він повинен бути насторожі, бо проти нього є змова, виконання якої настільки близьке, що він сказав згаданому панові Альфонсу, коли той від'їжджав, що не знає, чи встигне він прибути вчасно до того, як буде завдано удару [...].

Більше того, Його Величності іноді доносили, що кардинал часто говорив, і навіть нещодавно, своїм наближеним, що він не хотів би померти до того, як триматиме голову Його Величності в руках, щоб постригти її в ченці. До того ж, вдова герцогиня Монпансьє у своїй жорстокій манері не втрималася від того, щоб не сказати, що вона носила ножиці, якими постриже Його Величність у ченці. Зважаючи на все вищесказане та інші можливості, які були настільки великими, що були очевидними, всі думали, що Його Величності не врятуватися, зло дійшло до таких крайнощів, що він більше не мав засобів врятувати своє життя або свою державу, окрім як покінчити з життям тих, хто побудував свою велич на таких нечестивих і беззаконних діях.

Так що Бог, розум, справедливість, турбота Його Величності про державу, яку чекав розпад і про себе, змусили його вирішити покарати їх так, як вони того заслуговують, користуючись законною владою, яку Бог дав йому над усіма підданими, коли вони вчиняють і беруться за те, чого не повинні були робити. І оскільки вони настільки позбавили Його Величність влади і послуху його підданих, що якби

він захотів застосувати згадане покарання за звичайними законами правосуддя, то не тільки не зміг би цього зробити, але й вважав, що його загибель була б цілком певною; він вибрав найнадійніший засіб, щоб умертвити його [...].

Potter David. The wars of religion in France, 1559-1598: a history in documents. P.358-359, file:///C:/Users/Asus/Downloads/ The_Wars_of_Religion_in_France_ 1559_1598%20(1).pdf

Документ №21.

Слова Генріха III на смертному одрі

1589 р.

Брате мій, я відчуваю, що саме Вам належить заволодіти правом, яке я намагався зберегти для Вас і яке Бог дав Вам. Це те, що привело мене до того стану, в якому Ви мене бачите. Я ні про що не жалкую, бо справедливість, яку я завжди захищав, вимагає, щоб Ви успадкували це Королівство після мене, хоча на Вас чекає багато страждань, якщо Ви не вирішите змінити свою релігію. Я закликаю Вас зробити це заради спасіння Вашої душі і блага, якого я бажаю Вам [...].

Панове, підійдіть ближче і вислухайте мої останні наміри щодо того, що ви повинні зробити, коли Господу Богу буде завгодно забрати мене з цього світу. Ви знаєте, що я завжди говорив, що те, що сталося, не було результатом мого бажання помститися за конкретні дії, які мої бунтівні піддані вчинили проти мене і моєї держави, що змусило мене, всупереч моїй природі, вдатися до крайніх заходів. Скоріше, це було усвідомлення того, що вони мають намір узурпувати мою корону всупереч усім законам на шкоду істинного спадкоємця, після того, як я випробував усі м'які засоби, щоб утримати їх від цього. Їхні амбіції здавалися настільки непомірними, що кожну пільгу, яку я давав їм, щоб заспокоїти їхні плани, служила для збільшення їхніх злих намірів. Після довгого періоду терпіння, яке вони приписували більше безтурботності, ніж бажанню, яке я завжди мав, щоб їх стримувати, я не міг уникнути свого повного краху і загального підриву цієї держави, хіба що шляхом правосуддя замість доброзичливості. І я був змушений використати суверенну владу, яку Божественне провидіння дало мені над ними. Але, відтоді їхня лють не вщухла, аж поки вони не вбили мене, я благаю вас, як моїх друзів, і наказую вам, як Ваш Король, щоб ви визнали мого брата королем після моєї смерті; щоб ви мали до нього таку ж любов і вірність до нього, яку ви завжди мали до мене, і щоб задовольнити мене і як свій обов'язок ви присягнете йому в моїй присутності. А Вам, брате мій, нехай Бог допоможе своїм божественним провидінням; але я також молю Вас, брате мій, щоб Ви

так керували цією державою і всіма народами, які підлягають Вашому законному спадкоємству, щоб вони слухалися Вас охоче і настільки, наскільки вони зобов'язані.

Potter David. The wars of religion in France, 1559-1598: a history in documents. P.371-372, file:///C:/Users/Asus/Downloads/ The_Wars_of_Religion_in_France_ 1559_1598%20(1).pdf

Документ №22.

Нантський едикт

1598 р.

Генріх, милістю божою король Франції та Наварри […].

Серед нескінченних благ, якими Бог зволив нас обдарувати, найзнаменнішим і найдорогоціннішим є те, що він дав нам силу і здатність протистояти страшним заворушенням і негараздам, які панували в цьому Королівстві, коли Ми прийшли сюди. Королівство було настільки розірване незліченними угрупованнями і сектами, що найлегітимніша з усіх партій була найменш чисельною. Бог дав нам сили вистояти в цьому штормі; Ми нарешті подолали хвилі і досягли нашої безпечної гавані – миру для нашої держави. […]

Цим вічним і безповоротним декретом ми встановлюємо і проголошуємо:

I. По-перше, що спогад про все, що сталося, з того, і з іншого боку, від початку березня 1585 р. до нашого коронування […] буде викреслено, ніби нічого не відбувалося. Ані нашим генеральним прокурорам, ані іншим особам, державним і приватним, не буде дозволено ніколи і з жодного приводу згадувати про це, або переслідувати в судовому порядку в будь-яких трибуналах і юрисдикціях.

III. Наказуємо, щоб католицьку апостольську римську релігію відновили в усіх місцях нашого Королівства і підлеглих нам країнах […].

VI. Щоб не дати жодного приводу до смут і чвар серед наших підданих, ми дозволили й дозволяємо тим, хто сповідує так звану реформовану релігію, жити й мешкати в усіх містах і місцевостях нашого Королівства і підлеглих нам областях без переслідувань, утисків і примусів робити будь-що у справі релігії, що суперечить їхньому сумлінню; їх не розшукуватимуть із цього приводу в будинках і місцях, де вони забажають жити.

VII. Всім вельможам та іншим особам, які сповідують згадану релігію, що називається реформованою, які мають право вищого

правосуддя [або певне феодальне володіння], дозволяється сповідувати згадану релігію у своїх домівках. [...]

IX. Ми дозволяємо також усім тим, хто дотримується названої релігії, продовжувати сповідувати її в усіх містах і підлеглих нам місцевостях, де її запроваджено й кілька разів публічно відправляли в 1596 і 1597 роках, до кінця серпня, незважаючи на всі постанови та судові рішення, які суперечать цьому. [...]

XIII. Ми якнайрішучіше забороняємо всім, хто дотримується названої релігії, проявляти її в службі, статуті, дисципліні або в народній освіті в нашому Королівстві та підлеглих нам областях, а також в усьому, що стосується релігії, за винятком місцевостей, де це дозволено й надано даним едиктом.

XIV. [Забороняється] також усякий прояв названої релігії при нашому дворі й у нашій свиті та так само в наших землях і провінціях за Альпами, а також у нашому місті Парижі та в околицях на п'ять миль від Парижа; проте всі прихильники названої релігії, які проживають у згаданих землях і заальпійських провінціях, у нашому місті Парижі та околицях на п'ять миль від нього, не можуть ні розшукуватися у своїх домівках, ні примушуватись робити будь-що проти сумління щодо їхньої релігії, в іншому чинячи згідно зі змістом нашого теперішнього едикту. [...]

XVIII. Також забороняємо всім нашим підданим усякого звання і становища забирати силою і обманом, проти волі їхніх батьків, дітей названої релігії, щоб охрестити і конфірмувати їх у католицькій, апостольській і римській церкві. Ці ж заборони під страхом суворого покарання стосуються і тих, хто сповідує так звану реформовану релігію. [...]

XXI. Книги, що стосуються названої релігії, можуть друкуватися і публічно продаватися тільки в містах і місцевостях, де допущено публічне відправлення названої релігії.

XXII. Наказуємо, щоб не було жодної відмінності у ставленні до названої релігії під час прийому учнів до університетів, колегіумів та шкіл, а хворих і бідних – до госпіталів та установ громадського піклування.

XXIII. Прихильники згаданого віросповідання, що називається реформованим, зобов'язані дотримуватися законів католицької апостольської римської Церкви щодо ступенів кровного споріднення і свояцтва, визнаних у цьому нашому Королівстві, при укладанні шлюбів. [...]

XXV. Бажаємо й наказуємо, щоб усі, хто сповідує так звану реформовану релігію, та їхні прихильники, хоч би якого звання й становища вони були, зобов'язалися й примушувалися всіма

належними й розумними засобами, під страхом покарань, передбачених едиктами з цього приводу, сплачувати й виконувати десятини священикам та іншим духівникам і всім, кому вони належать, відповідно до звичаїв та кутюму[12] місцевості. [...]

XXVII. Щоб якнайкраще об'єднати бажання наших підданих, згідно з нашим наміром, і надалі припинити всі скарги, ми оголошуємо, що всі, хто сповідує або буде сповідувати так звану реформовану релігію, мають право обіймати […] всі громадські посади – королівські, сеньйоріальні або міські – у нашому королівстві та підвладних нам провінціях, землях і сеньйоріях […].

XXX. Щоб правосуддя здійснювали й надавали нашим підданим без усякої упередженості, ненависті або прихильності, бо воно є одним із найважливіших засобів для підтримання миру та злагоди, ми повеліли й наказуємо, щоб у нашому паризькому Парламенті було створено палату, складену з президента й 16 радників парламенту, що буде називатися Палатою едикту та відатиме не лише справами й процесами тих, хто сповідує так звану реформовану релігію, що будуть у відомстві цього Парламенту, а й у відомстві наших парламентів Нормандії та Бретані, відповідно до юрисдикції, яка присвоюється цим едиктом, до того часу, поки в кожному з останніх парламентів буде заснована палата для здійснення правосуддя на місцях.

Дано в Нанті, у квітні 1598 р., у дев'ятий рік нашого володарювання

[Підпис] Генріх. […]

Секретні статті.

II. Тих, хто сповідує названу релігію, не можна примушувати ні будувати й ремонтувати церкви, каплиці та священицькі будинки, ні купувати ризи, освітлення, дзвони [...], ні інші подібні речі, якщо тільки вони не зобов'язані робити це внаслідок вкладів, заповітів та інших розпоряджень, зроблених ними або їхніми предками і попередниками.

III. Також їх не можна примушувати прикрашати фасади своїх будинків у дні свят, коли це повинно бути зроблено, але слід допустити, щоб фасади прикрашала місцева влада, без того, щоб ті, хто сповідує названу релігію, платили за це.

Дано в Нанті 9 травня 1598 р., у дев'ятий рік нашого володарювання.

Хрестоматія з історії середніх віків. За ред. М. П. Граціанського і С. Д. Сказкіна. Т. III. Київ, 1953. С. 169 – 171;

James Harvey Robinson, ed., Readings in European History. 2 vols. (Boston: Ginn, 1906), 2:183-185, http://historyguide.org/earlymod/nantes.html

---

[12] Кутюм - теж звичаєве право, але записане й кодифіковане.

ТЕМА 5.

ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ У НІДЕРЛАНДАХ (1566–1581–1609–1648)

1. Політичний та економічний розвиток Нідерландів в складі іспанської монархії.
2. Початок визвольного руху. Діяльність герцога Альби.
3. Визвольна боротьба в 1570-х рр. Рішення Аррасської та Утрехтської уній.
4. Утворення Республіки сполучених провінцій (1581) та її міжнародно-правове визнання (1648).

Дослідження

- *Mark T. Hooker.* The History of Holland. Greenwood, 1999.
- *Prak, Maarten.* The Dutch Republic in the Seventeenth Century: The Golden Age. Cambridge University Press, *2005.*

Методичні рекомендації

Мета заняття – з'ясувати причини та хід визвольного руху в Нідерландах, який завершився проголошенням незалежної держави.

Розгляд ***першого питання*** розпочніть з визначення передумов переходу нідерландських провінцій під владу іспанського короля Філіппа II у 1555 р. Визначте особливості економічного розвитку провінцій: центральних (Фландрія і Брабант), північно-західних (Голландія, Зеландія), південних (Артуа, Намюр). Охарактеризуйте систему влади та політику іспанської влади в Нідерландах (діяльність Антуана де Ґранвелли), ставлення місцевої знаті до дій представників офіційної Іспанії (*док. №11*). Визначте вплив на події середини XVI ст. релігійного чинника (*док. №1*).

Друге питання розпочніть із з'ясування причин початку визвольного руху 1566 р. Які верстви населення та чому виявляли невдоволення існуючим становищем? Зверніть увагу на вимоги, пред'явлені дворянами намісниці Нідерландів Маргариті Пармській (*док. №2*). Яку роль у визвольній боротьбі відіграв іконоборський рух? Охарактеризуйте дії штатгальтера Вільгельма Оранського. Зверніть увагу на той факт, що 1568 р. був написаний найдавніший гімн у світі: за першими буквами кожного з 15 віршів складається ім'я Вільгельма Нассауського.

У ***третьому питанні*** розгляньте методи боротьби іспанців (режим герцога Альби) проти населення Нідерландів та хід боротьби у 70-х роках (*док. №4,5*). Чому, на Вашу думку, проти іспанського володарювання найперше піднялася північ країни? Проаналізуйте

документ №3 – заклик Вільгельма Оранського до опору, складений 14 квітня 1572 р. у німецькому місті Ділленбург: рідному місті князя, де він знайшов прихисток, рятуючись від переслідування за виявлений непослух Філіппові II. Як вплинув напад 4 листопада 1576 р. іспанських найманців на м. Антверпен на подальшу боротьбу? Визначте суть листопадового 1576 р. рішення Генеральних штатів, відомого як "Гентське примирення" (*док. №6*). Проаналізуйте січневі угоди 1579 р. – Аррасську та Утрехтську унії (*док. №7*), Аррасський сепаратний мирний договір (*док. №8*), укладений між іспанською короною та представниками Аррасської унії в травні 1579 р. Чому іспанський король Філіпп II вирішив прийняти пропозицію кардинала Ґранвелли та "оцінити голову заколотника" Вільгельма Оранського? (*док. №9*).

Четверте питання розпочніть з аналізу *документу №10* від 5 липня 1581 р., яким провінції Голландія та Зеландія передавали верховну владу Вільгельмові Оранському. Проаналізуйте текст *документу №11,* ухваленого на засіданні Генеральних штатів у Гаазі 26 липня, який можна вважати декларацією незалежності Голландії. Охарактеризуйте напрямки діяльності нової влади. Визначте значення рішення Мадриду 1609 р. та Вестфальського миру 1648 р. для Нідерландів.

ДОКУМЕНТИ

Документ №1.

Указ Карла V про переслідування єретиків у Нідерландах

25 вересня 1550 р., Аугсбург.

Забороняється друкувати, писати, мати, зберігати, продавати, купувати, роздавати в церквах, на вулицях та інших місцях усі друковані чи рукописні твори Мартіна Лютера, [...], Ульріха Цвінглі, [...], Іоанна Кальвіна та інших […] лжевчителів і засновників єретичних безсоромних сект, які заборонені святою церквою […]. Забороняється розбивати чи зневажати іншим способом образи пречистої діви і визнаних церквою святих […]. Забороняється допускати в своєму будинку бесіди або протизаконні зібрання, а також бути присутнім на таких сходинах, де вищезгадані єретики і сектанти таємно проповідують свої лжевчення, перехрещують людей і створюють змови проти святої церкви і громадського спокою. Забороняємо, крім того, всім мирянам відкрито і таємно обговорювати та сперечатись про Святе письмо, особливо про питання сумнівні або (такі, які) важко пояснити, а також читати, вчити і пояснювати письмо, за винятком

тих, хто глибоко вивчав богослов'я і має атестат від університетів […]. Забороняється таємно або явно проповідувати, захищати, повторювати або поширювати вчення вищезгаданих єретиків, у випадку порушення одного з цих пунктів винні будуть піддаватись покаранню як заколотники і порушники громадського спокою та державного порядку.

Такі порушники громадського спокою караються: чоловіки – мечем, а жінки – закопуванням живими в землю, якщо не будуть відстоювати своїх (помилкових поглядів), якщо ж відстоюють їх, то спалюються на вогнищі. Власність їх в обох випадках конфісковується на користь казни […].

Забороняємо давати притулок, їжу, одяг, гроші і взагалі будь-яким чином допомагати особам, викритим в єресі або запідозреним у ній, винні в цьому будуть покарані, як і самі єретики […].

Той, хто донесе, у випадку викриття обвинуваченого, одержує половину власності засудженого, якщо вона не перебільшує ста фламандських фунтів, якщо ж перебільшує, то десять відсотків від усього, що перебільшує цю суму […].

Присутні на таємних зборах одержують повне прощення, якщо, повернувшись звідти, видадуть своїх товаришів […].

Щоб позбавити суддів і чиновників приводу пом'якшувати покарання під виглядом, що воно занадто суворе і важке […] забороняємо суддям змінювати або пом'якшувати будь-яким чином належні покарання, забороняємо всім особам, якого б вони не були звання, просити нас або кого іншого, хто має владу, про помилування, а також подавати прохання за єретиків, вигнанців або емігрантів під страхом позбавлення назавжди права займати громадянські і військові посади, крім того іншого покарання, яке визначають судді.

Практикум з історії середніх віків. Укладач В.П.Кривонос. Львів, 1999. С. 263–264.

Документ №2.

Петиція дворян до Маргарити Пармської

5 квітня 1566 р.

Міледі, ті ж самі дворяни, які зараз перебувають у цьому місті разом, та інші, рівні їм […], погодилися, заради служби королю і спільного процвітання цих спадкових земель, з усією покірністю подати Вашій Високості цю ремонстрацію, на підставі якої Ви можете розпорядитися так, як вважатимете за потрібне […].

Крім того, Міледі, ми наголошуємо […], що ті попередження, які отримала Ваша Високість, ніби наші дії спеціально вчинені, щоб

підбурювати народ до бунту, повстання, заколоту, та що є ще ганебнішим, нам кажуть, що ми бажаємо мати іншого володаря, і таємно укладали союзи, і об'єднувалися з іноземними вельможами і капітанами, з французами, а також з німцями та іншими, про що ми ніколи не думали, і що повністю суперечить нашій вірності, як Ваша Високість побачить з цієї реляції. Просимо Вашу Високість не в останню чергу назвати і пояснити, хто ж ті, хто так несправедливо звинуватив таку благородну і почесну компанію.

Крім того, Міледі, нехай присутні тут сьогодні панове почують, що серед них є такі […], які звинувачуються у тому, що простягнули руку допомоги і намагалися втілити в життя вищезгаданий згубний наступ і працювати як з французами, так і з іншими іноземцями, про що ми дуже шкодуємо; тому ми молимо Вашу Високість […], щоб Ви назвали нам імена як скаржників, так і неправдиво обвинувачених […]. Бо ми заздалегідь знаємо, що Ваша Високість більше ніколи не допустить повторення таких ганебних і потворних вчинків чи фактів у такій чесній компанії.

Прохання або петиція:

Міледі, цілком зрозуміло, що голландці завжди були (як і зараз) дуже відомі в усьому християнському світі своєю великою лояльністю до свого уряду і законних володарів, а серед дворян завжди першим був той, хто ніколи не шкодував ні свого життя, ні майна, щоб допомогти захистити і примножити власну владу, а також нас, найскромніших васалів Його Величності Короля Нідерландів, ми вдосконалюємося та розвиваємося, щоб бути готовими вдень і вночі служити Його Величності з усім нашим смиренням і добром. Беручи до уваги те, як усе влаштовано в наш час, ми вважали за доцільне покірно інформувати Вашу Високість про деякі речі, воліючи досягти чогось, аніж приховувати такі речі, які могли завдати шкоди Його Величності, а також викликати великі потрясіння тут, в країні, замість миру і спокою, сподіваючись, що з часом стане очевидним, яку послугу ми зробили Його Величності. […] Однак, Міледі, ми не маємо жодних сумнівів щодо того, що Королівська Величність у минулому, навіть тепер, розпорядилася щодо інквізиції та суворого дотримання Плакатів про релігію, і маємо певні підстави, […], а саме: і надалі дотримуватися всього того, що покійний Карл V зробив, розпорядився і уклав з добрими намірами. Проте, враховуючи, що один час не дорівнює іншому і приносить зі собою різні засоби, а також те, що вже декілька років тут превалюють Плакати, які хоча й не піддавалися суворому виконанню, були причиною багатьох суперечок та серйозних незручностей: так що без сумніву остання воля та розпорядження Його Королівської Величності, яким він не тільки

забороняє будь-яким чином модернізувати Плакати в напрямку поміркованості, але прямо і недвозначно наказує, щоб інквізиція стояла непохитно та постійно контролювала їх дотримання. Пункт про те, що виконання вищезгаданих Плакатів стало суворішим і жорсткішим, дає нам вагомі підстави підозрювати, що не тільки збільшаться вищезгадані незручності, але, що зрештою, а ознаки цього вже помітні серед народу, цілком може відбутися дуже великий і загальний переворот і повстання, що може призвести до суцільного знищення всієї країни. З огляду на велику і значну небезпеку, якої ми маємо побоюватися, ми до цього часу сподівалися, що або вельможі, або штати країни, в той час і в тому порядку, як це зробить Ваша Високість, видадуть розпорядження, щоб виправити справу, усунувши причини і витоки всього цього непорозуміння. Однак ми бачимо, що з певних причин, яких ми не знаємо, досі жодних заходів не здійснено, а тим часом ситуація стає все гіршою і гіршою, так що небезпека заворушень і заколоту по всій країні наближається. Тому ми готові виконати свій обов'язок, присягу, поступитися своєю честю, доброю волею і любов'ю, яку ми маємо до Його королівської Величності і нашої вітчизни, але вже не до того й іншого, а радше для того, щоб сприяти і надати послугу, якої вимагає це звернення, що ми можемо зробити набагато вільніше, якщо матимемо більше підстав сподіватися, що Його Королівська Величність зробить те саме […]. Ми стурбовані і зворушені цим питанням більше, ніж будь-хто інший: бо нам завжди доводиться терпіти більше клопоту і наражатися на більшу небезпеку, якщо такі незручності неминучі або трапляються, оскільки вдиратимуться в наші будинки та грабуватимуть наше майно […], якщо суворість положень Плакатів прогресуватиме […] Його Величність має почати діяти […] так, щоб ніхто з нас усіх […], якого б стану він не був, не втратив своєї життєвої безпеки […], а разом з нею і своє майно […]. З цією метою ми тим більше маємо підстав молити Вашу Високість з усім смиренням (що ми й робимо зараз цим теперішнім проханням) про це подбати, а оскільки справа нагальна, то якнайшвидше призначити і послати до його Королівської Величності корисну і придатну особу, просити про це […]; але якщо цього не може статися, поки Плакати залишаються чинними і зберігають свою силу, беручи до уваги, що витоки всіх цих проблем походять від цього, нехай Королівська Величність зволить, щоб вищезгадані Плакати були скасовані і визнані нікчемними [...]. Однак Його королівська Величність не має жодних підстав думати, що ми (які не прикидаємося, а лише слухаємося його з усією смиренністю) намагаємося лукавити або робити щось, що нам до вподоби (як ми не сумніваємося, що наші контрагенти пояснюють нам на шкоду), тому

Його Королівська Величність буде радий видати інші розпорядження за порадою і згодою всіх провінцій, які зберуться спільно та в рівних кількостях, щоб забезпечити вищезазначене кращими, зручнішими і належними засобами без жодної небезпеки для себе. Молячись також з усім смиренням, поки Його Королівська Величність зайнятий нашим законним проханням, щоб водночас Ваша Високість, перед зростаючими небезпеками, вчинила правильно і належно, відклавши й призупинивши як інквізицію, так і страти, дію вищезгаданих Плакатів до того часу, поки Його Королівська Величність не розпорядиться інакше, […] щоб ми могли зняти з себе тягар заради Бога і світу: заявляючи, що якщо з цього випливає якась незручність, безчестя, заколот, повстання або кровопролиття, через те, що ми не встигли вчасно виявити і вжити заходів для виправлення цього, то нам не слід ні в чому докоряти або звинувачувати, ні після цього, за те, що ми явно приховали і затаїли лихо, за що ми дякуємо Богові, королеві, Вашій Високості […], також разом беремо у свідки нашу совість, що ми робили і діяли так, як личить добрим і законослухняним слугам і вірним васалам Його Королівської Величності, анітрохи і ніде не перевищуючи нашої відданості […], благаючи Вашу Високість, щоб Ваша Високість звернула на це увагу, перш ніж станеться ще більше зла.

Smeekschrift der edelen,
https://dutchrevolt.leiden.edu/dutch/bronnen/Pages/1566-04-05-ned.aspx

Документ №3.

Заклик Вільгельма Оранського до опору

14 квітня 1572 р.

Ми, Вільгельм, милістю Божою принц Оранський, граф Нассау і т.д.[…], генеральний штатгальтер Голландії, Зеландії, Фрисландії та Утрехта, бажаю всім станам, вельможам, лицарям, дворянам […], громадянам і добрим мешканцям Нідерландів, незалежно від звання, порятунку, свободи і визволення від теперішньої неволі жорстоких, чужоземних і кровожерливих гнобителів.

Ми глибоко засмучені численними, більш ніж жорстокими, актами насильства, поборами, податками, десятинами […], стратами, ув'язненнями […], конфіскаціями та іншими незліченними, нечуваними й нестерпними обтяженнями, грабунками та утисками, які спільний ворог щодня і щораз більше накладає на вас зі своїми іспанцями, єпископами, інквізиторами та іншими прибічниками […], немилосердно накидючись на вас і ваших дружин і доньок […], життя і майно. І це протягом багатьох років, від імені і без відома

Королівської Величності […], всупереч свободам і привілеям країни (але насправді підбурюване кардиналом Ґранвелем з іспанськими інквізиторами, щоб запровадити тут Тридентський собор і іспанську інквізицію) […].

Вам і всьому світові також зрозуміло, з якими зусиллями, витратами, болями і турботами Ми завжди безперервно працювали тут протягом більше чотирьох років, для спокою нашої совісті і для виконання нашої присяги (якою ми з'єднані з вами в щирому служінні королю, свободам країни […]). Ми зробили все можливе, щоб повернути вам і кожному з вас, разом з дорогою батьківщиною колишню свободу, процвітання і багатство, звільнити її від чужоземних тиранів і гнобителів. Більше того, щоб ви, з належним послухом і в щирій, незмінній службі Королівській Величності, могли насолоджуватися свободою совісті і Слова Божого, не будучи більше обтяженими страхами, лихами, переслідуваннями, стратами, пограбуваннями і нападами тиранів, іноземних іспанців, дізнаннями, єпископами і плакатами.

З цією метою Ми (як представник Нідерландів) давно б вам допомогли і принесли вам Божу благодать, якби ви – засліплені і заціпенілі недоречними страхами, марними надіями і фальшивими спокусами правителів, призначених вашим ворогом і правдиво зрадників вітчизни, і відданих слуг тирана, – до цього часу не нехтували надавати нам допомогу і сприяння для вашого власного процвітання і порятунку.

Сподіваюся, що тепер ви краще розумієте і […] надаватимете більшу допомогу, позаяк тепер ви бачите великі спокусливі можливості, які відкриваються перед вами, і що Ми ще не здалися, а завжди шукали всіх можливих засобів для досягнення цієї мети. Оскільки ми тепер за допомогою і сприяння різних вельмож і друзів утверджуємося як на воді, так і на суші, то вже Ми і наші спільники, вдершись у країну, завдали ворогові значної шкоди і взяли кілька портів, міст, містечок і сіл. Вони вже віддали себе в наші руки іменем Королівської Величності і вказали вам шлях, яким ви всі повинні йти, якщо не хочете зазнати вічної шкоди і з власної вини втягнути себе і своїх нащадків у вічне рабство і небезпеку для душі, тіла і майна.

Варто дуже остерігатися, бо якщо ви не скористаєтеся цією слушною нагодою, коли спільний ворог […] так погано озброєний, що не може нікуди піти і пройти, а Ми вже зайняли деякі річки і води, то такої чудової нагоди Господь може більше ніколи вам не дати, розгніваний тим, що ви так ганебно і зловмисно зневажаєте і відмовляєтеся від засобів, які Він посилає вам для того, щоб у простий спосіб дістатися до Його Слова і свободи вашого сумління, вітчизни,

особистості, дружини, дітей, привілеїв, прав і майна (і все це на вірне служіння Королю).

Нехай Бог збереже вас від цього Своєю благодаттю, а нам з вами дарує Своє благословення, силу і процвітання, щоб, коли тиранічні гнобителі будуть вигнані, Ми могли разом побачити Нідерланди в їх колишній свободі, без будь-якого насильства, в належному послуху королю, в спокої совісті і під управлінням за участю Генеральних штатів. З цією метою Ми хочемо допомогти вам усіма нашими силами, якщо ви допоможете, ставши на наш бік. Якщо ви дієте інакше, і тим самим зазнаєте шкоди, насильства або горя, ми відкидаємо будь-яку провину.

Ділленбург, 14 квітня 1572 року.
Вільгельм Нассау.
Willem van Oranje roept op tot verzet,
https://dutchrevolt.leiden.edu/dutch/bronnen/Pages/1572-04-14-hedned.aspx

Документ №4.

Донесення герцога Альби Філіппові II. Облога Гарлема

липень 1573 р.

Не знайшлось жодної людини, яка б захотіла нести морську службу: всі моряки були заодно з повсталими […]. Захисники міста поводилися, як справжні солдати […], їх інженери творили нечувані речі […]. Ніколи не бачили такого добре захищеного пункту […]. Це найкривавіша війна, якої давно вже не було […]. Якби це була війна проти будь-якого іншого правителя, то вона давно б уже закінчилася, але зростання числа цих зрадників – це справжнє чудо! [...] Особливо збиває мене з пантелику, коли я бачу, з якими труднощами Ви, Ваша Величносте, дістаєте нові підкріплення і з якою легкістю люди віддають своє життя і своє майно в розпорядження цих заколотників.

Практикум з історії середніх віків. Укладач В.П.Кривонос.
Львів, 1999. С. 267-268.

Документ №5.

Лист герцога Альби Філіппові II

1573 р.

Нехай Ваша Величність змінить свою думку про те, що добротою можна що-небудь зробити з цим народом. Справи дійшли вже до того, що багато людей, які народилися в цій країні, які до цього часу підтримували милосердя, тепер зрозуміли свою хибну думку і визнали

свої помилки. Вони такої думки, що в Алькмаарі не варто лишати жодної живої душі, а треба перебити всіх до останнього.

Ваша Величносте, можете бути певні, що жодна людина на світі не воліє більше, ніж я, йти шляхом милосердя, незважаючи на мою особливу ненависть до єретиків і зрадників.

Але, якщо я візьму Алькмаар, то не залишу жодної істоти живою. Ніж буде всаджений в кожне горло. Оскільки приклад Гарлема виявився безрезультатним, може виявлена жорстокість примусить інші міста опам'ятатись.

Практикум з історії середніх віків. Укладач В.П.Кривонос. Львів, 1999. С. 268.

Документ №6.

Гентське примирення

8 листопада 1576 р.

Штати Брабанта, Фландрії, Артуа, Геннегау, Валансьєна, Лілля, Дус, Орхії, Намюра, Турне, Утрехта і Малина, з одного боку, і принц Оранський зі штатами Голландії, Зеландії та їх конфедератами, з другого – обіцяють підтримувати між собою міцний мир і взаємний зв'язок, об'єднати їхні сили для того, щоб вигнати з Нідерландів іноземців, і, зокрема, іспанців, скликати після цього Генеральні штати, щоб покінчити з безладдям, установити уряд, урегулювати питання релігії, зокрема в Голландії, Зеландії, в Боммелі та в інших їхніх союзників, відновити свободу торгівлі між усіма провінціями, забезпечити відправу релігійного культу в тому вигляді, в якому воно встановилось у кожному місті до скликання Генеральних штатів, забезпечити принцу Оранському його титули, привілеї і відзнаки, стежити за виконанням даних постанов у тих містах, які не побажають їх прийняти, повернути свободу ув'язненим […], анулювати засудження і вироки судів, встановлені урядом герцога Альби, відновити у правах володіння майном усіх тих, які його втратили в той час […], повернути духовенству його майно, за винятком того, яке розміщене в Голландії, Зеландії, причому нинішні власники цих маєтків у згаданих двох провінціях будуть зобов'язані платити по життєві пенсії колишнім власникам церковних бенефіцій, що втратили їх в результаті конфіскації, оголосити знищеними і такими, що не мають сили, всі позбавлення спадку і дарування або будь-які інші акти позбавлення майна, здійснені в результаті партійної ненависті.

Оскільки необхідність покривати витрати війни призвела до підвищення номінальної вартості грошей у порівнянні з їхньою

реальною вартістю, вона буде знижена до рівня, на якому стоїть в інших провінціях, щоб попередити зло, що виникає від поганої монети.

Кожний, хто залишиться на стороні іспанців, буде позбавлений переваг, що випливають із даного договору, і може ними скористатись, лише приєднавшись до сторін, які домовляються.

Міста і провінції в особі своїх депутатів повинні присягнути, що вони дотримуватимуться даних умов і всього того, що буде вказано Генеральними штатами.

Трофеї і монументи, створені герцогом Альбою, будуть ліквідовані повністю.

Генеральні штати повинні розглянути, чи варто провести розкладку витрат за останніми двома компаніями на всіх учасників договору.

Практикум з історії середніх віків. Укладач В.П.Кривонос. Львів, 1999. С. 269-270.

Документ №7.

Утрехтська унія

23 січня 1579 р.

Як стало очевидно після Гентської угоди, в якій майже всі нідерландські провінції зобов'язалися стояти одна за одну життям і майном та вигнати іспанців й інших чужоземців з їхніми прибічниками з цих провінцій, ці іспанці, на чолі з дон Хуаном Австрійським та іншими своїми вождями і полководцями використовували всі засоби і постійно робили спроби привести названі провінції в цілому і частинами до покори, тиранічного правління і рабства не тільки зброєю, скільки інтригами, розділити ці провінції і розчленувати їх, звести до нуля і розриву союз, укладений вищезгаданою угодою, для цілковитої загибелі і розорення вищеназваних земель і провінцій, оскільки ясно, що, чинячи опір цим планам, вони ще нещодавно думали схилити листами на свою сторону відомі міста і області і шляхом збройного нападу оволоділи деякими містами в Гельдерні.

Внаслідок цього жителі князівства Гельдерн і графства Цютфен, жителі провінцій і земель Голландії, Зеландії, Утрехта і Фрисландії між річками Емсом і Банверсом вважали за доцільне осібно і тісніше вступити в союз один з одним не для того, щоб відокремитися від спільного союзу, укладеного Гентською угодою, але щоб зміцнити його і захистити себе від усяких труднощів, які можуть у ньому виникнути внаслідок будь-яких інтриг, наруг чи насильства ворогів,

щоб знати, як і яким чином вони повинні поводитись у подібних обставинах і мати можливість захищатись від ворожих сил.

Хоч спільний союз і Гентське примирення залишаються в силі, проте, щоб оголосити про відокремлення згаданих провінцій і окремих земель, уповноваженими на те депутатами цих провінцій були встановлені і затверджені такі пункти і статті, і за всяких обставин вони прагнуть в такий спосіб відокремитись від Священної Римської імперії.

Названі провінції будуть з'єднані і пов'язані союзом одна з одною, і всі разом завжди допомагатимуть одна одній різними шляхами і способами так ніби вони становлять одну провінцію, ніколи не матимуть права відокремитись, дозволу відокремитись або вступити в чуже володіння згідно із заповітом, обміном, продажем, мирним договором, шлюбною угодою або якимось іншим способом.

Усе це, проте, без шкоди для будь-якої з окремих провінцій […] та їх жителів, а також для їхніх […] привілеїв […], законів […], звичаїв і всіх інших яких би то не було прав […], провінції не тільки не будуть чинити одна одній жодних збитків, перепон або перешкод, але, ймовірніше, будуть допомагати, підтримувати і зміцнювати в цьому всіма справедливими і можливими засобами і навіть, якби була потреба, життям і майном, а також захищати як би то не було і де б то не було всіх і кожного від тих, хто побажає посягнути на них або оволодіти ними.

Зрозуміло, що коли яка-небудь з провінцій […] або міст, які належали до союзу, має або матиме щодо інших провінцій будь-яке питання, що торкається приватних і спеціальних привілеїв, вольностей, пільг, законів, статутів […], звичаїв та інших прав, то такі питання будуть вирішуватися звичайною юстицією, третейським судом або дружньою угодою.

Також постановили, що згадані провінції, згідно з укладеною угодою і Лігою, повинні будуть допомагати одна одній життям, майном і кров'ю проти всяких насильств, які хто-небудь може завдати їм під прикриттям імені Його Величності короля Філіппа II або на його користь у зв'язку з Гентським мирним договором […].

Також постановили, що без спільної одностайної ради і згоди згаданих провінцій не буде укладено жодної угоди, жодного мирного договору, не буде розпочата війна, не братимуться жодні податки і оплати, які стосуються всього союзу, але інші справи, які мають відношення до конфедерації, або справи, що залежать від цих питань, будуть регулюватися, обговорюватися і вирішуватися більшістю голосів провінцій, які складають цю конфедерацію […]. Прийнято незмінне рішення, що коли провінції будуть не в стані знайти спільну

мову одна з одною в справах, які стосуються існування держави, миру, війни чи податків, то будь-яку незгоду в поглядах буде передано і представлено майбутнім штатгальтерам названих провінцій, якій дійдуть згоди або вирішать справу справедливо.

Ухвалено, що згадані провінції повинні будуть погодитися одна з одною щодо карбування монет […], і жодна провінція не зможе змінити монету без згоди інших.

Щодо релігії, то жителі Голландії і Зеландії дотримуватимуться своєї думки, решта провінцій союзу керуватимуться статтями релігійного миру, вже виробленого […], щоб кожна особа була вільна в своїй релігії і щоб ніхто не зазнав жодних нещасть через свою релігію, згідно з Гентською угодою.

Практикум з історії середніх віків. Укладач В.П.Кривонос. Львів, 1999. С. 270-272.

Документ №8.

Арраський мирний договір

17 травня 1579 р.

На час відступу і від'їзду згаданих іноземців ми разом із згаданими примиреними провінціями створимо власним коштом і силами корпус [...] вояків з місцевого населення […], що згадані провінції допомагатимуть нам, сприяючи […] збереженню римсько-католицької релігії та послуху, належного нам на підставі Гентського примирення […].

VIII. Якщо ми накажемо державі та урядовцям […] цей вічний указ та цей теперішній трактат у всіх їхніх пунктах та статтях виконувати, а також прагнути, щоб жодна людина не стала жертвою війни […], щоб рух і спілкування між згаданими країнами були вільними і відвертими, як це було в минулому і з повною визначеністю.

IX. […] всі полонені, з обох сторін, будуть звільнені негайно після публікації цих статей […] без сплати будь-якого викупу.

X. Що стосується товарів, заарештованих і захоплених з обох сторін після примирення в Генті, як у наших згаданих Нідерландах, так і в Бургундії та інших місцях, то кожен повинен негайно повернути всі свої нерухомі речі; що стосується рухомих речей, то кожен повинен також повернути їх, якщо до цього вони не були відчужені владою і розпорядженням правосуддя або суддями [...].

XI. Якщо ми зберегли і збережемо всіх сучасних губернаторів країн, міст, місцевостей і фортець, примирених перед відходом нашого покійного найдорожчого і найлюблячішого брата, пана дона

Хуана[13], так само будуть збережені і ті, хто був призначений на губернаторські посади, що звільнилися після його смерті; а щодо губернаторів, які були призначені […] для ув'язнення та утримання під вартою певних вельмож, то призначені губернатори залишаються на посаді доти, доки згадані вельможі не будуть відновлені і повернуті до місця свого проживання, а в разі смерті згаданих ув'язнених вони будуть забезпечені згідно зі статтею XVIII: обіцяємо, з нашого боку, не вилучати жодного з них, за умови, що вони збережуть нам вірність, а також римо-католицьку релігію на основі Гентського примирення, […] і надалі не робитимуть нічого, що може зашкодити цьому договору про примирення.

XII. А для більшої певності ми наказали і наказуємо, згідно з першою статтею Вічного едикту, щоб у згаданих маєтках примирених провінцій всі особи, губернатори, магістрати, міщани і жителі міст і сіл, де буде стояти гарнізон, отримали право на проживання, і військові з ними, а також мешканці міст і сіл, де немає гарнізону, […] складуть присягу зберігати римсько-католицьку релігію та належний послух нам, дотримуючись згаданого примирення, […] не приймати, не розквартировувати і не допускати жодного гарнізону без відома генерал-губернатора і губернського правління та ради станів кожної провінції або їхніх депутатів […].

XIII. Обіцяємо не заселяти і не дозволяти заселяти міста і рівнинні землі згаданих примирених графств провінцій жодними іноземними солдатами або солдатами своєї країни, якщо тільки не буде потреби в цьому через якусь війну чи небезпеку, або якщо вони не звикли перебувати там у будь-який час: у такому випадку гарнізон буде складатися з солдатів своєї країни […].

XIV. Ми хочемо і наказуємо, щоб у всіх містах і містечках, де магістрати діяли від початку надзвичайних негараздів, вони були відновлені і встановлені відповідно до звичаїв і приписів кожної місцевості, яких дотримувалися за часів покійного, найповажнішої і славної пам'яті, імператора Карла […]; також, щоб були віддані накази, щоб згадані магістрати поважали і їм підкорялися […].

XV. Ми обіцяємо завжди служити в загальному уряді наших Нідерландів принцу або принцесі нашої крові, які мають необхідні

---

[13] Філіпп II призначив Хуана Австрійського новим генерал-губернатором Нідерландів. Він прибув до Брюсселя 1 травня 1577 р., 24 липня захопив місто Намюр. У січні 1578 р. завдав нищівної поразки протестантам у битві при Жамблу, після чого Вільгельм Оранський змушений був покинути Брюссель. Ця перемога прискорила розпад союзу повсталих провінцій. Помер Хуан Австрійський 1 жовтня 1578 р.

якості для такої головної посади, і якими наші піддані повинні бути задоволені з усіх причин; які будуть правити з усією справедливістю і рівністю згідно з правами і звичаями країни, складаючи урочисту присягу зберігати мир у Генті, укладений відтоді вічний едикт і цей договір у всіх його пунктах і статтях, а особливо римсько-католицьку релігію і нашу належну покірність […], [принц Пармський і П'яченський[14]], задля суверенного бажання […] забезпечити повернення і заспокоєння наших добрих підданих, зобов'язується […] прискорити і виконати виведення згаданих іноземців […] упродовж шести місяців, щоб він незабаром був визнаний і прийнятий до згаданого загального уряду наших згаданих Нідерландів з дотриманням згаданих урочистостей, і щоб для кращого задоволення і довіри наших згаданих станів і підданих він використовував мешканців країни і якомога менше іноземців; і щоб більше їх задовольнити, ми бажаємо, щоб ці іноземні слуги не здійснювали жодного посередництва чи управління справами країни, але охороняли їх так само, як звикли охороняти попередні правителі, князі чи княгині нашої крові, з природжених лучників згаданої країни та природжених або німецьких алебардистів, під керівництвом таких же природжених начальників, які мають необхідні якості. […] Після закінчення цих шести місяців, якщо ніхто з вищезгаданими якостями не очолить управління, то цим урядом, щоб не виникло безладу або плутанини, буде керувати Державна рада, чекаючи на згадане нове положення.

XVI. Згадана Державна Рада буде сформована нами з дванадцяти обраних нами осіб, […] нашої країни, дві третини з яких будуть виконувати волю наших станів […] від початку і до кінця [...].

XVIII. Що на всі губернаторські посади, які відтепер і до шести років після того, стануть вакантними у згаданих примирених провінціях, особливо на посади військових начальників, ми призначатимемо фізичних осіб наших згаданих Нідерландів або іноземців, як тих, так і інших, відповідно до рішення станів згаданих провінцій, здібних, молодих і кваліфікованих згідно з настановами останніх; а що стосується наших приватних консулів, фінансових та інших важливих посад, то ми так само призначатимемо на них громадян країни або інших осіб, які не є громадянами, але згодні на ці посади, і які, перш ніж їх зайняти, […] зобов'язані урочисто присягнути на цій угоді і присягнути, якщо вони побачать, що щось робиться на шкоду цій угоді, повідомити про це станам провінцій. [...]

---

[14] Герцог Пармський – Аллессандро Фарнезе (1545–1592) після смерті Хуана Австрійського 1 жовтня 1578 р. став намісником Нідерландів.

XXII. Згадані примирені провінції зобов'язуються відмовитися від усіх ліг і конфедерацій [...].

XXIV. І збільшити любов і доброзичливість, які князі повинні виявляти до своїх підданих, і щоб згадані піддані взаємно були більш схильні до пошани і послуху, які вони зобов'язані своєму князю, згадані стани найпокірніше просять і благають нас, щоб ми захотіли, при першій нагоді і якнайшвидше, відправити звідси одного з наших дітей, який, здається, стане наступником у згаданих Нідерландах, щоб він виховувався і навчався, згідно зі звичаями згаданих станів, у всякій побожності і чесноті […].

XXV. Погодимося також, що всі провінції, каштелянства, міста або окремі особи наших згаданих Нідерландів, які вступлять з нами в примирення на тих самих підставах і на тих самих умовах цього договору, будуть нами в цей час прийняті і користуватимуться тими самими вигодами, що й згадані примирені провінції, за умови, що вони добровільно прийдуть туди через три місяці після дійсного виходу згаданих іспанців з наших згаданих Нідерландів.

Paix d'Arras, https://dutchrevolt.leiden.edu/dutch/bronnen/Pages/1579%2009%2012%20fra.aspx

Документ №9.

Оголошення Вільгельма Оранського поза законом

15 березня 1580 р.

За всі злочини ми оголошуємо його зрадником і бузувіром, ворогом нашим і нашої батьківщини, виганяємо назавжди з наших володінь, забороняючи всім нашим підданим усіх станів мати з ним явні і таємні зносини і доставляти йому їжу, пиття, паливо або що-небудь інше, необхідне для підтримки його життя. Майно вищезгаданого Вільгельма Оранського Нассаузького віддається розграбуванню кожному з наших підданих. Дозволяється нападати на його майно і посягати на його життя.

Тому з наших підданих або іноземців, хто за своєю великодушністю позбавить нас цієї болячки, віддавши нам його живим або мертвим, або уб'є його, ми зобов'язуємося негайно виплатити 25 тис. крон золотом, даруючи йому при цьому повне прощення за будь-який здійснений ним злочин, яким би мерзенним він не був, і обіцяємо надати йому дворянство, якщо він не дворянин.

Практикум з історії середніх віків. Укладач В.П.Кривонос. Львів, 1999. С. 268–269.

Документ №10.

Передача верховної влади Вільгельмові Оранському провінціями Голландія та Зеландія

5 липня 1581 р.

Вільгельм, з ласки Божої принц Оранський, граф Нассау тощо […] також лицарі, дворяни і міста Голландії, представляючи населення цих земель, […] просили і бажали Нас дуже щиро, щоб Ми взяли на себе верховну владу над вищезгаданими землями, хоча б на деякий час, заявляючи Нам про це за спільною порадою і зрілою відвагою, за умови, що Ми були обрані і призначені для всілякої підтримки і управління спільними справами цих теренів, щоб вони були повністю підпорядковані Нашій волі і прихильності, але при цьому наділяючи і надаючи Нам повну владу і повноваження, які можуть бути необхідними для цієї мети, в наступних формах і способах, а саме:

що Ми, доки вищезгадані провінції перебуватимуть у стані війни або озброєні, будемо користуватися повною владою і повноваженнями суверена і верховного правителя, щоб наказувати і забороняти все, що може бути доцільним або шкідливим для збереження і захисту цих провінцій, і розпоряджатися всіма військовими справами і військовими людьми на воді і на суші на власний розсуд або за порадою тих, кого Ми використовуватимемо в будь-який час у вищезгаданих військових справах, призначаючи і використовуючи таких командирів, капітанів, поручиків, офіцерів і солдатів, на Наш розсуд […];

що таким чином вся охорона вищезгаданих земель буде в нашому розпорядженні […], для чого Ми можемо використовувати всіх слуг, військові кораблі і моряків, які зараз перебувають на службі вищезгаданих земель і які можуть бути найняті і споряджені ще більше згодом, […] для опору ворогам і захисту цих земель […];

крім того, не повинно бути ніякої різниці в оплаті за службу між містами чи землями […], а всі гроші будуть виплачуватися із загальних фондів Союзу Голландії та Зеландії […];

що Ми будемо виконувати всі Наші накази і розпорядження, закони, військові статути та карати тих, хто їх порушує, до чого мають долучитися провінції та міста з їхніми ополченнями і громадами, якщо їм буде наказано;

що Ми та вищезгадані провінції можемо також призначати […] стільки розпорядників, скільки вважатимемо за потрібне, для збору спільних коштів вищезгаданого Союзу, і від імені та за дорученням провінцій Голландія та Зеландія мають право та правосуддя, яке

здійснює Провінційна рада Суду Голландії над усіма містами та мешканцями Голландії, Зеландії та Фрисландії […];

що, крім того, у всіх суперечках і судових справах, що виникають, Суд і Провінційну Раду з їхніми членами поважатимуть, знатимуть і підкорятимуться їхнім мандатам і наказам, як у цій частині Голландії, а також у Північній і Зеландії, як це робилося з незапам'ятних часів, не дозволяючи жодним містам чи селищам виступати проти них, суперечити положенням і постановам цього Суду, виводити їх з-під юрисдикції цього Суду або вводити будь-які нововведення, проти чого вищезгадані провінції повинні всіма способами і засобами дбати […], а також не будуть прийматися рішення щодо податків із загальних коштів Союзу, призначених для ведення війни, ці питання залишаються на розсуд депутатів Штатів […];

Ми призначимо і висвятимо на цю ж Раду всіх головних суддів та інших судових чиновників, які будуть складати Рахункову палату за старим звичаєм, а не за посадою, відповідних осіб від імені вищезгаданої провінції Голландії та Зеландії: якщо хтось із нинішніх членів помре або термін їхніх повноважень закінчиться, чи Ми, з якихось причин, вважатимемо за доцільне замінити або оновити їх, що Ми і зробимо в обох випадках за узгодженням з провінціями; завжди номінуватимуться три відповідні особи, з яких Ми висвячуватимемо по одному на вакантні посади відповідно, за умови, що у вищезгаданій Раді Голландії завжди буде двоє від Зеландії, згідно з давніми традиціями або привілеями цієї країни; […]

що Ми, як вища влада, можемо надавати від імені провінції, як зазначено вище, всі пільги, такі як відпущення гріхів, помилування […] тощо, після належної поради з офіцерами та старостами або іншими особами за давнім звичаєм; так само як і всі патенти, пільги, прерогативи та привілеї, у тому розумінні, що при наданні будь-яких патентів або привілеїв будь-яким громадам, містам чи селам це має відбуватися за узгодженням з провінціями з метою запобігання будь-яким суперечкам […];

що Ми створимо і поновимо у звичайний час магістрати в містах, як це було за давнім правом і привілеями міст […],

за умови, що Ми будемо дотримуватися і захищати всі права, привілеї Голландії і Зеландії в цілому, і кожної з них зокрема, за підтримки і захисту авторитету всіх законних посадових осіб, суддів і органів влади, без губернаторів, капітанів та інших осіб, призначених для виконання військових обов'язків […], і від них не можна ні вимагати, ні примушувати займатися політичними чи судовими справами, як у містах, так і поза ними […];

а щодо релігії, Ми будемо вимагати і підтримувати дотримання тільки реформованої євангельської релігії, не допускаючи, щоб чиясь віра або совість були піддані сумніву або щоб хтось зазнав через це будь-яких неприємностей, травм або збитків, здійснювати подальше сповідування вищезгаданої релігії, дотримуючись такого порядку, який може бути визнаний слушним і належним, відповідно до справ і умов міст, для найбільшої зручності і користі пастви, не применшуючи при цьому Божої честі, а також за порадою Штатів, якщо це буде потрібно;

провінції загалом, а також офіцери, судді, ополченці та муніципалітети в усіх містах і селах повинні скласти Нам присягу та встановленому Нами уряду, наказам і постановам, […] і бути вірними, слухняними і покірними в їх підтримці, […].

Отже, щоб задовольнити прохання і бажання Штатів Голландії та бажаючи догодити їм у цьому, а також заради їхньої честі та прихильності, які, як вони розуміють, сприятимуть просуванню і безпеці спільного блага та процвітанню провінцій, ми прийняли і приймаємо вищезазначену владу та управління провінціями у формі та порядку, про які йшлося вище, обіцяючи і тому зобов'язуючи себе і згадані землі та провінції сумлінно дотримуватися вищезгаданих пунктів і статей, наскільки це можливо, і все це під обіцянкою вірності та послуху з боку згаданих провінцій, яку вони нам дали своїми запечатаними листами з тією самою метою […].

Цей документ підтверджено нашою рукою та печаткою.

Укладено в Гаазі 5 липня 1581 року.

Лицарі, дворяни та міста Голландії, що представляють державу Сполучених Провінцій, роблять спільну заяву.

[…] після довгих і різних обговорень, щодо форми, правління та управління державою і спільної заяви вищезгаданих провінцій Голландії, ми радо і визнаємо особливу і вроджену милість, любов і доброзичливість августійшого принца, принца Оранського, графа Нассауського і т.д. ,

Завжди відданий цим землям, на користь і збереження їхнього процвітання, свободи і справедливості, Його Княжа Високоповажність, як одна із найвизначніших осіб Нідерландів, […] обраний і призначений головою і верховною владою в уряді вищезгаданих провінцій і міст Голландії, разом з усією підтримкою та управлінням спільними справами цих земель, за умови доброї волі та прихильності Його Високоповажності, про яку ми домовилися, надаємо та наділяємо всією необхідною для цього владою та повноваженнями у таких формах та способах, а саме що Його Високоповажність, доки вищезгадані провінції перебуватимуть у стані війни або озброєні,

матиме і використовуватиме повну владу і повноваження, як суверен і володар, наказувати і забороняти все, що може бути доцільним або шкідливим для збереження і захисту цих провінцій (і т.д.). і, крім того, дотримувався всіх умов, які записані у вищезгаданому листі про прийняття Його Високості; і далі за текстом).

В усьому цьому вищезгадані провінції, наскільки це їх стосується, обіцяють і зобов'язуються цим слухати Його Високоповажність покірно і матимуть можливість бути вислуханими в будь-який час згідно з наказом і розпорядженням Його Високоповажності. І якщо в урядуванні держави та вищезгаданих провінцій будуть знайдені які-небудь неясності або сумніви, то тлумачення і роз'яснення цього належить Його Високості, вищезгаданим провінціям і більшості їхніх голосів.

Вчинено в Гаазі з печатками вищезгаданих провінцій 5 липня 1581 року.

За наказом і прямим розпорядженням держав, підпис: К. де Рехтер.

Holland en Zeeland dragen de Hoge Overheid op aan Willem van Oranje 5 juli 1581, https://dutchrevolt.leiden.edu/dutch/bronnen/Pages/1581%2007%2005%20ned.aspx

Документ №11.

Акт про урочисте зречення

26 липня 1581 р.

Генеральні штати сполучених Нідерландів

Фрагмент 1.

[…] призначений князем землі Божої, керує своїми підданими, повинен захищати їх від усіх бід та неприємностей […], як батько своїх дітей, як пастух, який захищає своїх овець. Але замість того, щоб захищати своїх підданих, він готовий їх придушувати.

Після смерті імператора Карла V, якого згадують з повагою, і який залишив всі Нідерланди йому, король Іспанії забув про послуги, які ці держави та піддані виявили його батькові та йому самому, і завдяки яким він добився таких славетних перемог над своїми ворогами, про його славу та могутність говорили та поважали у всьому світі. Точно так само він забув про вмовляння Його імператорської Величності в минулому, та прислухався до членів Ради Іспанії та їм довірився. Ці люди, більшість з яких знали про багатство та могутність цих держав, заздрили їм та їхній свободі, тому вони не могли стати їх губернаторами чи зайняти високі посади в них, на зразок того, як це було в королівствах Неаполя і Сицилії, в Мілані та інших територіях Іспанського королівства. Ця Рада Іспанії чи деякі з її найвідоміших

членів неодноразово перечили королю, стверджуючи, що для його репутації та величі було би краще, якби він знову завоював ці території, щоб керувати ними вільно та абсолютно (тобто тиранія над ними за своїм бажанням) замість того, щоб керувати ними відповідно до домовленостей і з такими обмеженнями, з якими він був пов'язаний клятвою, на яку погодився, коли взяв на себе суверенітет над цими країнами. З того часу за їх порадою король намагався позбавити ці країни їх давніх свобод і привести їх у рабство під іспанським володарюванням.

Фрагмент 2.

Таким чином, король надіслав герцога Альбу та велику армію в ці провінції, щоб знищити їхні свободи. Герцог був відомий своєю жорстокістю, був одним з головних ворогів цих країн та його супроводжували такі ж радники. Герцог Альба увійшов в ці країни, не зустрівши опору і його зустріли мешканці з повагою та пошаною. Вони очікували тільки милості, тому що у своїх листах король часто лицемірно їм це обіцяв. Герцог Альба, який був іноземцем і не був родичем короля, відразу ж після прибуття оголосив, що король призначив його головнокомандувачем, а згодом після цього навіть генерал-губернатором країни. Це суперечило привілеям та давнім традиціям. І цілком ясно заявивши про свої наміри, він негайно ввів війська в головні міста та фортеці і побудував замки та укріплення у найважливіших та могутніх містах, щоб тримати їх в покорі. Від імені короля у лагідних висловлюваннях він наказав вищій знаті прийти до нього під приводом того, що він потребує їх у Раді і прагне найняти їх на службу країні. Але тих, хто відгукнулися на його запрошення, він наперекір привілеям Брабанту схопив їх та ув'язнив. […] Інші, які здогадувалися про справжні наміри іспанців, покинули країну, але за це Альба виніс їм смертну кару та позбавив майна.

Все це дало нам більш, ніж достатньо законних причин для відмови від короля Іспанії і для того, щоб просити іншого могутнього та милосердного князя захистити ці провінції. Це особливо очевидно тому, що понад 20 років під час усіх цих безчинств король покинув ці провінції, він розглядав їх не як підданих, а як ворогів, яких їх володар намагався підкорити силою зброї […].

Тим не менше, ми не припиняли спроби за допомогою скромних листів і за посередництва найважливіших володарів християнського світу примиритися та укласти мир з королем.

The Declaration, The Library of Original Sources: Volume V: 9th to 16th Century/ p/190-198, http://cryptiana.web.fc2.com/docs/abj_dut.htm

ТЕМА 6.

ТРИДЦЯТИЛІТНЯ ВІЙНА (1618–1648)

1. Передумови міжнародного конфлікту.
2. Чеський та данський етапи війни.
3. Шведський та франко-шведський періоди воєнних дій.
4. Вестфальський мир.

Реферат: Характеристика військового мистецтва XVI–XVII ст.

Дослідження

❑ *Дмитрієв А.* Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право. Київ, 2001.

❑ *Задорожна С.М.* Загальні принципи у класичному міжнародному праві: Вестфальський мир. Право і суспільство. № 6, 2018. С. 241–245

❑ *Хижняк І.* Нова історія міжнародних відносин у системному форматі (1648–1918). Київ, 2009.

❑ *Ціватий В.* Міжнародно-політичні наслідки й фронтири Тридцятилітньої війни (1618–1648): історичний, дипломатичний та інституціональний дискурс. Наукові записки ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського. № 27, 2019. С. 88–94

❑ *Ціватий В.* Європейська система міжнародних відносин і дипломатична практика в період Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.): інституціональний та конгуентний дискурс. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Т. 30. С. 39–49.

❑ *Шумський І.* Вестфальська система як виток новомодерної системи міжнародних відносин. Альманах міжнародного права. Випуск 23, 2020. С. 81–86.

Методичні рекомендації

Мета заняття – з'ясувати передумови та причини, перебіг і підсумки міжнародного конфлікту першої половини XVII ст., внаслідок якого була встановлена нова система міжнародних відносин, що проіснувала до Віденського конгресу 1814 р.

Розглядаючи ***перше питання***, визначте передумови та причини, супротивників міжнародного конфлікту. Аналізуючи *документ №1*, розгляньте перебіг празької дефенестрації. Чи об'єктивним, на Вашу думку, був у своїх оцінках Вільям Славата?

Розглядаючи ***друге питання***, особливу увагу зверніть на вирішальну битву чеського періоду – біля Білої Гори. Проаналізуйте *документ №2*. Якими були безпосередні наслідки битви?

Подіям у Північній Європі присвячене ***третє питання***. Тут важливою подією стала облога Магдебурга (листопад 1630 – травень 1631) військами Католицької ліги під командуванням союзника шведського короля Густава II Адольфа. В травні 1631 р. місто здобули штурмом та віддали на триденне розграбування армії ("магдебурзька різня"). Загинуло близько 20 000 осіб, живими залишилось заледве 5 тисяч. Спустошення було настільки важким, що протягом десятиліть вживався вислів *магдебургізація*, що означав тотальне знищення, руйнування, зґвалтування і розбій. Водночас вислів *"Магдебурзьке правосуддя"*, *"Магдебурзьке милосердя"* використовувався протестантами, які намагались помститися католикам. Прокоментуйте *документ №3*. Чому імперські війська проявили таку жорстокість щодо мешканців Магдебургу? Які наслідки мала ця подія? З'ясуйте роль "лісовчиків" ("польські козаки") у військових діях. Участь українських козаків в облозі Дюнкерка 1645–1646 рр. – міф чи реальність?

Підсумкам війни присвячене ***четверте питання***. Проаналізуйте *документ №4*. З'ясуйте, що змінилося у врегулюванні релігійних відносин в Імперії після підписання Вестфальського договору? Яким чином визначалися повноваження князів та їхній політичний статус? Що змінилося в статусі вільних німецьких міст? Чому вважається, що внаслідок війни настав політичний розпад Імперії? Представте територіальні завоювання європейських держав, що гарантувалися Вестфальським миром. Яким чином Вестфальський мир змінив міжнародний світопорядок на континенті? Що означали його рішення для Імператора і Габсбургів, а що для Франції та Швеції? Як укладений договір мав захистити від наступних конфліктів? Чи можна говорити про формування системи колективної безпеки?

ДОКУМЕНТИ

Документ №1.

Вільям Славата[15] про Празьку дефенестрацію

23 травня 1618 р.

У всій Римській імперії [...] визнано злим і гідним осуду вчинок, коли особи чеського походження і представники двох вищих станів вчинили ганебний злочин, який не зустрічався в жодному куточку

[15] Вільям Славата (1572–1652) – намісник Імператора Фердинанда II в Чехії. 23 травня 1618 р. чеські дворяни викинули його з вікна Празької ратуші. Упродовж 1637–1651 рр. написав спогади про Тридцятирічну війну – *Historické spisování*, звернувши особливу увагу на причини і початок конфлікту.

світу, безжально викинувши з вікна в глибокий рів двох намісників[16] Найяснішого володаря та ще й чеських високопосадовців. Хоча обидва графи з належною пристойністю відповіли на все, що їм закидали в гніві […], однак ті розлючені особи, не звертаючи уваги на порядок, правду і справедливість, вдалися до насильства, нахабно нападаючи на графів. Насамперед [...] силоміць схопили графа Мартініца і, тримаючи його міцно попід руки, підвели до вже відчинених вікон, вигукуючи: "А тепер вчинимо правосуддя над ворогами нашої релігії!". Обидва графи думали, що з канцелярії [Празького Граду – *Уклад.*] їх поведуть до в'язниці: однак дуже швидко Мартініц зрозумів, що його очікує і гучно закричав: "Все охоче винесу, якщо маю вмерти за Бога, його і Найяснішого володаря святу католицьку віру, але надайте мені мого сповідника, аби відпустив мені мої гріхи" [...].

Нападники підняли його [графа Мартініца – *Уклад.*] з землі і кинули головою вниз в глибину замкового рову [...]. Падаючи, він безперестанку молився і так тихо впав на землю, ніби сів, завдяки заступництву Діви Марії і Божій опіці, незважаючи на свою огрядність, він залишився неушкодженим у цьому страшному падінні. Були також побожні і гідні довіри люди, які свідчили, що, йдучи в той час по великому мосту з процесією вони на власні очі бачили Пресвяту Діву Марію, як вона підтримала чоловіка в повітрі своєю накидкою і опустила його на землю. Сам граф Мартініц того не бачив, але під час падіння мав видіння, нібито небо відкрилося, а Бог мав його прийняти до раю. Один з рицарів, ймовірно Ульрих Кінські, кидаючи його зі знущанням промовив: "Ото й побачимо, чи йому його Марія допоможе!", коли ж побачив, що граф Мартініц сидить на землі живий і неушкоджений, вигукнув: "Присягаюся Богом, що його Марія прийшла йому на допомогу!"

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa, 1999. S. 238.

Документ №2.

Максиміліан Баварський[17] про битву під Білою Горою

листопад 1620 р.

Ворог був чисельний, не бракувало йому солдат-ветеранів, а саме розташування підбадьорювало, коли зосередилися проти нас на горі,

---

[16] Ярослава Боржіту з Мартініц та Вільяма Славату з Хлуму.

[17] Максиміліан I Баварський з династії Віттельсбахів (1573–1651) – герцог Баварії з 1657 р., курфюрст Священної Римської імперії з 1623 р., 1609 р. очолив Католицьку лігу, що протидіяла Протестантській унії.

прилеглій до міста Прага. А в той час, як я зі своїм військом був майже всю ніч у поході, тільки того й прагнучи, щоб ми наздогнали ворога і зустрілися з ним, ворогові натомість випало розпочати з нами битву в найвигіднішому для себе укріпленому місці. Незважаючи на це, зрештою сподіваючись на Божу поміч, ми вдарили по ворогу з невигідного, розташованого нижче місця. Наше військо на початку почало нібито сумніватися, але швидко отямилися, і з такою рішучістю виступили проти ворога, що […] розпорошені сили противника, поранені і порубані, зазнали повного знищення […]. Кількість вбитих зросла настільки, що їх рахували тисячами, в той час як з нашого боку загинуло заледве сто осіб, хоча багато отримали поранення.

Окрім тих багатьох ворогів, які були дощенту знищені, кілька з них потрапили в полон, й між ними опинився тяжко поранений найстарший син князя Ангальта[18], два графи, багато дворян і військової старшини. У цій битві здобуто, крім ста прапорів, десять важких гармат. Угорці, коли вже багато з них загинули, намагалися врятуватися втечею, кинувшись плисти річкою Молдова, але схоже близько тисячі з них втопилися у воді. А ця битва припала на свято Всіх Святих, які так різко помстилися своїм ворогам.

Наступного дня, тобто 9 листопада, надіслала Прага до мене лист з проханням про капітуляцію. На третій день, жителі як нової, так і старої Праги, всі без винятку присягнули на вірність Імператорові і власне сьогодні [12 листопада] стани Чеського королівства, графи та барони, благаючи публічно про помилування за вчинений злочин, склали мені, як намісникові Імператора, нову присягу, зрікаючись всіх союзів, укладених як з угорцями, так і з іншими […].

Таким чином (єдиному Богові хвала) вже Верхня Австрія силою до послуху Імператорові приведена, Нижня Австрія заспокоєна та звільнена від ворогів, багато чеських міст і фортець здобуто, під Прагою вороже військо розбите, Прага зайнята, а стани Чеського королівства повертаються під зверхність Імператора – оце коротко про події, за які ми повинні дякувати римському Костелу.

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard. Warszawa, 1999. S. 238-239.

---

[18] Крістіан II Ангальт-Бернбурзький (1599–1656) – був сином князя Ангальта-Бернбурга Крістіана I – командувача протестантським військом.

Документ №3.

Адлер Сальвіус[19] про здобуття Магдебурга імператорськими військами у 1631 р.

Цілком очевидним є факт, що 10 травня Магдебург взято штурмом при першій атаці і все це велике місто лежить в попелі. Маршал Фалькенберг[20] захищав місто, доки було можливо[…]; не одна атака ворога завершилася крахом […], при цьому він зазнав значних людських втрат. У фортеці було однак понад 2000 осіб, у той час коли сили ворога перед її мурами налічували 24000; він не зважав на кількість жертв і безупинно, вдень і вночі, здійснював штурм за штурмом. Оточені, натомість, не маючи сил […], змушені були безупинно, і вдень і вночі, перебувати на валах, чатувати і боротися […]. Коли ж ворог підійшов під вал, наказав селянам з усієї околиці зносити хмиз, яким наповнив рів, переважно зрештою сухий, перейшов через нього і вкопався у вал, і коли розпочався генеральний штурм всього міста, вершники, як розповідають, з розгорнутими вимпелами в'їхали через рів на вали, а кнехти [наймані солдати – *Уклад.*]з інших сторін увійшли до міста, вбиваючи зустрічних, ґвалтуючи жінок і дівчат, тероризуючи молодих і старих, не шкодуючи нікого. Сплюндрувавши ціле місто, остаточно його підпалили, так, що згоріло дощенту; вціліла лише катедра і декілька рибальських домівок над Лабою. […] Фалькенбергу запропонували помилування, яке він не прийняв, подібно як і солдати (як розповідали, головною умовою ворога була, щоб солдати і мешканці визнали Папу і присягнули Імператорові на милість і немилість). Тоді Фалькенберг залишився на ринку, там його роздягнули догола й пограбували, тоді його мертве тіло затягнули до палаючого будинку […]. Велика частина мешканців сховалася перед небезпекою у катедрі й так міцно забарикадували двері, що в перший день ніхто до них не зміг дістатися. […] Найгірше обходився ворог з пасторами; після катування у їхніх власних бібліотеках, спалено їх разом з книжками; жінок і дітей, прив'язаних до коней, привезено до табору; де їх ґвалтували та жахливо калічили. Костел Св. Яна був переповнений дівчатами, яких, як розповідають, закрили ззовні, а через вікна

---

[19] Йоган Адлер Сальвіус (1590–1652) – шведський політик і дипломат XVII ст., один з найближчих соратників короля Густава II Адольфа (1611–1632). Брав участь у військових кампаніях короля, 1629 р. був присутній на мирних переговорах у Любеку. З 1643 р. готував мирні переговори в Оснабрюку як представник тодішньої королеви Христини I (1644–1654).

[20] Дітріх фон Фалькенберг (1580–1631) – офіцер шведської армії, керував обороною Магдебурга.

підпалили зсередини. Хорвати і валонці поводилися жахливо, кидали дітей у вогонь, найдостойніших та найвродливіших мешканок прив'язували до стремен, що змушені були так за ними виходити з міста; немовлят брали на списи, і […] кидали їх до вогню. Одним словом, турки, татари і погани не могли повестися гірше.

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard. Warszawa, 1999. S. 240.

Документ №4.

Вестфальский мир

24.10.1648 р.

XXVIII

Щоб ті, хто належить до Аугсбурзького сповідання, а особливо мешканці Оппенгейму, були знову повернуті у володіння своїми церквами та церковними маєтностями, як це було в 1624 році, а також, щоб усі інші, хто належить до згаданого Аугсбурзького сповідання, які цього вимагатимуть, могли вільно сповідувати свою релігію як у публічних церквах у призначені години, так і наодинці у власних будинках, або в інших, обраних для цієї мети їхніми служителями, або їхніми сусідами, проповідуючи при цьому Боже слово.

LXIII

[…] Указом від 14 травня минулого року оголосили […] швейцарські кантони такими, що перебувають у повній свободі та звільненні від Імперії, так що вони жодним чином не підлягають судам та рішенням Імперії, і було визнано за доцільне внести те саме до цього Мирного Договору та підтвердити його […].

LXV

Вони [суб'єкти Імперії] користуватимуться безперешкодно виборчим правом у всіх питаннях, що стосуються справ Імперії; але насамперед тоді, коли йдеться про ухвалення або тлумачення законів, оголошення воєн, накладання податків, збір або розквартирування солдатів, зведення нових укріплень на територіях держави або посилення старих гарнізонів; так само, як і при укладенні та обговоренні Союзу, ніщо з цього, або подібного, не повинно здійснюватися на майбутнє без виборчого права та згоди Вільних Зборів усіх Держав Імперії: передусім, кожна з Держав Імперії має право назавжди укладати Союзи з чужоземцями для свого збереження і безпеки; за умови, однак, що такі Союзи не будуть спрямовані проти Імператора та Імперії, проти публічного миру і цього Договору, і без шкоди для Присяги, якою кожна з них пов'язана з Імператором та Імперією.

LXVI.

Державні Збори Імперії повинні бути скликані через шість місяців після ратифікації миру, а після цього збиратимуться так часто, як того вимагатиме суспільна користь або необхідність. Щоб на першому Сеймі були головним чином виправлені недоліки попередніх зборів; а потім також розглядалися і вирішувалися за спільною згодою держав, форма і вибори римських королів […]; спосіб і порядок, якого слід дотримуватися, при оголошенні однієї або декількох держав як складових Імперії замість іншого способу, описаного в законах Імперії з питання повернення територій […]; поміркованість і зменшення податків в Імперії; реформу правосуддя і поліції; […] належне і необхідне навчання звичайних депутатів для користі народу […] та інші справи, які не можуть бути тут вирішені.

LXVII.

Що вільні міста та інші держави Імперії мають право вирішального голосу як у загальних, так і в особливих питаннях; вони повинні без утисків зберігати свої почесті, звичаї, щорічні доходи, свободи, привілеї на конфіскацію і збір податків та інші права, законно отримані від Імператора та Імперії або якими вони користувалися задовго до цих заворушень […]; одночасно визнається недійсним, анулюється і забороняється на майбутнє все, що шляхом репресій, арештів, закриття шляхів та інших упереджувальних дій, чи то під час війни, чи то під яким би то не було приводом, було зроблено і намагалося бути зроблено дотепер приватною владою, або може бути зроблено в майбутньому без будь-яких правових підстав. Зрештою, всі звичаї та закони Священної Римської Імперії мають у майбутньому бути суворо дотримані, а всі плутанини, що їх спричинив або може спричинити воєнний час, мають бути усунуті та відкладені.

CXII

Що ті самі місця, міста, містечка, округи, села, замки, фортеці та форти, які були захоплені та утримуються як у Королівстві Чехії, так і в інших країнах Імперії та спадкових володіннях Австрійського дому, як і в інших округах Імперії, тією чи іншою армією, або були здані шляхом капітуляції, повинні бути негайно повернуті їхнім колишнім і законним власникам і володарям, чи то опосередковано, чи безпосередньо державам Імперії, церковним чи світським […]; і вони будуть залишені у їхньому вільному розпорядженні або згідно з правом і звичаєм, або згідно сили, яку цей Договір повинен мати, незважаючи на всі пожертвування, відступні, поступки (якщо тільки вони не були зроблені з доброї волі якоїсь держави) […].

CXXIII

Що, однак, укладений мир залишається в силі, і всі Сторони в цій Угоді зобов'язуються захищати і охороняти всі і кожну статтю цього миру від будь-кого, без різниці віросповідання; а якщо станеться, що якийсь пункт буде порушений, то потерпіла сторона повинна, передусім, застерегти кривдника не розпочинати будь-яку ворожнечу, передавши справу на дружній розгляд або на звичайний судовий розгляд.

CXXIV

Проте, якщо протягом трьох років не вдасться усунути суперечку жодним із цих засобів, всі і кожен, кого стосується ця Угода, зобов'язані приєднатися до потерпілої сторони і допомагати їй радою і силою для відбиття кривди, попередньо оголосивши потерпілій стороні, що м'які засоби і справедливість не перемогли; але без шкоди, однак, для юрисдикції кожного і відправлення правосуддя відповідно до законів кожного князя і держави; і не дозволяється жодній державі Імперії домагатися свого права силою і зброєю; але якщо якась розбіжність сталася або станеться в майбутньому, кожен повинен спробувати засоби звичайного правосуддя, і порушник буде розглядатися як порушник миру. Те, що визначено вироком судді, повинно бути виконано, незважаючи ні на які умови, позаяк закони Імперії передбачають виконання арештів і вироків.

CXXVI

І коли б хто-небудь не проводив війська через інші території, цей перехід має здійснюватися під керівництвом того, кому належать війська, і не обтяжуючи і не завдаючи жодної шкоди або збитку країнам, через які вони проходять. Одним словом, все, що Імператорські закони визначають і наказують, що стосується збереження громадського миру, повинно бути суворо дотримано.

Treaty of Westphalia. Peace Treaty between the Holy Roman Emperor and the King of France and their respective Allies.
https://avalon.law.yale.edu/17th_century/westphal.asp

ТЕМА 7.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА ДОБИ ВІДРОДЖЕННЯ

1. Ніколо Макіавеллі про ідеального лідера держави.
2. Жан Боден про суверенітет.
3. Гуґо Ґроцій "Про право війни і миру".
4. Томас Гоббс про суспільство та державу.

Реферат: Ж. Боден про завдання і функції історії та історичних знань.

Дослідження

❑ *Александров М., Додонова В.І.* Оцінка й аналіз образів ідеального правителя у працях Платона та Ніколло Макіавеллі. pdf

❑ *Дзьобань О.* Проблеми безпеки у договірній концепції Томаса Гоббса: аксіологічний аспект. Стратегічні пріоритети, № 1(6), 2008 р.

❑ *Кулачинський М.М.* До питання про особливості політичного вчення Томаса Гоббса. Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2001. Вип. 11. С. 13–18.

❑ *Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л.* Макіавеллі. Частина третя. Теорія національної держави. Історія політичної думки. Пер. з англ. Київ: Основи, 1997. С. 304–322.

❑ *Турянський Ю.* Генезис розвитку прав людини в Новий час. Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: "Юридичні науки" Т. 7, № 2, 2020. С.115–118.

❑ *Хвойницька Х.* Концепція природного права голландських мислителів (Ю. Ліпсій, Г. Гроцій). Вісник Національного університету "Львівська політехніка". 2011. С.69–73.

❑ *Чабан В.А.* Соціально-філософська та політична доктрина Ніколло Макіавеллі – пропаганда аморальності чи вимушена необхідність? pdf

Методичні рекомендації

Мета теми – аналіз політичних процесів інтелектуалами доби Відродження.

Розглядаючи ***питання перше,*** проаналізуйте твердження флорентійця Ніколо Макіавеллі (1469–1527) про механізм урядування, причини піднесення та занепаду держав, методи їх зміцнення (док. №1). Як створений ним образ державця поєднувався з тогочасною традицією? Чи актуальним є його твердження "мета виправдовує засоби" в політичній практиці сучасності?

У центрі уваги ***другого питання*** теорія "державного суверенітету" авторства французького мислителя Жана Бодена (1530––1596). Визначте форми держави, проаналізуйте ознаки суверенітету (*док. №2*). Яким чином учений узгоджував теорію абсолютизму з ідеєю суверенітету?

Ідеї голландського юриста Гуґо Ґроція (1583–1645) формувалися під впливом боротьби голландців за економічну та політичну незалежність. Розглядаючи ***третє питання***, визначте типологію воєн, їх причини, зокрема зверніть увагу на виокремлення "справедливих причин"; проаналізуйте його погляди на міждержавні угоди (*док. №3*).

У ***четвертому питанні***, аналізуючи ідеї випускника Оксфордського університету Томаса Гоббса (1588–1679), назвіть причини походження держави, їх різновиди, права суверенів; охарактеризуйте межі свободи особи (*док. №4*).

Підсумовуючи, наголосіть на тому, що мислителі доби Відродження замість теократичного пояснення політичних процесів запропонували світські концепції, фактично зробили перші спроби теоретичного обґрунтування ідеї громадянського суспільства, в поглядах на державотворення відстоювали необхідність сильної монархічної влади – абсолютизму.

ДОКУМЕНТИ

Документ №1.

Ніколло Макіавеллі. Державець

1512–1525 рр.

IV. Чому в царстві Дарія, яке захопив Александр, після смерті останнього не спалахнуло повстання проти його наступників.

У наш час прикладами двох різних способів управління є французький король і турецький султан. Вся турецька монархія кориться одному володарю, всі інші — його раби, все царство поділене на санджаки, куди султан призначає керівників і замінює їх, коли й як йому заманеться. Французький король здавна оточений безліччю васалів, котрі мають владу над своїми підданими й їхню любов; вони мають свої привілеї, на які королю зазіхати небезпечно. Якщо порівняти ці дві держави, то можна переконатися, що завоювати володіння султана важко, але, здобувши перемогу, їх легко зберегти під своєю владою.

Труднощі заволодіння державою султана полягають у тому, що завойовника не можуть покликати туди місцеві князьки і неможливо розраховувати на те, що інтервенція буде полегшена заколотом оточення султана, що випливає з раніше згаданих причин. Рабів, котрі

всім зобов'язані султану, не так легко підкупити, а якщо і вдасться, то з цього буде мало користі, адже вони, з раніше зазначених міркувань, не зможуть повести за собою люд. Тому нападник на султана має готуватися до зустрічі зі згуртованим ворогом і розраховувати більше на власні сили, ніж на розбрат у стані супротивника. Але якщо турки зазнають поразки в битві, такої, що не зможуть оговтатися та набрати нове військо, то загрозу можна вбачати лише у вихідцях із правлячої династії, знищивши котрих, можна вже більше нікого не боятися, бо всі інші не мають авторитету в народі, як і раніше завойовник не міг на них розраховувати, так і тепер йому немає потреби їх боятися.

Зовсім інакше це відбувається в королівствах, керованих на кшталт Франції: туди неважко потрапити, змовившись із кимось із баронів, серед котрих завжди знайдуться невдоволені та ласі до змін. З цих причин вони розчистять перед вами шлях до своєї країни та полегшать вашу перемогу, але, бажаючи утримати завойоване, доведеться стикнутися з незліченними труднощами, викликаними як тими баронами, котрі допомагали, так і тими, хто виступав проти. Тут уже недостатньо буде винищити родину державця, доведеться мати справу із сеньйорами, котрі очолять нові заколоти. Їх неможливо ні задобрити, ні знищити, тому за першої ж зручної для них нагоди ви втратите свою владу […].

XV. Про те, за що хвалять або засуджують людей, особливо правителів.

Тепер нам залишилося переконатися, якої поведінки повинен дотримуватися державець щодо підданців і друзів. […] людина, котра бажає творити лише добро, неминуче загине серед стількох далеких до добра. Тому володарю, котрий хоче зберегти свою владу, необхідно навчитися бути недобрим і користатися з цього уміння у разі потреби.

[…] всім людям, кого оцінюють, а особливо державцям, котрі стоять вище за інших людей, приписують певні чесноти, які викликають похвалу або осуд. Так, одного вважають щедрим, іншого — скупим, якщо взяти тосканську назву (бо по-нашому жадібний — це і той, хто зазіхає на чуже, а скупим називаємо того, хто занадто неохоче користується своїм); когось вважають схильним до добродійності, когось — до здобутків; когось жорстоким, когось жалісливим; одного віроломним, іншого вірним; одного зніженим та боягузливим, іншого лютим і відважним; одного людяним, іншого пихатим; одного закоханого в розкоші, іншого — в цноту; одного чесним, іншого хитрим; одного впертим, іншого поступливим; одного серйозним, іншого легковажним; одного побожним, іншого невіруючим тощо. І я знаю, кожен оголосить, що для державця похвально найбільше — дотримуватися згаданих чеснот, тобто тих, які вважають хорошими, але оскільки неможливо ні мати, ні

дотримуватися їх цілком, бо цього не дозволяють умови людського існування, краще бути достатньо розсудливим, щоб уникнути лихої слави тих вад, які можуть відібрати в нього державу, й остерігатися тих, що не такі небезпечні, якщо це можливо. […]

XVI. Про щедрість та ощадливість.

Отже, починаючи з першої з раніше згаданих чеснот, скажу, що було б дуже добре вважатися щедрим, проте докладені для цього зусилля завдадуть вам шкоди, бо вжита з гідністю, як і має бути, щедрість залишиться нікому не відомою, і ви не уникнете при цьому нарікань у скупості. Якщо ж ви хочете зберегти серед людей славу щедрого, то не варто нехтувати жодною надмірністю, відтак державець, котрий діє таким чином, витратить на такі заходи всі свої здобутки й урешті-решт буде змушений, намагаючись зберегти за собою славу щедрого, надміру обтяжити своїх підданців та обкласти їх важкими податками, вдаючись до всіх хитрощів, щоб вициндрити гроші. Це викличе до нього ненависть у народі, а бідність — зневагу оточення, тому, нагородивши своєю щедрістю небагатьох, розгнівавши через неї більшість, цей володар дорого заплатить при перших же труднощах і буде смертельно ризикувати за першої ж небезпеки. Але якщо, передбачаючи це, він захоче повернути назад, його одразу ж звинуватять у скупості.

Таким чином, якщо вже правитель, не завдаючи собі шкоди, не може вдаватися до щедрості так, щоб про це знали всі, то, бажаючи бути розсудливим, він не повинен заробити собі слави скупердяя, бо з часом його все одно стануть вважати щедрим, бачачи, що він вдовольняється, завдяки своїй ощадливості, власними прибутками. Він може захиститися від загарбників, може виступити в похід, не обтяжуючи народ податками, і тим самим проявить свою щедрість до всіх тих, у кого він нічого не відбирає, а їх — незліченна безліч, і скупість щодо тих, кому нічого не дає, котрих зовсім небагато. У наш час великі вчинки на наших очах робили лише ті, кого вважали скупими; всі інші загинули. […] Теперішній король Франції вів свої війни, не оподатковуючи підданців особливим податком, бо спромігся на додаткові витрати завдяки своїй багаторічній ощадливості. Пануючий король Іспанії не витримав би стількох кампаній і не здобув стількох перемог, якби вважався щедрим.

Тому державець, котрий не хоче грабувати своїх підданців, ставати беззахисним, жебраком і зневаженим, не бути вимушеним вдаватися до хижацтва, не повинен перейматися прізвиськом скупердяя, бо це один із тих чинників, що дозволяють йому правити. […] Якщо ж мені скажуть: було багато правителів, котрі прославилися як надзвичайно щедрі і зі своїми військами здійснили великі подвиги,

то відповім: державець може витрачати або добро своїх підданців і своє власне, або чуже; в першому випадку йому слід бути помірним, у другому ж його щедрість не обмежує ніщо. Той володар, котрий виступає зі своїм військом і поповнює свої кошти за рахунок трофеїв, грабунку та викупів, користується чужим, і йому не обійтися без зазначеної щедрості, бо в іншому випадку солдати за ним не пішли б. А те, що не належить ні вам, ні вашим підданцям, можна вільно роздавати направо та наліво, […] бо витрачання чужого добра не зменшує поваги до вас, а лише збільшує її. Шкідливо однак витрачати своє власне. Немає нічого марнотратнішого, ніж щедрість, адже, вдаючись до неї, ви все більше втрачаєте цю здатність і стаєте або бідним, або зневаженим, або, за спроби уникнути злиднів, жадібним і всім ненависним. А серед того, чого повинен остерігатися володар, перебувають ненависть і презирство; щедрість же призводить і до того, і до іншого. Таким чином, мудріше вдовольнятися званням скупердяя, яке тягне за собою лиху славу, але не ненависть, ніж заради прославлення власної щедрості бути змушеним уславитися хижаком, що накличе на вас і осуд, і ненависть.

XVII. Про милосердя, жорстокість і про те, що краще: більше вселяти любов, ніж страх, чи навпаки.

Переходячи далі до інших із раніше згаданих чеснот, скажу, що кожен державець повинен прагнути того, щоб його вважали милосердним, а не жорстоким, проте він має остерігатися, щоб не перетворити цю ґречність на зло. […] Тому правителю не варто піклуватися про лиху славу жорстокого, якщо він хоче утримати своїх підданців у єдності та покорі, бо, покаравши для страху небагатьох, він проявить набагато більше милосердя, ніж ті, хто з надміру любові до ближнього не наважуються впокорити бунтівників, що може спричинити грабунки й убивства. Адже смута завдає шкоди всьому суспільству, а вироки, які виголошують володарі, спрямовані проти окремих осіб. Але серед усіх правителів новому державцю неможливо уникнути звинувачень у жорстокості, оскільки нову владу оточує безліч небезпек [...].

Проте такий державець не повинен бути легковірним і швидким на розправу, адже у страху очі великі, тому краще діяти помірковано, зберігаючи розсудливість і людяність, щоб надмірна довірливість не обернулася в необережність, а надмірна підозрілість не зробила його правління нестерпним.

Тут виникає суперечливе запитання: що краще — щоб вас любили, чи боялися. Відповіддю є те, що бажане і те й інше, але позаяк важко поєднувати в собі обидва ці надбання, набагато надійніше вселяти страх, ніж любов, якщо вже доводиться вибирати одне з них.

[…] І володар, котрий цілком ґрунтується на людських обіцянках і не шукає собі іншої опори, гине, бо друзів, котрих можна придбати за гроші, легко купувати, але на них не можна покластися, і в потрібний час вони нічого не варті. Людям легше образити того, хто діє добром, ніж того, хто вселяє страх, бо любов підтримується вдячністю, про яку люди, внаслідок своїх поганих нахилів, забувають за першої ж слушної для себе нагоди. Страх же полягає в застереженні бути покараними, він ніколи не покидає. При всьому цьому правитель мусить навіювати страх таким чином, щоб, не розраховуючи на любов, уникнути й ненависті, бо дуже навіть можна бути грізним і водночас не бути ненависним. Для цього достатньо утримуватися від посягань на майно своїх підданців і співгромадян і на їхніх жінок, а якщо все ж доведеться завдати комусь кровної образи, то робити це за наявності належного виправдання й очевидної причини. Але найголовніше — не можна зазіхати на чуже майно, бо люди швидше забудуть про смерть батька, ніж про втрату спадщини. […] Але коли державець займається військом і командує безліччю вояків, краще взагалі не звертати уваги на звинувачення в жорстокості, без яких ніколи не вдавалося підтримувати в війську єдність і боєздатність […].

Отже, повертаючись до питання про любов і страх, висную, що оскільки відчувати любов залежить від самих людей, а страх — від державця, мудрий правитель має спиратися на те, що в його владі, а не у владі інших, тому йому варто лише докласти зусиль, щоб уникнути ненависті, як було сказано раніше.

XVIII. Яким чином державцям необхідно тримати слово.

Наскільки схвально для державця тримати слово та діяти з чистим серцем, без хитрощів, розуміє кожен. Проте досвід нашого часу засвідчує, що здійснили великі справи саме ті володарі, котрі мало піклувалися про те, щоб тримати слово, і вміли дурити людей своїми вивертами. Врешті-решт вони таки брали гору над тими, хто сподівався на чесність.

Тому необхідно знати, що можна боротися двома способами: спираючись на закон або за допомогою насильства. Перший застосовують люди, а другий — дикі тварини, та позаяк першого часто буває недостатньо, доводиться вдаватися до другого. Тому державець повинен вміти наслідувати і звіра, і людину. […] А мати наставником наполовину звіра та наполовину людину означає для володаря не що інше, як необхідність користуватися природою і того, й іншого, бо за допомогою однієї з них довго неможливо протриматися.

І якщо державцю доводиться володіти мистецтвом наслідування звірам, він повинен обрати з них лева та лисицю, хоча лев не захищений від пасток, а лисиця — від вовків. Тому потрібно бути

лисицею, щоб уникнути пасток, і левом, щоб налякати вовків. Ті, хто прагне лише одного лева, цього не тямлять. Розважливий правитель не може і не повинен бути вірним обіцянці, якщо це обертається проти нього і зникли причини, що спонукали його дати слово ґонору.

[…] Таким чином, державцю немає потреби мати всі раніше описані чесноти, достатньо лишень, щоб здавалося, що вони у нього є. […] І треба збагнути, що лідер держави, особливо новий, не може дотримуватися всього, за що людей вважають хорошими, і буває часто змушеним в ім'я порятунку держави діяти проти віри, проти милосердя, проти людяності та проти релігії. […]

Отже, державець має подбати про те, щоб із його вуст не злітало жодного слова, яке б не було сповнене п'ятьох раніше згаданих чеснот, і щоб тим, хто бачать і чують його, здавалося, що він — саме втілення милосердя, вірності, щирості, людяності та добродійства. І немає нічого кориснішого, ніж показово володіти цією останньою чеснотою. Люди загалом більше вірять погляду, ніж дотику, бо бачити може кожен, а торкнутися — ні. Кожен бачить, чим ви здаєтеся, і мало хто розуміє, хто ви насправді, але ці дехто не зважаться виступити проти думки більшості, на чиєму боці виступає велич держави, тому в діях всіх людей, а особливо державців, котрі нікому не підсудні, вбачають результат. Нехай правитель переможе та збереже державу: засоби завжди визнають гідними, і кожен стане їх хвалити, адже юрба поглинена видимістю та результатами дій, а на світі всюди є лише натовп, і думка небагатьох має вагу, коли більшості немає на що опертися. […]

XIX. Як уникати ненависті та зневаги.

[…] проти шанованих державців рідко влаштовують змови, і рідко нападають на того, кого вважають видатним і шанованим своїми підданцями. Адже володарю можуть загрожувати дві небезпеки: одна — зсередини, що походить від підданців, а друга — ззовні, пов'язана із сусідніми державами. Зовнішню небезпеку можна попередити за допомогою надійного війська та хороших союзників, а хто має надійне військо, у того завжди будуть хороші союзники. Внутрішній же спокій, якщо тільки не виникне змова, завжди буде непохитним, якщо буде непорушним зовнішній; і навіть якщо зовнішній спокій буде порушено, коли володар живе та діє за вказаними мною правилами і не опускає рук, він завжди витримає будь-який натиск [...]. Що стосується підданців, то, поки із зовнішніми справами все гаразд, варто боятися лише таємних змов, від яких володар може убезпечитись, уникаючи ненависті та презирства, і живучи у злагоді з народом, чого необхідно домагатися, як докладно йшлося раніше. Один із найдієвіших засобів проти змов полягає в тому, щоб не вселяти

загальної ненависті, бо вбивством державця змовники наміряються догодити народу. Якщо ж вони на це не сподіваються, навряд чи наважаться на такий вчинок, бо на цьому шляху їх чекають численні завади. Досвід засвідчує, що з безлічі змов лише одиниці увінчалися успіхом. Змовник не може діяти самостійно, а товаришами йому слугують лише ті, кого він вважає невдоволеними. Розкривши перед таким невдоволеним свої наміри, даєте йому причини покращити своє становище, бо він може очікувати для себе явних вигод від вашого визнання. Бачачи, з одного боку, суцільний зиск, а з іншого — небезпеки та хибний результат, він не зрадить, лише будучи вашим відданим приятелем або заклятим ворогом володаря. Щоб пояснити коротше, скажу, що на боці змовника — страх, підозрілість, жах кари, що загрожує йому, а на боці державця — велич влади, закон, підтримка його прихильників і держава. І якщо до всього цього додається народна любов, навряд чи нерозсудливість підштовхне когось до змови. Адже якщо зазвичай небезпеки чекають змовника до реалізації злочину, то в цьому випадку та після скоєння злочину йому ніде буде сховатися внаслідок ворожості народу.

[…] Відтак висную, що керівник держави не повинен турбуватися про змови, поки народ його любить, але якщо народ ворожий і ненавидить свого володаря, останньому доводиться боятися всіх і кожного. Правильно влаштована держава та мудрі правителі докладали всіх зусиль до того, щоб не доводити до межі ґрандів і жити з народом у мирі та злагоді, бо в цьому полягає одна з найважливіших турбот державця.

Серед добре влаштованих і керованих у наш час королівств назвемо Францію, яка має безліч прекрасних установ, що забезпечують свободу та безпеку короля. Найперше це стосується парламенту та його впливу. […] Важко уявити розумніший або повніший лад, щоб убезпечити короля та королівство. Звідси можна отримати ще одну корисну пораду: доручення, що накликає неприязнь, володарю краще давати іншим, а добро вершити самому. І знову висную, що керівник держави повинен поважати ґрандів, але остерігатися ненависті народу.

Якщо звернутися до життя та смерті декотрих римських імператорів, імовірно, комусь здасться, що є приклади, які суперечать моїй думці, бо багато з них жили гідно та виявили велику силу духу, але тим не менш позбулися влади в результаті змови своїх людей. […] Передусім необхідно зауважити, що якщо іншим володарям протистояли лише амбіції ґрандів і неприборканість народу, то римські імператори зіткнулися з третім типом труднощів — вони мали рахуватися з жорстокістю та жадібністю солдатів. І труднощі ці

були такими, що призвели до падіння багатьох, бо нелегко догодити водночас і солдатам, і народу. Адже народ вважав за краще мир, отже, уподобав лагідних володарів, вояки ж любили войовничих володарів, а також жорстоких, лютих і хижих. І ці останні схильності мали зганяти на народі, щоб подвоїти платню солдатам і дати вихід їхній жадібності та жорстокості. Все це призвело до того, що імператори, котрі не мали природних чи набутих чеснот, які дозволили б їм приборкати і народ, і військо своїм впливом, завжди закінчували кепсько. Більшість із них, особливо ті, хто були новаками при владі, усвідомлюючи протилежність виголошених вимог, воліли запобігати перед військовими, нехтуючи образами, які завдавали простолюду. До цього змушувала необхідність, бо якщо володар не може застрахуватися від чиєїсь ненависті, то повинен намагатися захистити себе від загальної ненависті. Якщо ж і цього не можна добитися, то треба всіляко уникати ненависті з боку найпотужніших груп […].

Нікколо Макіавеллі. Державець. 2019,
https://knigogo.com.ua/wp-content/uploads/2021/02/Derzhavets.txt

Документ №2.

Жан Боден. Шість книг про республіку

1576 р.

Про суверенну владу

Таким є початок республік, який може сприяти з'ясуванню поняття громадянина: ним є вільний підданий, який підпорядковується суверенітету іншої особи. Кажу "вільний підданий", позаяк невільник, незважаючи на те що в тій самій або вищій мірі підпорядковується республіці, аніж його пан, але однак всі народи завжди погоджувалися з тим, що невільник не є громадянином і в правовому полі є ніким. Інакше уявляється справа, коли йдеться про жінку чи дітей, які не є невільниками, їхні права та свободи, а також можливість розпоряджатися власним майном були в них частково відібрані владою родини. У такий спосіб можна сказати, що кожен громадянин є підданим, маючи свободу дещо обмежену становищем особи, якій він зобов'язаний підкорятися. Але не кожен підданий є громадянином, як бачимо на прикладі невільника.

Отож, між підданими одні є природними, тобто або вільними, або невільниками, інші натомість натуралізовані […].

Більша кількість природних громадян, натуралізованих або вільновідпущеників (закон передбачає ці три способи набуття громадянства) складають республіку, якщо керує ними суверенна вада одно- або кілька особова, навіть якщо ці громадяни відрізняються між

собою правами, звичаями, релігією, національністю. Якщо ж ті самі права і звичаї поділяють всі громадяни, то це вже є не тільки одна республіка, але також одна держава (*civitas*), навіть якщо громадяни поділені на декілька міст і сіл або провінцій […].

Немає потреби затримуватися довше на помилках, які зазвичай допускаються, а також над законами навіть найбільшої ваги, вчинені особами, які змішують поняття міста, держави (*civitas*) і спільноти […].

Однак, значно більшою помилкою вважати, що громадянином не є той, хто не бере участі в урядових структурах і немає вирішального голосу на народних зібраннях, чи в судових, чи в державних справах. Таким є визначення громадянина, яке нам залишив Арістотель […].

Твердження Плутарха, що громадянство полягає в участі в правах і привілеях *civitas*, доречніше. Це слід розуміти як участь, що залежить від становища та умов кожної особи, а отже залежить від того, чи дана особа є шляхетного чи також загального походження, чи є жінкою чи дитиною, чинники вікові, статі, обставин та заслуг кожного […].

Суверенітет є абсолютною і вічною владою республіки […].

Отож суверенність не є обмежена ні щодо влади, ні щодо сфери, ні щодо певного часу […].

Але припустімо, що обирають одного чи кількох громадян, яким надається абсолютна влада для керівництва державою і всебічного правління, до котрої немає жодної апеляції і це робиться щороку, то чи не скажемо, що вони мають суверенітет, чи той є абсолютно суверенним, хто не визнає нікого вищого над собою, після Бога? Але я кажу, що вони не мають суверенітету, бачачи, що вони не є нічим іншим як тільки депозитаріями влади, яка була їм надана на певний час. Народ не позбавляє себе цілком суверенітету, коли призначає одного або кількох губернаторів з абсолютною владою на обмежений період часу; що означає більше, ніж коли би влада була відкликана за вимогою народу на невизначений термін; тому що і один, і другий не має нічого власного і залишається відповідальним за свою позицію щодо того, від кого отримав командні повноваження; не стосується це суверенного володаря [монарха], який не зобов'язаний ні перед ким звітуватися, а тільки Богові […].

Припустимо наступне, що цю владу надано губернаторові короля на все його життя; чи це є суверенна і вічна влада? По-іншому, якби називали вічною тільки ту владу, котра ніколи не завершується, суверенітет був би тільки в аристократичному та народному ладі, які взагалі не зникають; або також, якби погодилися на слово "вічна" щодо монарха та його спадкоємців, то мало було б суверенних монархів, зваживши, що мало є між ними спадкових, ті ж, які здобувають корону через право вибору, не були б суверенними. Треба

отже зрозуміти слова "вічна" в такий спосіб, що то є влада на період життя того, хто нею володіє […].

Проаналізуємо тепер другу частину дефініції та визначимо, що означають ті слова – абсолютна влада […].

Щоправда, професори загалом не говорять, що таке абсолютна влада; або, якщо говорять, що той має абсолютну владу, хто взагалі не виконує закони, то не знайдеться на світі суверенного володаря, зваживши, що всі державці на землі підкоряються законам Божим і природи, і спільним для всіх народів […].

Отже, треба, щоб ті, які є суверенними, жодним чином не підкорялися розпорядженням іншого і щоб могли видавати та скасовувати закони для підданих або знищувати несправедливі закони, щоб на їх місце прийняти нові. Не може того зробити той, хто сам підкоряється законам. Ніхто також цього не може зробити щодо тих, які можуть ним керувати. Тому, це право передбачає, що державці є вільними від влади законів, при цьому слово "право" означає латинською також розпорядження того, хто має суверенність.

Бачимо також, що всі едикти й укази завершувалися словами: "Незалежно від усіх едиктів та указів, від яких ми відійшли і нинішнім відступаємо, а також відхиляючи спірні приписи". Цей пункт завжди включали в давні закони, застосовуючи його як до законів, оголошених тим самим державцем, так і його попередником. Тому що, без сумніву закони, ордонанси, королівські листи, привілеї і пожалування державців мають силу тільки на час їхнього життя, якщо не підтверджені чітко заявленою або мовчазною згодою правителя, який має щодо цього компетенцію […].

Позаяк немає на Землі після Бога нікого вищого від суверенних державців, і оскільки вони визначені його наступниками, щоб наказували іншим людям, варто звертати увагу на їхню гідність, щоб з усією покірливістю вшанувати і висловити повагу їхній величі, мислити та говорити про них з повною повагою, тому що той, хто зневажає свого суверенного державця, зневажає Бога, виявом якого він є на Землі […].

Також можемо ствердити, що державець, якого ми приймаємо за посланця Бога, не може зробити підданого рівним собі, не знищуючи своєї влади.

[…] першою ознакою суверенного державця є здатність видавати закони, обов'язкові для всіх загалом і кожного зокрема.

[…] Державець батьківщини завжди святіший і повинен бути недоторканнішим за батька, як висвячений і посланий від Бога. Тому я кажу, що недопустимо, щоб підданий висловлював у будь-чому невдоволення щодо свого суверенного державця, навіть якщо він буде

найнегіднішим і жорстоким тираном. Натомість дозволено не підкорятися йому ні в чому, що суперечить закону Божому чи природі, втікати, ховатися, відбивати удари, але вже краще вмерти, аніж здійснити замах на його життя чи на його честь.

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa, 1999. S. 179–182.

Документ №3.

Гуґо Ґроцій. Про право війни і миру

1625 р.

Розділ I. Визначення війни та походження цього слова

II. 1. Оскільки ми маємо намір тлумачити про право війни, то необхідно дослідити питання про те, що таке війна, про яку йдеться, і що таке право, про яке ставиться питання. Цицерон стверджував, що війна є розв'язання суперечки завдяки силі. Проте увійшло в звичай називати "війною" не дію, але правовий стан. Тож війна є стан, в якому перебувають особи, які розв'язують суперечку, вживаючи силу. Це загальне поняття обіймає різні види війни, про які йтиметься далі. При цьому, я тут не виключаю і приватної війни, оскільки насправді така війна була відома швидше, ніж війна публічна і, без сумніву, має з останньою спільну природу, тому ці різновиди війни повинні мати одну і ту ж назву.

Розділ II. Чи може війна коли-небудь бути справедливою?

4. Найперші спонукання природи анітрохи не суперечать війні, навіть, навпаки, радше їй сприяють. Сама мета війни – збереження недоторканності життя і частин тіла, збереження і придбання речей, корисних для життя, – цілком відповідає першим спонуканням природи; і якщо заради цього виявиться необхідним вдатися до сили, то це жодним чином не суперечить першим спонуканням природи, оскільки навіть окремі тварини наділені від природи достатніми силами і засобами, щоб забезпечити собі самозбереження.

6. Отже, передбачливість і турбота про самих себе не суперечать природі суспільства, поки не порушується цим чуже право, і тому сила, що не порушує чужого права, – законна.

Розділ III. Поділ війни на публічну і приватну, пояснення сутності верховної влади

Поділ війни на публічну і приватну

I. 1. Перший і найнеобхідніший поділ війни зводиться до того, що війна буває або приватна, або публічна, або, нарешті, змішана. Публічна війна та, яку веде особа, яка знаходиться при владі; в інших

випадках війна є приватною; змішана війна, коли, з одного боку, війна є публічна, а з іншого, приватна. Але спочатку розглянемо приватну війну як найдавнішу.

2. Ведення приватної війни дозволено, якщо вона не суперечить природному праву, […] оскільки встановлено, що природному праву не суперечить захищатися перед безправ'ям, навіть за допомогою сили. […]

Розділ IV. Про спротив владі

1. 1. Війна може вестися або приватними особами проти приватних осіб, як, наприклад, мандрівниками проти розбійників; або ж особами, наділеними верховною владою, проти носіїв такої ж влади […]; або приватними особами проти осіб, хоча й наділених верховною владою, але не над цими приватними особами […]; або, нарешті, носіями верховної влади проти приватних осіб, або своїх же підданих […], або ж тих, хто не перебуває у підданстві […].

Право війни вільного народу проти володаря і у володаря.

VIII. Отже, по-перше, якщо володарі перебувають у підпорядкуванні в народу – або з самого початку отримали владу від нього, або стали до нього у підпорядкування згодом […] – то в разі порушення ними закону або вчинення ними злочину проти закону або держави їм не тільки можливо чинити опір силою, але, за необхідності, й карати смертю […].

Розділ V. Хто веде війни належним чином?

Війни ведуться або у своїх інтересах – така головна причина війн.

I. Подібно як і в інших справах, також і в сфері волевиявлення можна виокремити три види причин для дії: головні, надання допомоги та інструментальні. Головною причиною початку війни, здебільшого, є особа, про чию справу йде суперечка: у війні приватній – приватна особа, у війні публічній – державна влада, переважно ж – верховна. […] Тим часом запам'ятаймо, що за природою кожен є захисником свого права [...].

Або в чужих інтересах.

II. 1. Що ж стосується допомоги іншому, наскільки це в наших силах, це не тільки дозволено, а й справа честі. Слушно стверджують ті, хто писали про обов'язки, що для людини немає нічого потрібнішого за саму людину. Адже існують між людьми різні взаємні узи, що спонукають до взаємодопомоги, бо і родичі об'єднуються для взаємної допомоги, і залучаються сусіди і співгромадяни тієї ж держави; звідти й походить римський заклик до допомоги: "Поспішайте, римляни" і "Рятуйте". Аристотель стверджував, що кожному слід озброїтися як для самозахисту в разі образи, так і для захисту кровних родичів, благодійників і, нарешті, на допомогу

союзникам, які зазнали насильства. А Солон учив, що благоденствують ті держави, в яких кожен вважає чужі образи своїми. А коли не існує інших вузів – достатньо спільної людської природи. Оскільки ніщо людське не є чужим для людини.

III. Під тим, що ми назвали інструментальними причинами, розуміється тут не зброя і не будь-що подібне, але йдеться про осіб, які у своїй поведінці залежать від волі інших. Такого виду інструментом є для батька син, який є ніби його природна частина; інструментом є також і невільник, який є, нібито в силу закону, частиною господаря […]. Демокріт каже: "Слугами користуються подібно до того, як частинами тіла користуються для тих чи інших цілей". Яке місце в сім'ї займає невільник, таке ж саме місце в державі посідає підданий, і тому його також можна вважати інструментом (зброєю) у руках того, хто керує.

За правом природним нікому не забороняється воювати.

IV. Немає сумніву в тому, що всі піддані за природою можуть бути покликані на військову службу; проте деяких не дозволяє викликати особливий закон, як колись у Римі ця заборона стосувалася рабів, нині ж повсюдно духовенства. Цей закон, утім, як і решта такого типу, не варто враховувати з міркувань вищої необхідності.

Книга друга

Розділ I. Про те, що винятково тільки з метою ослаблення могутності сусіда така оборона не дозволена

XVII. Найменш прийнятна думка деяких авторів, ніби за правом народів дозволено піднімати зброю проти зростаючої загрозливої сили, яка, досягнувши надмірної могутності, може заподіяти шкоду. Я зізнаюся, що під час обговорення питання про війну трапляється і такий аргумент, але він ґрунтується не на справедливості, не на доцільності, тож, якщо з інших підстав війна справедлива, то на цій підставі можна визнати її розпочатою. […] Але звернення до насильства, щоб уникнути лише можливого насильства, позбавлене будь-якої підстави справедливості.

Розділ XIV. Про обіцянки, договори і клятви тих, хто має верховну владу

I. 1. Обіцянки, договори і клятви королів і тих, хто нарівні з ними наділений верховними правами в державі, включають особливого роду питання, як про те, що очікує їх через їхні власні дії, так і про те, як належить чинити їхнім наступникам. Насамперед сюди належить питання, чи може сам король звільнити себе від зобов'язань за договорами, як і своїх підданих, або оголосити договір недійсним, або звільнитися від клятви. Боден вважає, що володар може розірвати зобов'язання з тих самих причин, як і підданий, тобто в разі обману або злого наміру, помилки або внаслідок укладення угоди під

загрозою, як щодо прав верховної влади, так і щодо того, що стосується його приватних інтересів. Боден додає, що король не пов'язаний навіть клятвою, якщо укладені договори такі, що закон дозволяє від них відступитися, хоча б самі договори були узгоджені королем; бо король пов'язаний ними не своєю клятвою, а тому що кожен пов'язаний законними договорами, в інтересах третіх осіб.

Розділ XXII. Про несправедливі причини війн

III. 1. Багато хто починає війни з причин спонукальних або без виправдувальних обставин, або і з виправдувальними. Деякі аж ніяк не дбають про виправдання. До таких можна застосувати положення римського юриста про те, що розбійником є той, хто на питання про підставу володіння не наводить нічого іншого, окрім факту володіння. Аристотель про тих, хто спонукає вести війни, каже: "Часто вони не турбуються про те, чи справедливо перетворювати на рабство ні в чому не винних сусідів, які не заподіюють нікому беззаконня".

IV. Інші нібито наводять виправдувальні причини, але перед здоровим глуздом виявляється їхня несправедливість. […]

Але з метою точності ми вкажемо головні види.

Як, наприклад, невизначений страх.

V. 1. Як ми сказали вище, побоювання щодо могутності сусідів не є тут достатньою причиною. Бо для того щоб самозахист був справедливим, він має бути необхідним, коли ми впевнені не тільки в могутності сусідів, але також і щодо їхніх намірів, і то така впевненість, яка можлива в царині моральності.

2. Тому найменше заслуговує схвалення думка тих, хто визнає достатньою причиною війни, якщо сусід, не пов'язаний жодною угодою, зведе на своїй території фортецю або іншу споруду, що може коли-небудь заподіяти шкоду іншому сусідові. Бо з огляду на подібні побоювання потрібно вдатися до будівництва відповідних споруд на своїй території не вдаючись до війни.

Розділ XXV. Про причини війни в інтересах інших

II. Не завжди, однак, навіть зі справедливої причини правителі зобов'язані робити війни заради якого-небудь підданого. Це має місце в тому тільки випадку, якщо війна робиться не на шкоду всім або ж багатьом підданим. Бо на правителі лежить обов'язок піклуватися більше про благо цілого, ніж про благо частин; але чим значніша частина, тим ближче вона до природи цілого.

Чи можна видавати ворогові невинного підданого, щоб уникнути небезпеки?

III. 1. Так, якщо ворог вимагає видачі одного громадянина, хоча б невинного, то немає сумніву в можливості його видачі, якщо сили ворожої держави досить значні.

[…] Також справедливо робити війни заради союзників рівноправних і нерівноправних […].
І заради друзів.

V. Третя причина ведення війни заради інших має місце, коли друзям, хоча і не обіцяно допомоги, але тим не менш вона повинна бути їм надана за звичаєм дружби, якщо тільки це можна зробити легко і без труднощів.

Розділ XXVI. Про справедливі причини ведення війни тими, хто перебуває під чужою владою

Якщо їм буде наказано воювати і вони визнають причину війни несправедливою, то битися їм не слід

III. 1. Якщо їм велять битися, як це часто буває, а для них безсумнівна несправедливість причини війни [...] то в усякому разі їм потрібно утриматися від участі у війні.

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa, 1999. S. 182-184; The rights of war and peace including the law of nature and of nations. Translated from the original latin of Grotius with notes and illustrations from political and legal writers by A. C. Campbell, with an introduction by David J. Hill. New York & London, 1901, by M. Walter Dunne, https://www.gutenberg.org/cache/epub/46564/pg46564-images.html

Документ №4.

Томас Гоббс. Левіафан, або суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної

1651 р.

Розділ XIII. Про природний стан людства в його стосунку до щастя і злиднів людей

Люди за природою рівні. Природа зробила людей рівними у здібностях тіла і розуму […].
Рівність викликає взаємну недовіру. Рівні здібності зумовлюють рівні надії на досягнення цілей. Ось чому, якщо двоє бажають одну й ту ж річ, володіти якою вони вдвох не можуть, вони стають ворогами і на шляху до своєї мети (якою передовсім є самозбереження і лише іноді – насолода) намагаються знищити або підкорити один одного […]. Отже, ми знаходимо в природі людини три головні причини для сутички: по-перше, суперництво; по-друге, невпевненість; по-третє, прагнення слави. Перша причина змушує людей нападати одне на одного задля наживи, друга – заради безпеки, третя – задля репутації. За наявності першої причини люди використовують насильство, аби стати господарями над іншими людьми, їхніми дружинами, дітьми та

худобою; за наявності другої - щоб захистити себе; за наявності третьої – через такі дрібниці, як слово, усмішка, інакша думка та будь-який інший вияв недооцінки, які чи то безпосередньо торкаються їхньої особи, чи то спрямовані на адресу їхніх родичів, друзів, їхнього народу, віросповідання (*profession*) або імені. Поза громадянським станом – завжди війна. Звідси очевидно, що впродовж того часу, коли люди живуть без загальної влади, яка б усіх тримала у страху, вони перебувають у становищі, яке називається війною, і це війна всіх проти всіх. Бо війна полягає не лише у битві чи бойовій дії, а й у проміжку часу, коли дасться достатньо взнаки воля до змагання у битві. […]

Пристрасті, які схиляють людей до миру. Пристрасті, які роблять людей схильними до миру, це страх смерті, бажання речей, необхідних для зручного життя, і надія отримати їх завдяки своєму працелюбству. А розум підказує умови миру, на основі яких люди можуть досягти угоди.

Частина П. Про державу

Розділ XVII. Про причини, походження і визначення держави

Мета держави – головним чином забезпечити безпеку. Кінцевою причиною, метою чи наміром людей […], коли ми живемо в державі, є турбота про самозбереження і водночас про життєвий добробут. Тобто, встановлюючи державу, люди керуються прагненням позбавитись від лихоліття війни, яка є […] непоборним наслідком природних пристрастей людей там, де немає видимої влади, яка острашує їх і загрожує покаранням та примушує виконувати домовленості й дотримуватись природних законів [...].

Походження держави. Така спільна влада, яка була б здатна захистити людей від вторгнення чужинців і від несправедливостей, завдаваних одне одному, і таким чином забезпечити їм умови, за яких вони могли б годуватися від рук своїх і від плодів землі й жити в достатку, може виникнути лише в один спосіб, а саме шляхом зосередження всієї влади і сили в руках однієї особи чи зібрання людей, яке більшістю голосів могло б звести волю всіх громадян водно. Інакше кажучи, для встановлення загальної влади необхідно, щоб люди призначили одну особу чи зібрання людей, які б їх представляли […] Якщо це відбулося, то множина людей, об'єднаних в одній особі, називається державою (латиною – *civitas*). Так народжується той великий Левіафан, або точніше (висловлюючись шанобливіше), той смертний бог, якому ми, перебуваючи під владою безсмертного Бога, завдячуємо своїм миром і захистом. Адже завдяки повноваженням, якими наділила їх кожна окрема людина у державі, вказана особа чи зібрання людей користуються такою величезною,

зосередженою у них силою і владою, що страх, який ця сила і влада викликають, робить цю особу чи це зібрання людей здатними спрямовувати волю всіх людей до внутрішнього миру і до взаємної допомоги у боротьбі проти спільних ворогів. В цій людині чи зібранні осіб полягає сутність держави, яка потребує ось якого визначення: держава – це єдина особа, відповідальною за дії якої зробила себе шляхом взаємного договору множина людей, аби ця особа могла використовувати всю їхню могутність і можливості так, як вважає за потрібне задля їхньої злагоди і загального захисту.

Розділ XVIII. Про права суверенів, що їх вони отримують при заснуванні держави

1. Піддані не можуть змінити форму правління.

5. Жодного суверена не можуть покарати його піддані. По-п'яте, як висновок зі щойно сказаного, жодна людина, наділена верховною владою, не може бути справедливо страчена чи покарана в якийсь інший спосіб будь-ким з її підданих. Адже кожен підданий, як ми побачили, несе відповідальність за дії свого суверена. Тому, караючи суверена, підданий карає іншого за свої власні дії.

6. Суверен – це суддя в усіх питаннях, що стосуються всього необхідного для миру і захисту своїх підданих. І оскільки метою організації верховної влади є мир і спільний захист, а право на мету передбачає також і право на засоби її досягнення, то до прав людини чи зібрання людей, наділених верховною владою, включається також право бути суддею в справах миру і захисту, а також у справах того, що саме перешкоджає їхній реалізації. Суверен, отже, має право робити те, що він вважає за потрібне для збереження миру і безпеки, запобігаючи розбратові всередині й нападові ззовні, а коли мир і безпеку уже втрачено, зробити все необхідне для їх відновлення. […]

Розділ XIX. Про різні види держав, які може бути засновано, та про спадковість верховної влади

Різних форм держави може бути тільки три. Відмінність між державами полягає у відмінності між суверенами або особами, які представляють усіх і кожного з маси людей. А оскільки верховна влада може належати або одній людині, або зібранню великого числа людей, а в цьому зібранні можуть брати участь або кожний, або лише вибрані, відмінні від інших люди, то звідси очевидно, що можуть існувати лише три види держав. Бо представником держави має бути або одна людина, або більше число людей, а це – збори або всіх, або тільки частини. Якщо представником є одна людина, тоді держава – монархія, якщо збори всіх, хто хоче брати участь, тоді це демократія, або народовладдя; а якщо верховна влада належить зібранню лише частини громадян, тоді це аристократія. Інших видів держави не може

бути, оскільки верховну владу (неподільність якої я показав) мають або один, або багато людей, або усі разом. Тиранія і олігархія - це лише різні назви монархії і аристократії.

Розділ XXI. Про свободу підданих

Що таке свобода. Свобода означає відсутність опору (під опором я розумію зовнішні перешкоди рухові) […].

Що означає бути вільною людиною. Відповідно до власного і загальноприйнятого значення слова, вільна людина – це та, котрій ніщо не перешкоджає робити бажане, бо за своїми фізичними і розумовими здібностями вона здатна це робити […]. Так само, коли ми вільно говоримо, то це свобода не голосу чи вимови, а людини, яку жоден закон не зобов'язує говорити інакше, ніж вона говорить. Нарешті, з використання слів свобода наміру можна зробити висновок не про свободу волі, бажання або схильності, а лише про свободу людини, яка полягає в тому, що вона не зустрічає перешкод до здійснення того, до чого її ваблять воля, бажання і схильність.

Страх і свобода сумісні. Наприклад, коли людина зі страху, що корабель потоне, кидає всі свої речі в море, то вона все-таки робить це цілком добровільно і може від цього утриматись, якщо забажає. Отже, це є дії вільної людини. Так само, якщо людина сплачує свої борги, як то буває, лише через страх потрапити до в'язниці, то це дії вільної людини, адже ніщо не перешкоджає їй відмовитися їх сплатити. Як правило, все, що чинять люди в державах зі страху перед законами, це дії, від яких вони з власної волі можуть утриматись. Свобода і необхідність сумісні. Свобода і необхідність сумісні. Вода річки, наприклад, має не лише свободу, а й необхідність текти по річищу. Таке ж поєднання присутнє в діях, вчинених людьми добровільно. І справді, якщо добровільні дії випливають із волі людей, то вони випливають зі свободи, але оскільки кожен акт людської волі, всяке бажання і схильність випливають із якоїсь причини, а ця причина – з іншої в цілісному ланцюзі (перша ланка якого знаходиться в руках Бога - найпершої з усіх причин), то вони випливають з необхідності. Таким чином, для кожного, хто міг би побачити зв'язок цих причин, необхідність усіх довільних дій людини була б очевидною […].

Штучні тенета, або домовленості. Але так само, як люди з метою досягнення миру і самозбереження, що обумовлюється ним, створили штучну людину, яку ми називаємо державою, так само вони створили штучні ланцюги, названі цивільними законами, й ті ланцюги вони самі взаємними домовленостями приєднали до вуст тієї людини чи зібрання, яких вони наділили верховною владою, а інший - до власних вух. […]

Свобода підданого сумісна з необмеженою владою суверена. Однак не варто розуміти нас так, мовби цією свободою скасовується або обмежується влада суверена над життям і смертю його підданих. Адже вже було з'ясовано, що все, що верховний представник не зробив би стосовно підданого і під будь-яким приводом, не може вважатися власне несправедливістю або беззаконням, оскільки кожен підданий є винуватцем будь-якого акту суверена. Суверен, таким чином, має право робити все і обмежений лише тим, що, оскільки він сам підданий Бога, то зобов'язаний дотримуватися природних законів. Через це може статися і часто стається в державах, що підданий за наказом верховної влади підлягає страті, але ні він, ні суверен не чинять несправедливості один одному […].

Свобода, яку прославляють письменники, - це свобода не приватних осіб, а суверенів. Та свобода, про яку так часто і з такою повагою мовиться в історичних і філософських працях давніх греків і римлян, а також у творах і роздумах тих, котрі запозичили у них всі свої політичні знання, - це свобода не приватних осіб, а держави, свобода, ідентична тій, яку мала б кожна людина в тому випадку, якби не існувало ні цивільних законів, ні держави. Бо, так само як серед людей, що не визнають ніякої влади, виникає безперервна війна кожного проти свого сусіда, не існує ні спадку, який можна було б передати синові або чекати від батька, ні власності на рухоме і нерухоме майно, і ніякої гарантії безпеки, а існує повна і абсолютна свобода кожної приватної особи, – так само і серед незалежних одна від одної держав кожна абсолютно вільна робити те, що вона (тобто та людина або зібрання, яке її представляє) вважає найдоцільнішим для свого блага.

В яких випадках піддані звільняються від покори суверенові. **Обов'язки підданих щодо суверена вважаються дійсними** лише впродовж того часу, і не довше, доки суверен здатний захищати їх. Бо природне право людей захищати себе, коли ніхто інший не в змозі їх захистити, не може бути скасоване жодним договором […].

У випадку поневолення […]

У випадку, коли суверен відмовляється від влади за себе і за своїх спадкоємців […]

У випадку вигнання […]

У випадку, коли сам суверен стає підданим іншого.

Томас Гоббс. ЛЕВІАФАН, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної. Переклад з англійської. Київ: Дух і літера, 2000, https://shron1.chtyvo.org.ua/Thomas_Hobbes/Leviafan_abo_Sut_budova_i_povnovazhennia_derzhavy_tserkovnoi_ta_svitskoi.pdf?

ТЕМА 8.

АНГЛІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (1640–1660)

1. Внутрішньополітичне становище напередодні революції.
2. Початок революції. Громадянські війни.
3. Індепендентська республіка та протекторат.
4. Реставрація Стюартів.

Реферат: Олівер Кромвель: людина та політик.

Дослідження

- *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Структури повсякденності: можливе і неможливе. Т.1. Київ, 1995.
- *Грин Джон. История Англии и английского народа. Пер. с англ. Москва, 2005.*
- *Маккормак Дж.* Історія Ірландії. Люди й події, які сформували країну. Перекл. з англ. Київ, 2006.
- *Мовчан С. П., Кипаренко Г. М.* Велика Британія: географія, історія, культура. Львів, 2012.
- *Graham E. Seel.* The English Wars and Republic, 1637–1660. London, 1999.
- *Kędzierski J.* Dzieje Anglii, 1485–1939. T. 1. Wrocław, 1986.

Методичні рекомендації

Мета теми – визначити причини та зміст, головні завоювання англійської революції XVII ст., обставини, за яких відбулася реставрація монархії.

Розглядаючи ***перше питання*** заняття, з'ясуйте причини кризи системи абсолютизму при королях династії Стюартів – Якові I (1603–1625) та його синові Карлові I (1625–1649). Характеризуючи структуру суспільства, визначте, на які стани могла опиратися англійська монархія і чому. З'ясуйте соціальний статус "нового дворянства" (джентрі) та його вимоги щодо реконструкції державного устрою країни. Поясніть позицію англіканської церкви[21] в умовах системної кризи англійської держави початку XVII ст.

---

[21] Англіканська церква – на основі "Акту про верховенство" (супрематію) у 1534 р. (цей рік прийнято вважати початком Реформації в Англії) Генріх VIII Тюдор прийняв титул глави церкви, що означало розрив з Римом та припинення залежності англійської церкви від Папи. В результаті

Оскільки ідейне життя суспільства на той час ще не позбулося середньовічних релігійних коренів, протест проти ладу, котрий себе вичерпав, проявлявся в релігійній формі. Щоб відповісти на запитання, чому пуританізм[22] став у XVII ст. ідеологією, яка об'єднувала релігійну та політичну опозицію абсолютизму, необхідно звернутися до витоків англійської Реформації та її наслідків. Визначте релігійні відмінності двох течій пуританізму: поміркованої – пресвітеріанства, та радикальної – індепендентства.

З'ясуйте місце економічного фактора у революційних подіях середини XVII ст.

Чи правильним є твердження про те, що протистояння між королем, з його розширеним розумінням прерогатив корони, та парламентом, з не менш розширеним трактуванням своїх привілеїв, червоною ниткою проходить через парламентську історію з 1603 по 1629 рр. (прокоментуйте *док. №1,2,3*)?

У ***другому питані*** вкажіть причини скликання Довгого парламенту після 11-річного безпарламентського правління (1629–1640) та розпуску Короткого парламенту (квітень–травень 1640 р.). Прокоментуйте *документи №4,5,6,7* та з'ясуйте причини їхньої появи. Розглядаючи перший "мирний" період революції (листопад 1640 – січень 1642 р.), наголосіть на тому, що революційні за суттю акти парламенту вимушено схвалювалися королем. Проаналізуйте значення перших законодавчих актів Довгого парламенту[23], які завдавали удару по абсолютизму і означали встановлення конституційно-монархічного ладу в Англії (акти про скасування каральних органів абсолютизму "Зоряної палати" (*док. №8*) і "Високої комісії", проти розпуску парламенту, ліквідація "корабельного податку" та ін.). Детальніше розгляньте такі акти Довгого парламенту, як "Білль про коріння та гілки" (про знищення єпископального ладу англіканської церкви) і "Велика ремонстрація" (*док. №10*). Особливу увагу зверніть на останній документ – програму блоку джентрі та буржуазії, який формально містив скарги громад на порушення королем законів країни в період безпарламентського правління. Визначте головні проблеми, підняті в документі. Поясніть суть подій, про які йдеться у *документі №9.*

Реформації король почав офіційно іменуватися "протектором та верховним главою англіканської церкви та її духовенства".

[22] Пуританізм (від англ. *pure* – чистий) – своєрідна форма кальвінізму в Англії у XVI–XVII ст.

[23] Довгий парламент – отримав таку назву через те, що засідав впродовж 12,5 років (3 листопада 1640 р. – 20 квітня 1653 р.).

Завершіть розгляд питання коротким підсумком першого етапу революції, який би підтвердив його характеристику як конституційного, парламентського.

Зверніть увагу на термін "громадянська війна в Англії", який часто зустрічається в літературі, однак не зовсім адекватно відтворює природу складного конфлікту. Адже війна почалася не в Англії, нею не обмежувалась, а складалася з трьох окремих громадянських воєн: у Шотландії, Ірландії та Англії, охопивши взаємопов'язані події в усіх частинах королівства Стюартів. Найревніше підтримували короля католики та англіканська церква, основу парламентської підтримки становили англійські пуритани та шотландці-кальвіністи. Країна поступово поділилася на два табори: на боці парламенту виступили найрозвинутіші в економічному відношенні південно-східні графства на чолі з Лондоном, тобто реґіон з найбільшою питомою вагою капіталістичного укладу; на боці короля — графства північно-західної Англії, реґіон в економічному відношенні найвідсталіший. Відповідно в країні сформувались і два парламенти – Лондонський, що очолив повстання проти короля, та роялістський Оксфордський, відповідно дві скарбниці, дві армії та ін.

Розглядаючи першу громадянську війну, охарактеризуйте причини переходу протистояння між королем та парламентом у збройний конфлікт (*док. №11,12,13*), визначте періоди війни (серпень 1642 – липень 1644 рр.; 1644 – травень 1646 рр.) та мотивацію такого поділу, перелічіть найголовніші битви, а також зверніть увагу на роль у військових діях Олівера Кромвеля. Чи був важливим нововведенням у створеній 1645 р. армії "нового зразка" *(док. №14*) принцип висунення на командні посади не за походженням, а за особисті чесноти, доблесть? Перемога над королівською армією була закріплена актом пресвітеріанського парламенту від 24 лютого 1646 р., згідно з яким лицарські феоди[24] перетворювалися з феодального володіння у повну власність дворян. Аналізуючи *документ №15*, визначте його вплив на подальший розвиток подій, оскільки, скасувавши феодальні платежі дворян на користь короля, парламент зберіг феодальні виплати селян на користь землевласників.

При висвітленні перебігу другої громадянської війни (весна–літо 1648 р.) прокоментуйте та мотивуйте зміни, що відбулися в таборі колишніх союзників: *пресвітеріан* – виразників інтересів великої буржуазії та *індепендентів* – представників середньої та дрібної буржуазії,

---

[24] Більшість дворянських земель вважалася лицарськими феодами. І хоча лицарська служба була відмінена, власники лицарських феодів продовжували платити за них королю грошові внески.

нового дворянства. Обґрунтуйте появу в середовищі індепендентів на останньому етапі війни партії *левелерів*, яка захищала інтереси дрібної буржуазії.

Визначте причини скликання загальноармійської конференції 1647 р. Проаналізуйте вимоги індепендентів ("Основи пропозицій", *док. №16*). Розглядаючи суть питань, що піднімалися на загальноармійській конференції в Петні (жовтень 1647 р.), зосередьте увагу на двох: про виборче право та про основи і форми організації верховної влади в Англії (*док. №17*). Якщо індепендентські лідери погоджувалися на деякі реформи за умови компромісу з монархією, то левелери ("Народна згода") рішуче виступали за перетворення Англії в республіку з однопалатним щорічним парламентом; індепенденти схилялися до конституційної монархії, не погоджуючись з наданням виборчого права найбіднішим верствам, як того вимагали левелери, конституційні вимоги яких ґрунтувалися на доктрині природного права та ін.

Завершіть розгляд питання підведенням підсумків громадянських війн.

Розглядаючи ***третє питання,*** зверніть увагу на судовий процес проти Карла I. Вирок суду, підписаний 59 особами, серед яких і Олівер Кромвель, призвів до подальшого правління останнього (*док. №19, 20*). Після реставрації монархії саме цей документ використовувався для ідентифікації "королевбивць" і притягнення їх до відповідальності за державну зраду. Охарактеризуйте ситуацію в країні на момент проголошення республіки у травні 1649 р. (*док. №21, 22, 24*). Вкажіть на відмінності англійської республіки від традиційних для Європи олігархічно-республіканських форм правління (Швейцарія, Венеція тощо). Яке значення для подальшого розвитку подій мала "Прайдова чистка" парламенту (грудень 1648 р.)? Проаналізуйте структуру влади індепендентської республіки: роль та функції Державної ради, армії, однопалатного парламенту (*док. №23*). Зверніть увагу на появу групи "сільських левелерів" ("справжнього левелерства", дигерів – "копачів"), які вважали власність на землю найбільшим злом, мріяли про суспільство рівних, де не буде приватної власності (*док. №18*). Теоретичне обґрунтування вимог дигерів спиралося на концепцію природного права, розроблену раціоналістичною філософією XVII ст. Поясніть, чому влада жорстоко розправилася з рухом дигерів (1649–1650), хоча вони не закликали до збройної боротьби проти лендлордів, вважаючи, що здобудуть перемогу завдяки "любові та терпінню". Аналізуючи внутрішню політику республіки, прокоментуйте *док. №25*.

Для зовнішньої політики республіки найважливіше значення мала ліквідація роялістських центрів в Ірландії та Шотландії, що

становили потенційну загрозу відновленню абсолютної монархії в Англії. Визначте, які результати мала ірландська експедиція 1649–1651 рр. (зверніть увагу на характеристику подій, подану в *док. №28*), чим завершилася війна з Шотландією 1651–1652 рр. Чому саме в цей час англійську республіку офіційно визнали Іспанія, Німеччина, Швеція, Франція, італійські міста та заокеанські колонії?

З'ясуйте причини скликання Олівером Кромвелем Малого, або Бербонського[25], парламенту (липень–грудень 1653 р.) та проаналізуйте його діяльність. На основі Конституції "Знаряддя правління", ухваленої у грудні 1653 р. (*док. № 26*), розгляньте структуру державної влади системи протекторату. Порівняйте компетенції, визнані за О. Кромвелем, з обсягом королівської влади Якова I та Карла I Стюартів. На основі проведеного аналізу зробіть висновок про характер влади в країні. Чи погоджуєтеся з оцінкою тодішньої ситуації англійського історика-позитивіста XIX ст. Ричарда Гріна (*док. №28*)? Визначте причини ухвалення навесні 1657 р. нової конституції "Покірливої петиції і Поради" (вона встановлювала в Англії правління короля, титул якого мав прийняти Кромвель, Палати лордів і Палати громад, тобто повертала країну до дореволюційної форми правління). Яке положення нового документу не прийняв О. Кромвель і чому? Чи відбулися принципові зміни в управлінні державою після схвалення нової конституції?

Розглядаючи політику *протекторату,* зупиніться на характеристиці адміністративних заходів лорда-протектора (приєднання Шотландії та Ірландії, поділ країни на 10 військових округів на чолі з генерал-майорами – протекторами в мініатюрі та ін.). Охарактеризуйте головні заходи внутрішньої політики протекторату: в економічній сфері, церковних та правових питаннях.

При аналізі зовнішньої політики протекторату, більше уваги приділіть відносинам Англії з Голландією та Іспанією.

Схвалення 1657 р. нової конституції свідчило про кризу влади в Англії. Розглядаючи ***четвертє питання*** заняття, проаналізуйте причини встановлення Другої республіки в Англії, діяльність республіканського "охвістя" Довгого парламенту. Чи можна було уникнути відновлення монархії? Проаналізуйте зміст Бредської декларації Карла II (*док. №27*). Завершіть відповідь визначенням умов функціонування реставрованої монархії. Чи була вона абсолютною?

---

[25] Бербонський парламент названий ім'ям одного з відомих його учасників – власника шкіряної майстерні Бербона. Парламент відзначався радикалізмом (зокрема, мав намір ліквідувати десятини), що й спричинило його розпуск 12 грудня 1653 р.

Таким чином, в середині XVII ст. система абсолютизму в Англії вступила у фазу кризи, що було зумовлено низкою об'єктивних та суб'єктивних факторів. Суперечка між королем та парламентом про королівську прерогативу свідчила про прагнення опозиції захистити політичні й економічні інтереси буржуазії та нового дворянства та перешкодити зовнішній і внутрішній політиці, яка суперечила цим інтересам, змінам у віровченні та церковній організації. Створення армії дало змогу парламенту здобути перемогу над королівським військом і скинути владу Стюартів. Проте, нездатність влади здолати політичний хаос в країні призвела до відновлення монархічної влади.

ДОКУМЕНТИ

Документ №1.

Яків I. Справжній закон вільної монархії Політичний трактат

1598 р.

Королі в Шотландії були раніше, ніж будь-які стани чи звання людей, раніше, ніж були проведені парламенти чи прийняті закони; і вони розподіляли землю (яка спочатку була повністю їхньою), будували і руйнували держави, а також розробляли і встановлювали форми правління. І з цього неминуче випливає, що королі були авторами і творцями законів, а не закони королів.

[…] Ми щоденно бачимо, що в Парламенті (який є не чим іншим, як головним судом короля та його васалів) закони лише випрошуються підданими короля, але видаються їм тільки за пропозицією та порадою васалів короля. Дійсно, король видає щоденно статути та ордонанси, підкріплюючи їх такими наказами, які він вважає потрібними, без будь-якої участі Парламенту чи станів; водночас не в прерогативі Парламенту видання якого-небудь закону чи статуту без того, щоб королівський скіпетр не торкнувся його, надаючи йому законну силу.

Без сумніву, король є верховним володарем усієї країни, як і паном над будь-якою особою, яка в ній проживає, володіючи правом життя і смерті кожного з них. Адже хоча справедливий правитель і не буде вкорочувати життя будь-кому з своїх підданих без закону, але закони, згідно з якими це життя відбирається, видані ним самим або його попередниками. І, таким чином влада завжди витікає з нього самого, як бачимо з повсякденного досвіду, добрі і справедливі володарі час від часу видають нові закони і статути, приєднуючи до них покарання для порушників, які до видання закону не вважалися злочином для

підданих […]. І якщо король вважає, що закон є сумнівним або надто суворим, він може пом'якшити його або призупинити його дію […].

Короля щодо свого народу справедливо порівнюють з батьком дітей і з головою тіла, що складається з різних членів, бо як батьки добрі володарі і судді народу Божого визнавали себе для своїх підданих [...]. Голова дбає про тіло, так само і король про свій народ. [...] нечестивий король посланий Богом на прокляття своєму народові і на пошесть за гріхи його. Але, що вони мають право скинути прокляття з власної руки, яке Бог поклав на них, я заперечую, і нехай це буде справедливо [...].

Обов'язок і вірність, які народ присягає своєму володареві, стосуються не лише його самого, але й його законних спадкоємців і нащадків, оскільки в народі Божому започатковано спадкоємність корони, яка щасливо продовжується в різноманітних християнських державах [...], щоб жодна єресь, жоден приватний статут чи закон не міг звільнити народ від присяги своєму королеві та його спадкоємства, як це встановлено старими основними законами королівства. Бо оскільки він є їхнім спадковим володарем, і тому за народженням, а не за будь-яким правом коронації, приходить до своєї корони, то так само незаконно (корона завжди знаходиться на голові) зміщувати того, хто прийде йому на зміну, або виганяти першого. Бо в ту саму мить, коли закінчується правління короля, на його місце вступає найближчий і законний родич […].

Не хочу сказати, що всіма цими моїми попередніми міркуваннями і виправданням королів я маю на увазі, що які б помилки і нестерпні мерзоти не вчинив суверенний володар, він повинен уникнути будь-якого покарання, ніби світ створений тільки для королів, і вони безконтрольно перевертають його догори дном на свій розсуд. Але, навпаки, передавши їх Богові, який є їхнім єдиним звичайним суддею […].

James I. The True Law of Free Monarchies (1598), https://blog.umd.edu/slaverylawandpower/james-i-the-true-law-of-free-monarchies-1598/, https://sourcebooks.fordham.edu/mod/james1-trew2.asp

Документ №2.

АПОЛОГІЯ ПАЛАТИ ГРОМАД

20 червня 1604 р.

[…] Ми [англійський Парламент – *Уклад.*] повинні без будь-якого сумніву засвідчити: по-перше, що наші привілеї та свободи є нашим правом та законним спадком не меншою мірою, ніж наші землі та наше майно; по-друге, що їх не можна в нас відібрати, заперечити чи

обмежити, не завдавши значної шкоди державі […]; по-третє, що наше прохання до Вас […] про надання нам права користуватися нашими привілеями є чисто формальним і не зменшує наших прав […]; по-четверте, ми заявляємо, що наша Палата є такою, що протоколи її засідань повинні зберігатися як джерело права, і завжди такою вважалася; по-п'яте, що в нашій країні немає іншого органа, який займав би таке ж високе місце, що міг би за становищем та правами стати нарівні з цією високою Палатою Парламенту, котра, за згодою Вашої Величності, видає закони для всіх інших органів держави, сама ж не отримує від жодного іншого органу ні законів, ні наказів; і нарешті, по-шосте, ми заявляємо, що Палата громад є єдиним компетентним суддею стосовно звітів по виборах і щодо правильності обрання всіх членів, котрі входять в цю палату, без чого свобода виборів не була би повною…

Права та свободи громад Англії сформульовані головним чином у таких трьох положеннях:

[…]

1. Обрані […] особи лише під час засідань Парламенту, а також протягом його скликання та канікул не підлягають будь-яким утискам, арешту чи тюремному ув'язненню.

2. У Парламенті ці представники можуть висловлювати свої переконання вільно, не підлягаючи забороні чи контролю, якщо вони роблять це з належною пошаною до верховного органа – Парламенту, тобто до Вашої Величності та обох палат Парламенту, які в цьому випадку всі разом становлять єдиний політичний орган, главою якого є Ваша Величність […].

Що стосується питань релігії, то вивчення права та дійсного стану речей показує, що Ваша Величність була введена в оману, якщо хто-небудь говорив вам, що англійські королі мають абсолютну владу і можуть на свій власний розсуд вносити зміни в релігію (Бог не допускає, щоб це було підвладним якому-небудь смертному) або видавати будь-які закони з питань релігії якимсь іншим шляхом, ніж на основі згоди Парламенту так само, як і з справ світського характеру.

[…] Парламент був би радий довірити Вашій Величності, з любов'ю та вдячністю за відновлення наших прав розпоряджатися долями наших дітей, відповідну компенсацію […]. Може, Ваша Величність, буде ласкава прийняти пропозицію відносно постійного та визначеного прибутку, який буде рівний не тільки тому максимальному доходу, який отримували до цього Ваші предки, а й буде містити досить значний додаток до нього, який міг би піти на задоволення інших потреб Вашої Величності […].

The Apology directed, To the King's most excellent Majesty :

From the House of the Commons, assembled in Parliainent,
House of Commons Journal Volume 1: 20 June 1604,
In Journal of the House of Commons: Volume 1, 1547-1629 (London, 1802),
pp. 242-243. British History Online, http://www.british-history.ac.uk/commons-jrnl/vol1/pp242-243.

Документ №3.

ПЕТИЦІЯ ПРО ПРАВА

7 червня 1628 р.

Духовні та світські лорди, а також Громади, представлені в Парламенті, покірно вказують нашому Ясновельможному королеві та Панові наступне: У статуті, виданому за панування короля Едварда I[26], відомому ширшому загалу як "Статут про невизнання податків", визначено та ухвалено, що королеві та його спадкоємцям не дозволено обкладати чи ліквідовувати жодних податків, отримувати грошову допомогу без доброї волі та згоди архієпископів, єпископів, графів, баронів, шляхти, міщан та інших вільних учасників спільноти цього королівства […]. Завдяки вище згаданому статутові, як і іншим добрим правам цього королівства, Ваші піддані здобули таку свободу, що не можуть бути змушені до сплати будь-яких виплат, податку, […] чи іншого тягаря, без спільної згоди в Парламенті. Тим не менше, останнім часом появилися розпорядження, скеровані урядовим комісарам у різних графствах і вміщені в інструкціях. На їх підставі у різних місцевостях скликається Ваш народ і вимагається надання певної грошової суми для Вашої королівської Величності. Багато з них відмовилися […], за що були ув'язнені, замкнені, також іншим чином пригноблюються та переслідуються.

У статуті, відомому як "Велика Хартія Вольностей"[27] визначено та ухвалено, що жодного Вільного жителя не можна затримати, ув'язнити, позбавити свободи, правового захисту, в чомусь обмежити, вигнати або якимось іншим способом знищити, окрім легального суду, який випливає з його прав, або на підставі права, що діє в країні […]. Але, всупереч передбаченому даним статутом та іншими добрими правами й статутами цього королівства, […] багато Ваших підданих були останнім часом ув'язнені без зазначення будь-якої причини […].

Останнім часом великі відділи солдат і матросів були розміщені у різних графствах цього королівства, а мешканців змушено, всупереч їх

---

[26] Едвард I – англійський король у 1272–1307 рр.

[27] Велика Хартія Вольностей (лат. *Magna Charta Libertatum*, англ. *The Great Charter*) була оголошена в 1215 р. королем Іоанном Безземельним.

волі, приймати їх у своїх домівках і забезпечувати їх побут всупереч правам та звичаям цього королівства […].

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard. Warszawa, 1999. S. 301.

Документ №4.

Звернення Карла I до народу Шотландії

14 травня 1639 р.

Карл, з ласки Божої, король Англії, Шотландії, Франції та Ірландії, захисник віри і т.д. усім нашим люблячим підданим вітання.

Ми просунулися вперед з нашою армією, і нашими дворянами, і шляхтою цього королівства. Ми маємо намір перебувати здебільшого в Бервіку, щоб дати нашому доброму шотландському народові всю справедливість у Парламенті, як тільки вщухнуть нинішні безладні дії декого з них. Ми прийдемо, як милостивий король, щоб засвідчити їм нашу добру волю. Але Ми бачимо, що існує бар'єр. Цей народ знає (всупереч їхнім заявам), що існує намір вторгнення в Англію. Тому, щоб розвіяти всі сумніви, які можуть породити занепокоєння у ваших умах, Ми повторюємо нашу справедливу і реальну вимогу. Якщо нам буде ефективно і швидко виявлена вся громадянська покірність, Ми не маємо наміру проявляти будь-яку ворожість. Але якщо вони зберуть будь-які збройні сили без нашого дозволу і відведуть їх в межах десяти миль від кордону Англії, Ми розцінимо це як вторгнення в наше королівство. У такому випадку Ми накажемо генералу і старшим офіцерам нашої армії діяти проти них як проти бунтівників і загарбників Англії, і в міру своїх сил напасти на них і знищити їх. Цим вони зроблять велику послугу як нашій честі, так і безпеці.

An announcement from Charles to the people of Scotland, May 1639, https://cdn.nationalarchives.gov.uk/documents/education/civilwarpack.pdf

Документ №5.

Судова скарга сера Річарда Строуда щодо "корабельних грошей"

Серпень 1639 р.

За правління Едварда I були прийняті закони про те, що король або його спадкоємці не можуть брати податки без доброї волі і згоди лордів і громад. За правління Едварда III[28] був прийнятий ще один

[28] Едвард III – король Англії у 1327–1377 рр.

закон, який стверджував, що ніхто не може бути примушений робити будь-які позики королю проти його волі, [...].

Річард Строуд.
A legal complaint made by Sir Richard Strode about "ship money", August 1639, https://cdn.nationalarchives.gov.uk/documents/education/civilwarpack.pdf

Документ №6.

Петиція королю від населення Лондона

Вересень 1640 р.

Вашій Королівській Величності.
Покірне прохання підданих Вашої Величності, мешканців Лондона.
Наймилостивіший володарю,
Через обов'язок і слухняність, якими ми зобов'язані Вашій Священній Величності, ми смиренно представляємо Вашій королівській мудрості наступні скарги:
(пункт 1) Вимогливі та незвичні податки на товари, ввезення та вивезення, а також на взяття корабельних грошей, незважаючи на те, що купецькі кораблі і товари були захоплені і знищені турецькими та іншими піратами.
(пункт 2) Численні монополії, патенти та ордери, що призвели до занепаду торгівлі в місті та інших частинах королівства.
(пункт 3) Багато змін у питаннях релігії.
(п. 4) Нещодавні зміни в церковних правилах, які означають, що ми можемо бути позбавлені наших служителів.
(п. 5) Великий натовп католиків, які живуть у Лондоні та передмісті, де вони мають більше засобів і можливостей для змов проти встановленої релігії.
(пункт 6) Рідкісне скликання і раптове припинення роботи парламентів без розгляду скарг підданих.
(пункт 7) Ув'язнення різних громадян за несплату корабельних грошей і податків, а також переслідування багатьох інших у Зоряній палаті за недотримання правил, що регулюють торгівлю.
(пункт 8) Велика небезпека, на яку ви наражаєтесь у теперішній війні, і різні страхи, які ми і наші сім'ї відчуваємо через війну, призвели до такого падіння торгівлі, що ми не можемо купувати, продавати, отримувати або платити, як раніше. Це призводить до повного розорення людей, що живуть у місті, занепаду судноплавства і суконного виробництва, і продукції цього королівства.

A petition from the citizens of London, September 1640, https://cdn.nationalarchives.gov.uk/documents/education/civilwarpack.pdf

Документ №7.

Документ, в якому викладені побажання Парламенту

Грудень 1640 р.

1. Усе, про що домовляться обидві палати Парламенту, є обов'язковим для Зоряної Палати, Лордів Вашої Ради та всіх інших судових інстанцій.

2. Король не має права оподатковувати іноземні (або вітчизняні) товари, навіть за згодою купців, без дозволу Парламенту.

3. Духовенство, навіть за згодою короля, не може видавати закони чи правила, обов'язкові для духовенства (або простих людей) без дозволу Парламенту. Король одноосібно не може цього робити без згоди Парламенту.

4. Звичайно, Парламент потрібно скликати один або два рази на рік.

5. Раптовий розпуск Парламенту, без розгляду скарг, є великою причиною для нарікань.

A document setting out the wishes of Parliament, December 1640, https://cdn.nationalarchives.gov.uk/documents/education/civilwarpack.pdf

Документ №8.

Акт про реорганізацію Таємної Ради та ліквідацію суду, який зазвичай називають Зоряною палатою

5 липня 1641 р.

1. Оскільки Великою Хартією, багато разів підтвердженою в Парламенті, постановлено, що жодна вільна людина не може бути схоплена або ув'язнена, або позбавлена своєї власності, або вольностей, або традиційних звичаїв, або оголошена поза законом, або вигнана, або знищена іншим чином, і що Король не може виносити щодо неї вирок або засуджувати її, окрім як за законним рішенням його перів або за законом цієї країни […] і оскільки всі питання, які могли б розглядати або вирішувати згадані судді або Суд, який зазвичай називають Зоряною палатою, можуть мати належний засіб правового захисту та відшкодування, а також належне покарання та виправлення за загальним правом країни та в рамках звичайного процесу правосуддя в інших місцях, і оскільки причини і мотиви, що спонукали до створення і продовження діяльності цього Суду, відтепер відпали, а провадження, накази і постанови цього Суду, як показав досвід, є нестерпним тягарем для підданих і засобом запровадження свавільної влади і правління, і оскільки з недавніх часів Таємна Рада привласнила собі право втручатися в цивільні справи і

питання, що стосуються приватних інтересів окремих сторін, і ризикнула виносити рішення стосовно власності та свобод громадян всупереч законам країни і правам і привілеям підданих, через що виникли і сталися великі і численні зловживання та ускладнення, і оскільки внаслідок цих дій була створена велика невпевненість у міцності прав і власності громадян, – для врегулювання цього і запобігання подібного в майбутньому, постановою і рішенням цього Парламенту, згаданий Суд, який зазвичай називають Зоряною Палатою, і вся юрисдикція, влада і повноваження, що належать цьому Суду або здійснюються в ньому, або будь-якими його суддями, посадовими особами чи міністрами, з першого серпня року від Різдва Христового тисяча шістсот сорок першого, чітко і абсолютно скасовуються та відміняються […].

The Act for the Abolition of the Court of Star Chamber, https://oll.libertyfund.org/page/1641-the-act-for-the-abolition-of-the-court-of-star-chamber

Документ №9.

Доповідь про повстання в Ірландії

Листопад 1641 р.

Виявлена зрада [повстання – *Уклад.*] швидко поширилася по всій півночі Ірландії, де почалося повстання. У кількох місцях групи католиків озброїлися, понад 10 000 чоловік. Це викликає занепокоєння бідніших протестантів, і є великий страх, чи зможуть вони їх зупинити або протистояти їм. Наш Парламент наказав мілорду Лестеру, лорду-лейтенанту і всім іншим командирам швидко вирушити туди.

Він виділив 50 000 фунтів стерлінгів, які місто Лондон авансувало на забезпечення людей і зброї для захисту королівства. Лиходії пролили багато крові і вчинили великі безчинства, захопили кілька замків та інших твердинь. Але якщо вони взяли б Дублін, то різні люди зізналися на дибі [під тортурами – *Уклад.*], що вони не залишили б жодного протестанта живим у всьому королівстві. Але Бог у своєму милосерді запобіг цій різанині і звернув частину її на повстанців. Зрадники говорили про суворе правління лорда Страффорда над ними, а також приклад, який подали шотландці [шотландське повстання – *Уклад.*]. Таким чином вони сподівалися отримати привілеї у віросповіданні, на які в іншому випадку вони ніколи не сподівалися отримати.

Report of rebellion in Ireland, November 1641, https://cdn.nationalarchives.gov.uk/documents/education/civilwarpack.pdf

Документ №10.

ВЕЛИКА РЕМОНСТРАЦІЯ, З ПЕТИЦІЄЮ, ЩО ЇЇ СУПРОВОДЖУЄ. ПЕТИЦІЯ ПАЛАТИ ГРОМАД, ЩО СУПРОВОДЖУЄ РЕМОНСТРАЦІЮ

1 грудня 1641 р.

Ми […] просимо Вашу Величність:

1. Щоб Ви великодушно погодились врахувати скромні побажання Вашого народу, виражені через Парламент, для збереження миру та безпеки королівства від зловісних планів папістської партії:

шляхом позбавлення єпископів права засідати в Парламенті і скорочення їхніх надмірних повноважень […], якими вони зловживали, наражаючи на небезпеку релігію та завдаючи великих втрат і порушуючи закони королівства, і закони свободи Вашого народу;

шляхом об'єднання всіх Ваших вірних підданих в одну істинну віру проти папістів […].

2. Щоб Ваша Величність подібним чином зволила звільнити з Вашої Ради всіх, хто сприяє будь-яким зловживанням, від яких страждає наш народ; і що на майбутнє Ваша Величність зволить обіцяти призначати для виконання Ваших великих державних справ і тримати біля себе на місцях тих осіб, які вимагають довіри і яким Ваш Парламент буде мати підстави довіряти […].

Велика Ремонстрація

1 грудня 1641 р.

Ми [Парламент – *Уклад*.] вважаємо, що причиною всіх нещасть є злісний та пагубний намір ліквідувати головні закони і принципи нашого правління, на яких міцно тримається релігія та правосуддя нашого королівства.

- Першим результатом і проявом […] був розпуск Парламенту в Оксфорді після того, як Його Величності були надані дві дотації […]
- Замість військових операцій Його Величності в Західній Індії, що було найлегшим і найнадійнішим засобом для нашого королівства отримати перемогу над іспанцями, була застосована дорогá та безуспішна атака на Кадіс […]
- Укладення миру з Іспанією без згоди Парламенту […]
- Розпуск Парламенту на другому році правління Його Величності після того, як цей Парламент оголосив про свою згоду надати королю п'ять субсидій.
- На четвертому році правління теперішнього короля був розпущений інший Парламент і були порушені його привілеї […]

- Був придуманий новий нечуваний раніше податок — корабельні гроші […]
- Монополія на мило, сіль, вино, шкіру, кам'яне вугілля і на всі предмети, найбільш ходові та необхідні.
- Купцям заборонялося вивантажувати їхні товари в тих портах, які були для них найзручніші; їх примушували доставляти товари у місця, найбільш вигідні для власників монополій […].

The Petition of the House of Commons, which accompanied the Remonstrance, of the State of the Kingdom, when it was presented to His Majesty at Hampton-Court, Decemb. 1st. 1641, https://www.british-history.ac.uk/rushworth-papers/vol4/pp436-471

Документ №11.

Виступ Карла I в Парламенті

4 січня 1642 р.

Панове, мені шкода, що довелося звернутися до вас у Палаті громад. Вчора я відправив сержанта при зброї [людина, відповідальна за підтримання правопорядку в Палаті – *Уклад.*] заарештувати деяких членів Парламенту, яких звинуватили у державній зраді. Я очікував, що їх приведуть до мене. Я не очікував, що отримаю послання. Як Король, я знаю про ваші права [парламентські привілеї членів Парламенту: rороль не мав права приходити до Палати громад, щоб заарештувати членів Парламенту – *Уклад.*]. Але у випадку державної зради ніхто не має жодних привілеїв. Я прийшов дізнатися, чи є тут хтось із тих, кого звинувачують у цьому злочині. Король озирнувся на членів Палати і сказав: "Я не бачу тут нікого з тих людей, звинувачених у державній зраді. Я повинен сказати вам, панове, що ця палата не буде мати спокою, поки я не отримаю цих людей. Я візьму їх, де б я їх не знайшов". Тоді Його Величність запитав: "Містер Пім тут? Ніхто не відповів. Я бачу, що всі пташки полетіли [Карл I мав на увазі відсутність обвинувачених депутатів у Палаті громад – *Уклад.*]. Я очікую, що ви надішлете їх до мене, як тільки вони повернуться. Словом короля, я запевняю вас, що не маю наміру застосовувати силу. Я буду судити їх у законний і справедливий спосіб. […] Я очікую, що ви пришлете цих людей до мене, як тільки вони повернуться до Парламенту. Інакше я вживу власних заходів, щоб знайти їх".

Charles' I speech to parliament demanding the 5M.P's but they have withdrawn, 4th January 1642, https://cdn.nationalarchives.gov.uk/ documents/education/civilwarpack.pdf

Документ №12.

Парламентський комітет про спробу арешту королем п'ятьох членів Парламенту

12 січня 1642 р.

Декларація погоджена Комітетом Палати громад […] з метою розглянути питання безпеки Королівства та лондонського Сіті і захистити привілеї Парламенту. Комітет збирається тут 3 січня через Королівський ордер [наказ про арешт п'яти членів Парламенту, причетних до Великої Ремонстрації – *Уклад.*]. Це не тільки проти привілеїв Парламенту, але й проти загальної свободи кожного підданого. Сержант Френсіс, один з королівських сержантів, зажадав від спікера, який засідає в Палаті громад, щоб п'ять членів Парламенту були доставлені до нього, щоб він міг заарештувати їх за державну зраду. Це суперечить усім привілеям Парламенту. Наступного дня король прийшов до Палати громад разом з багатьма озброєними людьми з алебардами, мечами і пістолетами. Дехто підійшов до дверей Палати громад, а інші стояли в коридорах поруч з будівлею Парламенту. Це викликало великий жах і занепокоєння серед членів Парламенту, які тихо і мирно виконували свої обов'язки. Король сів у крісло спікера і зажадав, щоб п'ятьох членів Парламенту привели до нього. Це суперечить правам і привілеям Парламенту. Після цього король надіслав кілька підписаних ним ордерів на арешт цих п'яти депутатів. Знову ж таки, він не може цього зробити, оскільки проти них не було висунуто належного звинувачення. Ми заявляємо, що якщо хтось спробує заарештувати […] [перелік депутатів – *Уклад.*] або будь-якого іншого члена Парламенту з ордером від Короля, буде винний у порушенні свобод і привілеїв Парламенту, і є державним ворогом Співдружності. Ми не намагаємося захистити жодного члена Парламенту, який має бути притягнутий до відповідальності за державну зраду або будь-який інший злочин, відповідно до законів нашого королівства. Ми хочемо бачити правосуддя над тими, хто є злочинцями, щоб захистити права і свободи підданих і Парламенту Англії.

A committee considering the safety of the kingdom after the arrest of 5 members, 12th Jan 1642, https://cdn.nationalarchives.gov.uk/documents/education/civilwarpack.pdf

Документ №13.

ЗАЯВА АНГЛІЙСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ ПРО ПОЧАТОК ВІЙНИ З КОРОЛЕМ

11 липня 1642 р.

Коли в такий спосіб Його Величність Король розпочав війну, лорди та Палата громад, об'єднані в Парламенті, вважають обов'язком свого сумління застосувати збройну силу для збереження миру цього королівства, захисту життя та майна підданих згідно з правом, а також безпеки Парламенту і всіх тих, яких він використовував для цих цілей в суспільній роботі […]. Намірами та починаннями Парламенту завжди керуватиме найважливіша турбота запобігання громадянській війні та без сумніву жахливим наслідкам, що можуть виникнути, якщо тільки можна буде цього уникнути без небезпеки зміни релігії […]. Отже залишається тільки, щоб народжений у свободі англійський народ зважив, чи він хоче схилитися на бік короля включно з його Парламентом […] чи теж короля, що піддався нашіптуванню єзуїтів і кавалерів, які готують всім нам неволю та безлад, чому однак, за допомогою Божого благословення і нашим спільним старанням, нам вдасться запобігти.

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard. Warszawa, 1999. S.302.

Документ №14.

Постанова про створення та утримання Збройних сил для оборони Королівства під керівництвом сера Томаса Ферфакса, який був сформований і призначений Головнокомандувачем (тобто Постанова Палати громад про армію нового зразка)

17 лютого 1645 р.

Палата, згідно з порядком, встановленим напередодні, зайнялася розглядом питання про свою армію, передовсім почала розглядати "Нову модель". Вирішено насамперед почати з кількості осіб […]. Армія повинна складатися з 6000 вершників, які мають ділитися на 10 полків […]. Для цієї армії необхідно набрати 1000 драгунів, поділених на 10 рот. У цій армії повинно бути 12 піших полків, кожен по 1200 осіб […]. Кожен полк повинен бути розділений на 10 рот […]. Кожен кавалерист отримує на свої видатки по 2 ш. в день […].

Усі, хто покинув свій прапор або втік з поля бою, караються смертю […]. Якщо вартовий або чатовий будуть знайдені сплячими або п'яними […] вони будуть нещадно покарані на смерть […] Крадіжка або пограбування караються смертю […].

Ordinance for raising and maintaining of Forces for the Defence

of the Kingdom under Sir Thomas Fairfax, who is constituted and ordained Commander-in-Chief (i.e. *Ordinance for the New Model Army), House of Commons Journal Volume 4: 28 February 1645, in Journal of the House of Commons: Volume 4, 1644-1646 (London, 1802), pp. 64-65. British History* Online, *http://www.british-history.ac.uk/commons-jrnl/vol4/pp64-65.*

Документ №15.

Указ парламенту
про ліквідацію Суду опіки та ліврей[29]

24 лютого 1646 р.

Суд опіки та ліврей, і всі опіки, лівреї […], і всі інші зобов'язання, що виникають з приводу або через опіку, ліврею […] від сьогодні оголошуються скасованими; і всі рицарські володіння, всі штрафи, ліцензії, конфіскації, помилування за відчуження, і всі інші збори, пов'язані з ними, також скасовуються; усі тримання першої руки на правах рицарської служби, як і від інших осіб, а також тримання на правах сокеджа безпосередньо від корони перетворюються в сокедж загального права (тобто в приватну власність – *Уклад.*).

Ordinance for Removal of Court of Wards, https://www.british-history.ac.uk/no-series/acts-ordinances-interregnum/p833

Документ №16.

Основи пропозицій, що виходять від армії

1 серпня 1647 р.

(Тези пропозицій, вироблені та погоджені його високістю сером Томасом Ферфаксом з Радою армії і передані комісарам Парламенту при армії з метою спільного обговорення їх комісарами Парламенту та комісарами армії. Тези містять детальні побажання армії щодо здійснення її колишніх декларацій і записок, що мають на меті чітке з'ясування та забезпечення прав і свобод королівства та встановлення справедливого і міцного миру в ньому).

I.1. Парламенти повинні обиратися кожні два роки та скликатись у визначений день.

---

[29] Суд опіки та ліврей створено двома парламентськими актами: Законом про палати 1540 р. та Законом про палати та лівреї 1541 р. Геріхом VIII. Інституція мала вирішувати питання опіки над неповнолітніми спадкоємцями головного орендаря – одне з найдавніших феодальних прав короля. Воно давало королю право на отримання всіх прибутків від майна померлого до досягнення спадкоємцем останнього повноліття: хлопцями – 21 року; дівчатами – 14 років.

2. Засідання кожного дворічного Парламенту повинні продовжуватися 120 днів (якщо тільки він не буде відтермінований або розпущений раніше з його власної згоди), після чого він не може бути відтермінований або розпущений королем, і жоден парламент не повинен, навіть за виняткових обставин, засідати більше 240 днів, рахуючи з першого дня засідань […].

3. Король, за рекомендацією Державної ради, в перервах між сесіями дворічного парламенту може скликати надзвичайний парламент […].

5. Вибори членів Палати громад у майбутні парламенти повинні бути розподілені по всіх графствах та інших частинах Королівства, відповідно до відомих правил рівності, таким чином, щоб усі графства могли мати кількість членів парламенту, яка б відповідала їхнім голосам, пропорційно розміру їх участі в загальній сумі податків і повинностей Королівства і згідно з деякими іншими правилами рівності та пропорції, щоб зробити Палату громад рівним представництвом всього королівства.

6. Повинна бути видана постанова про свободу виборів в майбутньому та визначено час виборів […].

8. Повинна бути встановлена свобода висловлювань думок у Палаті громад з вказівкою, що жоден її член не повинен піддаватися за сказане чи проголосоване в Палаті будь-якому покаранню більшому, ніж виключення його з Палати, причому виключення повинно проводитися згідно з рішенням самої Палати [...].

10. Повинні бути уточнені та захищені права і свободи членів Палати громад […].

II. Для подальшої безпеки Парламенту і для належної організації з цією метою міліції актом Парламенту повинно бути встановлено наступне:

1. Морська та сухопутна міліція протягом 10 років, починаючи з найближчого року, повинна перебувати в управлінні та розпорядженні лордів та коммонерів […].

2. Протягом вказаного терміну названі сили не повинні перебувати в розпорядженні короля та отримувати від нього практичні завдання […].

4. Ніхто з підданих, що брали участь в останній війні у ворожих діях проти Парламенту, не мають права без згоди Парламенту або Державної ради займати будь-яку посаду, пов’язану з владою або суспільною довірою держави, протягом 5 років […].

XIV. Після того, як викладені вище пропозиції для забезпечення та встановлення права, свобод, миру та безпеки королівства будуть здійс-

нені, Його Величність король, королева та їхнє королівське потомство відновлюються в умовах безпеки, пошани та свободи.

[…] Ми хочемо, щоб парламент, окрім викладених пропозицій для негайного встановлення миру, не гаючи часу, швидко здійснив ряд інших заходів, що мають на меті сприяння процвітанню, заспокоєнню та справедливому задоволенню королівства.

I. Повинна бути чітко проголошена та твердо встановлена справедлива та необхідна свобода населення подавати свої скарги та побажання у формі петицій.

II. Звичайні скарги населення повинні швидко розглядатися і отримувати належне задоволення.

1. Повинні бути скасовані податки на ті предмети споживання, які вкрай необхідні для життя бідної частини населення.

[…] 3. Всі монополії та обмеження свободи торгівлі повинні бути ліквідовані.

[…] V. Повинні бути прийняті заходи для виплати заборгованості армії та іншим солдатам королівства, згодом також і для виплати суспільних боргів та збитків.

The Heads of the Proposals by the Army, August 1, 1647.
Samuel Rawson Gardiner. The Constitutional Documents of the Puritan Revolution, 1625-1660. P. 316-325.

Документ №17.

ЗБОРИ ОФІЦЕРІВ ЗА УЧАСТЮ АГІТАТОРІВ ТА ОСІБ, ЯКІ ЇХ ПІДТРИМУЮТЬ

29 жовтня 1647 р.

[Зачитується Народна згода]

Петті: Ми вважаємо, що всі громадяни, які не втратили прав громадянства, повинні мати в Англії однакове право голосу.

Айртон: [...] Особи, які обирають представників для видання законів, якими управляється наша держава та королівство, повинні бути людьми, які знають місцеві інтереси країни, тобто людьми, яким належить земля і в чиїх руках зосереджена промисловість та торгівля.[...] Якщо ми усунемо цю головну частину нашого конституційного ладу, ми, очевидно, підемо по шляху ліквідації будь-якої власності та інтересу, які є в будь-кого, у вигляді безпосереднього володіння землею або володіння нерухомістю чи будь-якими іншими речами [...].

Полковник Рейнсборо: Закон, який забороняє людині найнижчого звання в Англії мати таке ж виборче право, яке має найбільша людина, повинен виходити або від бога, або від людей. У законах

божих я не знаходжу нічого, що давало би лорду право обирати 20 представників, джентльмену — тільки двох, а біднякові — одного. Я не знаходжу нічого такого також у законах природи або в законах країни [...]. Причина цього лежить у законах людських, і вони повинні бути змінені [...].

Айртон: Головна основа, в ім'я котрої я відстоюю свою точу зору, — моя турбота про власність [...]. Я хотів би, щоб усі могли знати, на якій основі ви вимагаєте рівної участі людей у виборах? На основі природного права? Якщо ви притримуєтесь подібної точки зору, то ви також повинні заперечувати власність. Така моя думка [...].

Петті: Тут багато говорилося про анархію. Зі свого боку, я не можу ні найменшою мірою повірити тому, щоб вона витікала з Народної згоди. Правда, що з неї можна зробити висновки проти влади короля та частково проти влади лордів. Правда й те, що коли я побачу бажання Бога знищити і короля, і лордів, і власність, я буду задоволений. Але я вважаю, що до падіння влади короля і лордів ще доживуть такі люди, за життя яких власність збережеться [...].

Сексбі: Ми взяли участь у війні та піддали ризику життя наше заради того, щоб відновити наші природні права та привілеї, як англійці [...]. А тут виходить так, що людина, котра не має в країні нерухомої власності, не має в ній і прав. Якщо ми не маємо в королівстві прав, то ми всього-лиш наймані солдати [...].

Рейнсборо: Я бачу, що неможливо отримати права іншим чином, як шляхом ліквідації власності. Якщо це буде ухвалено як загальне правило і якщо ви це говорите, то повинно бути так. Я хотів би знати, за що весь цей час боровся солдат? Він боровся за те, щоб поневолити самого себе, щоб домогтися влади для багатих, для людей з достатком, для того, щоб перетворитись у вічного раба?

Історія країн Західної Європи та Північної Америки Нового часу. Частина перша. Практикум для студентів історичного факультету. Укладач Зоя Баран. 2-е видання, доповнене. Львів, 2006. С. 37-38.

Документ №18.

Джерард Вінстенлі. ЗАКОН СВОБОДИ

[…] У чому полягає справжня свобода […]

Одні говорять, що вона полягає в свободі торгівлі і що всі патенти, ліцензії та обмеження повинні бути ліквідовані, але це свобода під владою завойовника.

Інші стверджують, що справжня свобода полягає в свободі проповіді для священиків, а для народу – в праві слухати будь-кого, без

обмеження і без примусу до будь-якої форми богослужіння; але це невизначена свобода.
Ще інші наполягають на тому, що справжня свобода – у можливості спілкуватись з усіма жінками і в безперешкодному задоволенні їхніх прагнень та ненаситності, але це свобода невгамовних, нерозважних тварин, які прагнуть до зруйнування.
На думку інших, справжня свобода полягає в тому, щоб старший брат був лендлордом землі, а молодший брат – слугою. Але це тільки половина свободи, яка породжує обурення, війни та чвари.
Все це і подібне цьому – свободи, але вони ведуть до рабства і не є істинною свободою – основою, яка встановлює республіку у світі.
Справжня республіканська свобода полягає у вільному користуванні землею.
Справжня свобода там, де людина отримує їжу та засоби для підтримання життя, а це можливе при користуванні землею.

Jerrard Winstanley. The Law of Freedom,
https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A66685.0001.001?rgn=main;view=fulltext

Документ №19.

ВИРОК ВЕРХОВНОЇ СУДОВОЇ ПАЛАТИ У СПРАВІ КОРОЛЯ

27 січня 1649 р.

Нинішній суд, керуючись розумом та сумлінням, дійшов до переконання, що згаданий Карл Стюарт винен у розв'язанні війни проти парламенту та народу […], що він був і залишається виконавцем, ініціатором і продовжувачем згаданої жахливої і кривавої війни, а тому винен у злочинах – зраді держави, вбивствах, грабунках, пожежах, насильствах, руйнуваннях і в нещасті народу […]. Нинішній суд ухвалює, що за всі ці зрадницькі дії та злочини згаданий Карл Стюарт повинен бути, як тиран, злочинець, вбивця і ворог добрих людей цього народу, покараний смертю через відрубування голови.

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard. Warszawa, 1999. S. 303.

Документ №20.

НАКАЗ ПРО СТРАТУ КАРЛА I

29 січня 1649 р.

Оскільки Карл Стюарт, король Англії, звинувачений та засуджений за державну зраду та інші важкі злочини, і проти нього минулої суботи винесений даним судом вирок […] цим розпорядженням наказується вам здійснити даний вирок на відкритій

вулиці перед Вайтхолом завтра, 30 січня, між 10 годиною ранку та 5 годиною опівдні того ж дня.

Історія країн Західної Європи та Північної Америки Нового часу. Частина перша. Практикум для студентів історичного факультету. Укладач Зоя Баран. 2-е видання, доповнене. Львів, 2006. С. 39.

Документ №21.

АКТ ПРО УТВОРЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ РАДИ АНГЛІЙСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

13 лютого 1649 р.

[…] будь-які дев'ять осіб […] будуть становити Державну раду, якій даним актом надаються права та повноваження виконувати наступні розпорядження:

1. Цим ви уповноважуєтесь і зобов'язуєтесь протидіяти та придушувати силою кожного, хто буде прагнути або пробувати встановити чи підтримувати правові претензії на корону Англії чи Ірландії, або будь-які володіння чи території, які належать їм, з боку Карла Стюарта, старшого сина короля, або з боку будь-кого іншого з спадкоємців названого короля […]

2. Цим вам надаються повноваження і влада давати накази та розпорядження всім військовим силам міліції та армії Англії, Ірландії та володінням, які належать їм, для збереження миру і безпеки цих країн і для попередження та придушення всякого роду безпорядків і повстань […]

4. Ви повинні дбати про те, щоб склади і магазини з усіма військовими припасами як для сухопутної, так і для морської служби, були постійно добре і достатньо обладнані, і щоб вони видавалися згідно з вашими наказами. Також ви маєте постійно дбати про ремонт кораблів, що є надбанням Англії, і будувати інші, які ви вважатимете необхідними для захисту та безпеки цих надбань.

5. Ви повинні застосовувати всі розумні засоби для забезпечення, розвитку та заохочення торгівлі в Англії, Ірландії та володіннях, що належать їм, і сприяти процвітанню всіх закордонних колоній і підприємств, які належать нашій Республіці.

6. Вам доручається давати поради, накази та розпорядження щодо підтримання, збереження та встановлення дружніх відносин і налагодження зв'язків з іноземними королівствами і державами, захищати права народу нашої країни в чужих землях і полагоджувати їх сутички там; і ви уповноважуєтесь призначати послів, агентів і кур'єрів у будь-яку іноземну державу і приймати послів, агентів і кур'єрів від них.

7. Ви повинні радитися і консультуватися з усіх питань, що стосуються блага цієї Співдружності, і повідомляти Парламент про свої думки з цього приводу, коли ви вважатимете за потрібне. […]

11. Цим ви уповноважуєтесь і зобов'язуєтесь розшукувати, ув'язнювати або іншим чином забезпечувати підпискою про невиїзд будь-яку особу чи осіб, які порушують ці або будь-які інші інструкції, які ви отримаєте від Парламенту […].

12. Ви маєте право та уповноважені стягувати з Державної скарбниці […] таку суму або суми грошей, які ви визнаєте необхідними для покриття всіх витрат, пов'язаних з іноземними переговорами, розвідкою та іншими інцидентами, а також для оплати праці таких підлеглих вам офіцерів і службовців, яких ви вважатимете за потрібне найняти […].

14. Повноваження, надані цій Державній Раді, триватимуть протягом одного року з дня ухвалення цієї Постанови, якщо Парламент не прийме іншого рішення.

An Act of this Present Parliament for Constituting a Counsell of State for the Comonwealth of England, https://www.british-history.ac.uk/no-series/acts-ordinances-interregnum/pp2-4

Документ №22.

АКТ, ЩО ЛІКВІДУЄ КОРОЛІВСЬКУ ВЛАДУ

17 березня 1649 р.

[…] посада короля в нашій країні та в Ірландії і пов'язана з нею влада в руках однієї людини не є необхідними, вони вкрай обтяжливі й небезпечні для свободи, безпеки та спільних інтересів всього народу; і що королівська влада і прерогативи використовувались більшою мірою для утиску, обкрадання та поневолення підданих; і що зазвичай всяка особа, володіючи такою владою, стає зацікавленою в тому, щоб поступово звужувати законну свободу та вольності народу і сприяти посиленню своєї особистої волі та влади, ставлячи її вище закону, для повного підкорення всіх королівств своїм забаганкам та бажанням — тому постановляється та узаконюється, що королівська посада у нашій країні віднині не буде здійснюватися однією якою-небудь особою і що жодна особа надалі не повинна, і не буде, займати місце короля, мати відповідні привілеї, владу та повноваження і вести королівський спосіб життя. […] І оскільки скасування Королівської посади, передбачене цим Актом, відкриває найщасливіший шлях для цієї Нації (якщо Бог побажає) повернутися до свого справедливого і стародавнього права управлятися своїми власними Представниками або Національними Зборами в Раді, які час від часу обираються і довіряються для цієї мети

народом, тому Громада, зібрана в Парламенті, вирішує і заявляє, що вона припинить роботу цього Парламенту і розпустить його якнайшвидше, як тільки це буде можливо з огляду на безпеку народу, який йому довірився, і з огляду на те, що є абсолютно необхідним для збереження і підтримки Уряду, який зараз встановлений у формі Республіки; і що вони будуть ретельно дбати про певний порядок обрання, зборів і засідань наступних і майбутніх Представників, з такими іншими умовами свободи вибору і рівності в розподілі членів, які будуть обрані до них, які найбільше сприятимуть тривалій свободі і добру цієї Співдружності […].

Act for abolishing the kingly office in England, Ireland and the Dominions thereunto belonging, https://www.british-history.ac.uk/no-series/acts-ordinances-interregnum/pp18-20.

Документ №23.

АКТ ПРО ЛІКВІДАЦІЮ ПАЛАТИ ЛОРДІВ

19 березня 1649 р.

Громади Англії, які зібралися в Парламенті, переконавшись на основі тривалого досвіду, що подальше існування Палати лордів є для англійського народу справою некорисною та небезпечною, вважають за доцільне постановити та узаконити в даному Парламенті на основі належної цьому влади, що віднині Палата лордів Парламенту буде повністю ліквідована, що й здійснюється даним актом […]. Однак даним оголошується, що ніхто з лордів, які стосовно до Республіки проявили чесність, мужність і вірність, а також їх нащадки, які поводитимуться так само в майбутньому, не будуть виключатися з державних органів нашої країни, і будуть володіти правом такого ж вільного голосування в Парламенті, якщо вони будуть до нього обрані, яке повинні мати і будь-які інші особи високого становища, якщо вони отримали повноваження.

An Act for the Abolishing the House of Peers, https://www.british-history.ac.uk/no-series/acts-ordinances-interregnum/p24.

Документ №24.

АКТ ПРО ОГОЛОШЕННЯ АНГЛІЇ РЕСПУБЛІКОЮ

19 травня 1649 р.

Даним Парламентом на основі влади, яка йому належить, оголошується та узаконюється, що народи Англії та всіх територій і володінь, котрі їй належать, [...] утворюють та засновують вільну Республіку, і віднині вони будуть управлятися як вільна Республіка

без будь-якого короля і без Палати лордів органом верховної влади країни — представниками народу в Парламенті, й тими особами, яких Парламент призначить і уповноважить бути в ім'я блага народу посадовими особами й міністрами під своїм керівництвом.

An Act Declaring and Constituting the People of England to be a Commonwealth and Free-State, https://www.british-history.ac.uk/no-series/acts-ordinances-interregnum/p122

Документ №25.

АКТ ПРО ЗБІЛЬШЕННЯ ТОРГОВОГО ФЛОТУ ТА ЗАОХОЧЕННЯ МОРЕПЛАВАННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ НАЦІЇ (НАВІГАЦІЙНИЙ АКТ)

9 жовтня 1651 р.

[…] З 1 грудня 1651 р. жодні продукти чи товари, які виростають, вирощуються чи виробляються в Азії, Африці і Америці або в будь-якій їх частині чи на островах, які належать їм або кому-небудь з них, […] не повинні ввозитися в Англію, Ірландію або ж в які-небудь інші землі, острови, плантації або території, які належать англійській державі або перебувають у її володінні, на якому-небудь іншому кораблі чи кораблях, судні чи суднах, окрім тих, які дійсно, і без обману, належать лише громадянам англійської держави або її плантаціям як власникам, або дійсним їх власникам, і капітан і більшість матросів яких належать також до громадян англійської держави, під страхом конфіскації та втрати всіх товарів, які ввозяться всупереч постановам цього акту, а також під страхом конфіскації корабля (з усім його спорядженням, гарматами та обладнанням), на котрому будуть завезені або доставлені перелічені товари чи продукти. Половина конфіскованого піде на користь держави, а друга – на користь будь-якої особи чи осіб, які заарештують товари чи продукти і будуть добиватися своїх прав у будь-якому суді, в якому ведуться судові протоколи в межах держави.

Так само, як і для Європи, за деякими винятками.

[…] Жодні продукти або товари, які виростають, вирощуються чи виробляються в Європі або в будь-якій її частині, з 1 грудня 1651 р. не повинні завозитися і доставлятися в державу Англію або в Ірландію або в інші землі, острови, плантації і території, які належать англійській державі або входять до її складу, на якому-небудь іншому кораблі чи кораблях, судні чи суднах, окрім тих, які дійсно і без обману належать лише громадянам англійської держави як дійсним їх власникам, і ні на яких інших суднах, за винятком тих іноземних кораблів та суден, які дійсно і законно належать громадянам тої

країни та місцевості, де виростають, вирощуються або виробляються означені вище товари, або тих портів, куди перелічені товари можуть бути доставлені або зазвичай первинно привозяться для подальшого перевезення; все це – під страхом тієї ж конфіскації та втрат, передбачених в попередній частині дійсного акту, з тим, щоб згадані конфіскації здійснювались та застосовувались, як було вказано вище.

An Act for increase of Shipping, and Encouragement of the Navigation of this Nation. Pages 559-562, Acts and Ordinances of the Interregnum, 1642-1660. Originally published by His Majesty's Stationery Office, London, 1911, https://www.british-history.ac.uk/no-series/acts-ordinances-interregnum/pp559-562

Документ №26.

ФОРМА ПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВОЮ АНГЛІЇ, ШОТЛАНДІЇ ТА ІРЛАНДІЇ ТА ВОЛОДІННЯМИ, ЩО ЇМ НАЛЕЖАТЬ (“ЗНАРЯДДЯ ПРАВЛІННЯ”)

16 грудня 1653 р.

I. Верховна законодавча влада вільної держави Англії, Шотландії та Ірландії й володінь, що їм належать, зосереджується та перебуває в одній особі і народі, який представлений у Парламенті; титул названої вище особи – “Лорд-протектор вільної держави Англії, Шотландії та Ірландії”.

II. Здійснення повноважень верховного правителя та управління означеними вище країнами та володіннями і їх населенням належить Лорду-протектору, при сприянні Ради, кількість членів якої не повинна перевищувати двадцяти одного і не бути нижче тринадцяти.

III. Всякого роду накази, виклики в суд, повноваження, патенти, пожалування та інші розпорядження, які до цього часу видавалися від імені та титулу охоронців свободи Англії владою Парламенту, повинні видаватися від імені та титулу Лорда-протектора, яким надалі будуть проводитися призначення усіх посадових осіб та присвоєння почесних звань у названих вище трьох націях. Він має право помилування (крім випадків вбивства та зради) та отримання всіх конфіскацій, зроблених для публічних цілей. Він повинен управляти означеними вище країнами та володіннями у всіх справах при сприянні Ради і на основі дійсного акту та законів.

IV. Лорд-протектор під час засідань Парламенту повинен мати у розпорядженні міліцію та війська та керувати ними як на морі, так і на суші для досягнення миру та благоденства трьох націй, за згодою Парламенту, і Лорд-протектор у проміжках між засіданнями Парламенту повинен мати у розпорядженні міліцію та керувати нею

для досягнення вказаних вище цілей з відома та за згодою більшості членів ради.

V. Лорд-протектор, з відома вказаної вище Ради, повинен керувати всіма справами, що стосуються підтримання та зміцнення добросусідських відносин з іноземними королями, правителями і державами, а також, за згодою більшості членів Ради, має право вести війну та укладати мир.

VI. Закони не можуть бути змінені, призупинені, виведені з вжитку чи відмінені, як і не можуть бути прийняті будь-які нові закони чи введені будь-які податки, […] якими обкладається народ, іншим чином, як за його згодою, висловленою в Парламенті […].

VII. Парламенти повинні скликатися один раз в кожен третій рік, рахуючи з дня розпуску нині існуючого Парламенту.

VIII. Ні Парламент, який скликається вперше, ні скликання будь-яких наступних парламентів не можна відтерміновувати, переривати або розпускати протягом п'яти місяців з дня їх першого засідання без їхньої на те згоди.

IX. […] Кількість членів Парламенту визначається: від Англії, Велсу, островів Джерсей, Гернсей та міста Бервік-на-Твіді – не більше 400, від Шотландії – не більше 30, від Ірландії – не більше 30. […]

XIV і XV. […] Особи, які брали участь у будь-якій війні проти парламенту, з 1 січня 1641 р. позбавляються як активного, так і пасивного виборчого права при виборах в найближчий Парламент і в три наступні, якщо тільки ці особи не перебували згодом на службі Парламенту і не довели своєї відданості останньому. Учасники ірландського повстання та католики позбавляються виборчих прав назавжди. […]

XVII. Особи, які будуть обрані в число членів Парламенту, повинні бути відомі своєю чесністю, богобоязливістю, доброю поведінкою та мати не менше 21 року.

XVIII. Усі особи, які мають на правах власності або володіння від свого імені майно рухоме чи нерухоме вартістю 200 фунтів стерлінгів і не потрапляють під вказані вище обмеження, визнаються такими, що мають права вибирати членів парламенту від графств. […]

XXIII. […] Лорду-протектору, за згодою більшості Ради, належить право скликання, у випадку державної необхідності, надзвичайних сесій Парламенту. Засідання цього Парламенту не можуть бути відтерміновані і перервані […]

XXXII. Звання Лорда-протектора над названими вище націями є виборним, а не спадковим; після смерті Лорда-протектора на його місце негайно повинна бути обрана інша відповідна особа; цей вибір

повинен проводитися Радою, котра відразу ж після смерті Лорда-протектора повинна зібратися в Палаті […]

XXXIII. Олівер Кромвель, капітан-генерал військ Англії, Шотландії та Ірландії, визнається і дійсним оголошується пожиттєво Лордом-протектором вільної держави Англії, Шотландії та Ірландії й володінь, що їм належать.

The Government of the Commonwealth of England, Scotland and Ireland and the Dominions thereunto belonging (The Instrument of Government). Acts and Ordinances of the Interregnum, 1642-1660. Originally published by His Majesty's Stationery Office, London, 1911, https://www.british-history.ac.uk/no-series/acts-ordinances-interregnum/pp813-822

Документ №27.

КОРОЛІВСЬКА ДЕКЛАРАЦІЯ
(Декларація короля Карла II)

Бреда, 4/14 квітня 1660 р.

Карл, з Божої ласки, король Англії, Шотландії, Франції та Ірландії, захисник віри […]. Якщо загальна розгубленість і плутанина, що охопила все Королівство, не пробудить у всіх людях бажання і прагнення перев'язати ті рани, які стільки років разом продовжували кровоточити, все, що Ми можемо сказати, буде безглуздим: однак, після цього довгого мовчання, Ми вважаємо своїм обов'язком заявити, як багато Ми бажаємо зробити для цього [...]. Ми також не бажаємо більшого, ніж того, щоб усі наші піддані могли користуватися тим, що належить їм за законом, шляхом повного і всеосяжного відправлення правосуддя на всій території країни і поширення нашого милосердя там, де воно потрібне і на нього заслуговують.

Для того, щоб страх перед покаранням не спонукав у майбутньому будь-кого з тих, хто усвідомлює значення того, що відбулося наполягати на своїй невинності, чинити опір спокою та благополуччю своєї країни при поверненні Королю, перам та народу їх справедливих, давніх та основних прав, Ми оголошуємо дійсним, що Ми даруємо вільне та загальне прощення [...] всім нашим підданим, незалежно від звання чи матеріального стану, які протягом сорока днів з моменту публікації цього документа скористаються нашою милістю та прощенням і будь-яким публічним способом заявлять про це, а також про те, що вони знову стають нашими вірними та слухняними підданими [...]. І оскільки пристрасність і немилосердність часів породили кілька думок щодо релігії, через які люди втягуються у […] ворожнечу один проти одного, [...] Ми оголошуємо свободу совісті, і жодна людина не повинна бути потурбована чи засуджена за релігійні розходження, що не порушують

миру в королівстві; і що Ми будемо готові погодитися з таким актом Парламенту, який, після зрілого обговорення, буде запропонований Нам [...]. Оскільки за період безладу, що тривав багато років, за час численних і великих революцій багатьох було нагороджено, чимало офіцерів, солдат та інших придбали численні маєтки, якими вони володіють в даний час, і ці надбання можуть тепер заперечуватися законом під різними приводами, Ми бажаємо, щоб усі такі розбіжності і всі справи, що стосуються таких пожалувань, купівель та надбань, вирішувалися Парламентом […].

Ми також заявляємо, що будемо готові погодитися з будь-яким законом або законами Парламенту для вищезазначених цілей і для повного погашення всіх заборгованостей офіцерам і солдатам армії під командуванням генерала Монка; і що вони будуть прийняті на Нашу службу з такою ж хорошою оплатою і на таких же умовах, якими вони користуються зараз.

Дано за Нашим підписом і таємною печаткою при Нашому дворі в Бреді, дня 4/14 квітня 1660 року, на дванадцятому році Нашого правління.

The King's Declaration. The Declaration of Breda. Journal of the House of Lords: Volume 11, 1660-1666. Originally published by His Majesty's Stationery Office, London, 1767-1830, https://www.british-history.ac.uk/lords-jrnl/vol11/pp6-9#h3-0009, Pages 6-9.

Документ №28.

РИЧАРД ГРІН. ІСТОРІЯ АНГЛІЇ ТА АНГЛІЙСЬКОГО НАРОДУ

З розпуском парламенту 1654 р. зникла тінь конституційного правління, і протекторат, що втратив через свою вину можливості законодавчого визнання, перетворився в звичайну тиранію. Правда, Кромвель оголосив себе зв'язаним "знаряддям правління"; але єдине значне обмеження, накладене на його владу "знаряддям" – неможливість збирати податки без згоди парламенту – було усунуте під приводом необхідності.

[…] Країна була розділена на десять військових округів і на чолі кожного поставлений генерал-майор, який мав право обеззброїти всіх католиків і роялістів і затримувати підозрілих осіб. Засоби для підтримання цього військового деспотизму були визначені указом Державної ради, що постановила, що всі особи, які будь-коли воювали за короля, зобов'язані, незважаючи на закон про амністію, сплачувати щорічно десяту частину своїх доходів як покарання за свій роялізм. Деспотизм генерал-майорів знаходив собі підтримку в старих методах пригноблення. Повстання знаходило ревних прихильників серед

священиків, які були усунуті від виконання своїх обов'язків, і як покарання їм було заборонено виступати в якості домашніх священиків і вчителів. Встановлена сувора цензура для друкованих видань. Сплата податку, що визначався владою одного протектора, досягалася арештом майна; а коли у збірника податків вимагали задоволення в суді, адвоката, який його переслідував відправляли в Тауер.

[…] З головних планів Довгого парламенту найважливішим було об'єднання трьох королівств. […] Найважче було домогтися справжнього об'єднання Ірландії з іншими королівствами. Справу завоювання продовжував Айртон, а після його смерті закінчив так само нещадно, як воно було розпочате, генерал Льодло. Тисячі ірландців загинули від голоду або меча. Один транспорт за іншим відправляли підкорених за океан для продажу на каторжні роботи на Ямайці й у Вест-Індії. Понад 40 000 розбитим католикам було дозволено вступити на іноземну службу, й вони знайшли собі притулок у вигнанні під знаменами Франції та Іспанії. Справа умиротворення, розпочата Генрі Кромвелем, молодшим і найздібнішим з синів протектора, виявилась ще згубнішою, ніж завоювання. […] Ірландці були розділені на розряди за ступнем їх ймовірної провини. Всім звинуваченим судом в особистій участі у побитті англійців виносилося покарання вигнання або смерть. Загальна амністія, що позбавляла "злочинців дрібніших" від слідства по інших справах, не поширювалась на землевласників. Католицькі власники, які висловлювали неприязнь до Парламенту, навіть, якщо вони не брали участі у війні, карались позбавленням третини їх землі. Всі, хто піднімав зброю позбавлялись всього і виганялись в Коннаут, де для них з земель туземних кланів нарізалися нові ділянки. У нові часи жоден народ не спіткала така важка доля, як ірландців при цьому "умиротворенні". Серед важких спогадів, які відчужують Ірландію від Англії, найгіркішим залишається пам'ять про кровопролиття та конфіскації, проведені пуританами; найгіршим прізвиськом, яким може обізвати свого ворога ірландський селянин, залишається ім'я Кромвеля. При всій своїй нещадності політика протекторату досягла намічених нею цілей. Все туземне населення було доведене до повного безсилля. Мир і порядок були відновлені в Ірландії, а сильний потік протестантських поселенців з Англії і Шотландії приніс розореній країні новий благоустрій. Але найважливіше було поширення на Ірландію законодавчої унії, вже проведеної в Шотландії; а в спільному Парламенті її представникам було відведено тридцять місць.

Грин Д.Р. История Англии и английского народа.
Пер. с англ. Москва, 2005. С. 517-518.

ТЕМА 9.

ФРАНЦУЗЬКЕ ПРОСВІТНИЦТВО

1. Французьке Просвітництво в системі європейської культури XVIII ст.
2. Світогляд Вольтера (Франсуа Марі Аруе): антиклерикалізм та деїзм, "філософія обірванців", "філософ на троні".
3. Суспільно-політичні погляди Шарля Монтеск'є та Жана Жака Руссо.
4. Енциклопедисти та фізіократи.

Реферат: Історичні персоналії у творах Вольтера.

Дослідження

- *Вулф Л.* Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. Перекл. з англ. Київ, *2009.*
- *Захара І.* Лекції з історії філософії. Львів, 1997.
- *Рассел Б.* Історія західної філософії. Київ, 1995.

Методичні рекомендації

Метою теми є аналіз просвітницького руху Франції, визначення його характерних рис та особливостей, історичного значення.

Просвітництво залишило помітний слід у всіх сферах суспільного життя західної цивілізації: в науці, літературі, мистецтві, політиці ("освічений абсолютизм"), але головним чином – в історії суспільно-політичної думки та суспільного руху. При всьому розмаїтті думок більшість мислителів сходилася в його оцінці як передового новаторського явища.

При розгляді ***першого питання*** проаналізуйте умови розвитку французького Просвітництва, визначте його характерні риси та особливості. Наголосіть на тому, що виникнення Просвітництва у Франції значною мірою було зумовлене новими духовними запитами великосвітського суспільства, яке почувало себе вільнішим після смерті у 1715 р. "короля-сонця" Людовіка XIV і потребувало нових ідей та відчуттів. Це проявилося у витонченості та вишуканості літературних творів, які принесли славу французькому Просвітництву. Приділіть увагу таким формам спілкування елітарних верств суспільства, як "салони" (політичне, літературне спілкування, яке передбачало близькі родинні, станові, службові взаємини) та "академії" (спілкування більш спеціалізоване та відокремлене від сімейного побуту; членами академій були майже виключно представники дворянства та духовенства). З'ясуйте, наскільки станова відокремленість салонів та академій впливала на культурне життя

суспільства у Франції. Порівняйте сприйняття головних цінностей і цілей Просвітництва французьким та англійським суспільствами. Проаналізувавши суспільно-політичні умови, в яких жили французькі просвітники, дайте відповідь на такі питання: чому у Франції просвітники не мали такого впливу в суспільстві, як в Англії чи Шотландії, а більшість діячів руху зазнали переслідувань за свої переконання (Дені Дідро був ув'язнений у Венсенському замку, Вольтер – в Бастилії та ін.), чому одна з характерних ознак Просвітництва Франції – схильність його представників до відособленого теоретизування, а не до вироблення певних законопроєктів; чому французькі просвітники опинилися на лівому фланзі європейського Просвітництва та що створило їм репутацію радикалів ?

Окремо варто зупинитися на ставленні просвітників до католицької церкви, яка не допускала відступу від догм віровчення, виключала можливість компромісу, на зразок того, який склався між англіканською церквою та Просвітництвом в Англії. У цих умовах властиве більшості просвітників визнання факту Божественного творення світу набуло антицерковного відтінку, а критика релігійних догм, навіть найпоміркованіша — ореолу відчайдушної сміливості.

Друге питання присвячене аналізу суспільно-політичних поглядів філософа, письменника, поета, історика Вольтера (Франсуа Марі Аруе, 1694–1778). Проаналізувавши його праці (*док. №1*) визначте основні світоглядні засади Вольтера (антиклерикалізм та деїзм, "філософія обірванців", "філософ на троні"). Прочитайте *документ №5,* в якому подаються уривки з праці відомого американського славіста Ларі Вулфа. На вашу думку, чим керувався Вольтер у написанні історії Росії? Чи поділяєте ви його твердження та оцінки самого Л. Вулфа?

При розгляді ***третього питання*** заняття проведіть порівняльний аналіз суспільно-політичних поглядів Шарля Монтеск'є (1689–1755) та Жана Жака Руссо (1712–1778). Проаналізуйте працю Монтеск'є "Про дух законів" (1748), в якій викладені роздуми просвітника про фактори, що визначають "дух законів" того чи іншого народу, від яких залежать форми державності й на основі яких необхідно розробляти той чи інший конституційний проєкт (*док. №2*).

Особливістю світогляду уродженця Женеви, політика, мораліста, психолога, педагога Жана Жака Руссо був радикалізм – перегляд деяких фундаментальних цілей та ідеалів французького Просвітництва. В основі радикалізму Руссо лежали його етичні погляди. На відміну від філософів, які вважали себелюбство та егоїзм сумісними з суспільним благом, він вимагав підпорядкування

особистості благу суспільства. Домогтися цього він пропонував політичними методами. На прагненні Руссо пов'язати мораль з політикою ґрунтуються тоталітарні теорії пізнішого часу. Проаналізуйте його погляди на основі трактатів "Роздуми про походження та основи нерівності між людьми" та "Про суспільну угоду, або принципи політичного права" (*док. №3*). Чи, на думку філософа, існує ідеальна форма правління? Поясніть який зміст автор вкладав у поняття "суверенітет" і "уряд". Яку залежність вбачав французький філософ між законодавчою владою та урядом і як повинні будуватися між ними взаємини, щоб держава управлялася за законами справедливості? Прокоментуйте його релігійні погляди.

Діяльності гуртка енциклопедистів та економістів-фізіократів присвячене ***четверте питання*** заняття. Розвиток суспільних наук, філософського матеріалізму та атеїзму, підготовка революції значною мірою пов'язані з творцями "Енциклопедії, або тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел" Д'Аламбером (1717–1783) і Дені Дідро (1713–1784). У 28 томах видання (17 томів тексту та 11 — ілюстрацій) вперше пояснені такі слова, як депутат, деспотія, конституція, привілеї та ін. Визначаючи світоглядні засади енциклопедистів, наголосіть на тому, що вони відкинули теологічний підхід до історії людства, а гаслом їхньої діяльності було: *"Людина – це та унікальна річ, до якої ми маємо постійно повертатися"*. Творці "Енциклопедії", відмовившись від релігійної ідеології як такої, що приносить шкоду людству, гальмує його соціальну активність, увічнює станову нерівність, виявилися наївними оптимістами – вони вважали, що світська мораль може регулювати відносини між людьми. Революція кінця XVIII ст. продемонструвала, як легко досягти "революційної моралі", коли людину засуджують до страти лише за її приналежність до протилежного табору при радісному схваленні переможців.

Особливе місце у французькому Просвітництві займає група економістів-фізіократів, (поєднання грецьких слів "фізіос" – природа та "кратос" – сила; тобто прихильники панування сил природи в суспільному житті), які, на відміну від багатьох філософів, вірили у можливість співробітництва з владою у вирішенні конкретних проблем управління країною. Основним змістом вчення фізіократів було твердження про те, що сільськогосподарська праця є єдино продуктивною і суспільно-корисною працею, тому необхідно приймати такі закони, які б сприяли розвиткові сільськогосподарського виробництва. Чи істинним, на Вашу думку, було дане твердження та чим пояснюється такий висновок фізіократів?

Визнаним лідером фізіократів був Франсуа Кене (1694–1774). Проаналізуйте *документ №4* та охарактеризуйте економічні погляди інтелектуала. Як вчений розумів поняття свободи торгівлі і чому був його прихильником? Яку роль в економічному житті він визначав для державної влади?

До представників цієї школи можна віднести Жака Тюрґо (1727–1781), Віктора–Рікеті Мірабо (1715–1789) та ін. Висвітліть діяльність Ж. Тюрґо на посаді генерального контролера (міністра) фінансів, яку він отримав після смерті Людовіка XV в 1774 р. Чим завершився заклик фізіократів підвищити прибутковість сільського господарства шляхом запровадження свободи торгівлі та поліпшення агрокультури ?

Ідеї французьких просвітників мали значний вплив на розвиток духовної культури країн Західної Європи, Північної та Південної Америки та ін. Саме в французькому Просвітництві можна знайти витоки багатьох фундаментальних ідей лібералізму, соціалізму та комунізму, які мали величезний вплив на світовий розвиток у XIX–XX ст.

ДОКУМЕНТИ

Документ №1.

Вольтер

(Витяги з праць)

- Отже, віра в Бога, який винагороджує за добрі справи та карає за погані, прощає невеличкі провини, є найкориснішою для людського роду. Це єдина вуздечка для могутніх людей, які нахабно здійснюють явні злочини. Це єдина вуздечка і для людей, які вміло здійснюють таємні злочини. Я не говорю вам, друзі мої, що до цієї необхідної віри треба примішувати забобони, які її ганьблять і які могли би навіть сприяти її загибелі. Атеїст – це чудовисько, яке пожирає тільки для того, щоб задовольнити свій голод. Забобонна людина – це інше чудовисько, яке мордує людей в ім'я обов'язку. Я завжди помічав, що можна вилікувати атеїста, але забобонну людину ніколи не можна вилікувати повністю. Атеїст – це розумна людина, яка помиляється, але яка мислить сама. Забобонна людина – це грубий дурень, який завжди має лише позичені в інших людей думки […]. Так, друзі мої, атеїзм і фанатизм – це два полюси смути та жаху. […] Віруйте в благого Бога та будьте доброчесними.
- Ви самі визнаєте, що віра в Бога утримала кількох людей на межі злочину: цього мені достатньо. Якщо ця віра попередила хоча б десяток вбивств, обманів і несправедливих вироків, то я вважаю, що її повинна прийняти вся Земля.

- Жодне суспільство не може існувати без справедливості. То ж оголосимо Бога справедливим. Якщо закон держави карає явні злочини, привітаємо Бога, який карає таємні злочини. Нехай філософ буде спінозистом, якщо він бажає, але нехай державна людина буде деїстом. Ви не знаєте, що таке Бог, як він буде карати, як він буде винагороджувати. Але ви знаєте, що він повинен бути розумним владикою і чесним владикою; цього достатньо.
- На нашій нещасній планеті неможливо, щоб люди, живучи в суспільстві, не були розділені на два стани: багатих, які наказують, і бідних, які їм служать.
- Всі селяни не будуть багаті, і не потрібно, щоб вони були багаті. Необхідні люди, які володіють тільки руками і доброю волею. Вони будуть вільні продавати свою працю тому, хто краще заплатить. Ця свобода замінить їм власність. Їх буде підтримувати міцна віра в справедливу заробітну платню. Вони з радістю залучать свої сім'ї до своєї важкої, але корисної праці.
- Англійська нація – єдина в світі, якій вдалося обмежити владу королів, чинячи їй опір, і яка після довгих зусиль встановила, нарешті, це мудре правління, де володар всемогутній, якщо він хоче творити добро, але руки якого зв'язані, якщо він задумує зло; де вельможі величні без нахабності і васалів і де народ бере участь в управлінні, не вдаючись до смути.
- Не вірили, що володарі чимось зобов'язані філософам. Однак істиною є, що цей філософський дух, який охопив всі стани, крім простого люду, багато сприяв тому, щоб виховати почуття поваги до прав володарів. […] Говорять, що народи були б щасливіші, маючи володарів-філософів, однак і володарі були б щасливіші, якби мали значну кількість підданих-філософів.
- Забобон – найстрашніший ворог людського роду. Коли він опанує володаря, то перешкоджає йому чинити добро для свого народу; коли він запанує народом, то піднімає його проти володаря. На землі не було жодного випадку, коли б філософи виступили проти законів володаря. Не знайдеться століття, в котрому б забобон та релігійне піднесення не стали причиною смут, які вселяють жах.
- Подібно до того, як найбільшим фізичним злом є смерть, так найбільшим моральним злом є, звичайно, війна. Вона тягне за собою всі злочини, пограбування, спустошення, всеможливі види смерті.
- Росте нове покоління, яке ненавидить фанатизм. Настане день, коли при керівництві стануть філософи. Готується царство розуму.

Історія країн Західної Європи та Північної Америки Нового часу. Частина перша. Практикум для студентів історичного факультету. Укладач Зоя Баран. 2-е видання, доповнене. Львів, 2006. С. 54–55.

Документ №2.

Шарль Монтеск'є. Про дух законів

1748 р.

Книга друга. Про закони, що випливають безпосередньо з природи уряду

Глава 1. Про природу трьох різних типів правління

Є три типи правління: республіканське, монархічне і деспотичне [...] республіканське правління – це те, за якого верховна влада знаходиться в руках або всього народу, або частини його; монархічне, – за якого управляє одна людина, але за допомогою встановлених незмінних законів; тоді як в деспотичному все рухається поза всякими законами і правилами волею і свавіллям однієї особи.

Про закони виховання

Закони виховання повинні бути різними для кожного типу правління: в монархіях їх предметом буде честь, у республіках – доброчесність, у деспотіях – страх.

Про виховання в монархіях

У монархіях виховання отримують в основному не в публічних школах, де навчаються діти; справжнє виховання починається для людини лише з часом її вступу в світ.

Про виховання в деспотичній державі

Як у монархічних державах виховання прагне вселити в серця дух зарозумілості, так у деспотичних державах воно прагне його принизити. Воно повинно бути просякнуте духом рабства.

У певному змісті виховання там зовсім відсутнє. Потрібно позбавити людину всього, щоб дати їй дещо, і спочатку зробити з неї дурного підданого, щоб потім отримати доброго раба.

Про виховання в республіканській державі

Жодне правління не потребує допомоги виховання такою мірою, як республіканське. Страх у деспотичних державах зароджується сам по собі, під впливом погроз та покарань; честь у монархіях знаходить собі опору в пристрастях людини і сама служить їм опорою; а політична чеснота є самовідданість – річ завжди дуже важка.

Цю чесноту можна визначити як любов до законів і до вітчизни. Ця любов, що вимагає постійної переваги суспільного блага над особистим, лежить в основі всіх приватних чеснот: всі вони становлять не що інше, як цю перевагу.

Ця любов набуває особливої сили в демократіях. Тільки там управління державою довіряється кожному громадянину. Але уряди підвладні тому ж закону, що й усі речі в світі. Щоб зберегти їх,

потрібно їх любити. Нам ніколи не доводилося чути, щоб володар не любив монархії, а деспот ненавидів деспотизм.

Отже, справа в тому, щоб запровадити в республіці цю любов, саме її й повинно формувати виховання. Але найкращий засіб прищепити дітям любов до вітчизни полягає в тому, щоб ця любов була в батьків.

Народ вироджується не в момент свого зародження; він гине лише тоді, коли зрілі люди вже розбещені.

Про переваги монархічного типу правління

Народи, котрі живуть під захистом хорошого управління, щасливіші тих, котрі, не знаючи ні законів, ні начальників, поневіряються по лісах; подібно і монархи, які підкоряються основним законам своєї держави, щасливіші від тих деспотичних володарів, в яких немає нічого, здатного управляти серцями їх підданих і навіть власним серцем.

Про становище жінок у різних державах

У монархіях жінкам не притаманна скромність, оскільки, за умовами свого суспільного становища, вони покликані до двору, там заражаються духом вільної поведінки […]. Кожен прагне використати їхню прихильність та пристрасті в кар'єрних цілях. Оскільки ж через властиву їм слабкість гордість заміняється в них марнославством, то розкіш завжди панує разом з ними.

У деспотичних державах жінки не створюють розкоші, але вони самі стають там предметом розкоші. Їхнє рабство повинно досягати крайніх меж.

У республіках жінки вільні за законом, але поневолені правилами моралі; розкіш викорінена з цих держав, а разом з нею – розпуста й вади.

Про правління жінок

Суперечить і розуму, і природі ставити жінок на чолі дому, як це було в єгиптян; але немає нічого неприродного в тому, щоб вони управляли державою. У першому випадку властива їм слабкість не дозволяє їм переважати; у другому ж – ця сама слабкість надає їхньому управлінню ту лагідність та поміркованість, які набагато важливіші для доброго управління, ніж суворі та жорстокі моральні якості.

Про дух крайньої рівності

У природному стані люди народжуються рівними, але вони не можуть зберегти цієї рівності: суспільство забирає її в них, і вони знову стають рівними лише завдяки законам.

Книга восьма. Глава 16. Розпізнавальні властивості республіки

Республіка за своєю природою передбачає невелику територію, оскільки в іншому випадку вона не втримається. У великій республіці будуть і великі багатства, а отже, і непомірні бажання. Коло

суспільних інтересів, які доручаються турботам громадянина, стане надто об'ємним. Посиляться особисті інтереси.

Глава 17. Розпізнавальні властивості монархії

Монархічна держава повинна бути середніх розмірів. Якщо б вона була малою, вона сформувалась би як республіка; а якщо б вона була надто простора, то перші особи в державі, сильні за своїм становищем, перебуваючи далеко від володаря і маючи власний двір в стороні від його двору, захищені від швидких каральних заходів законами та звичаями, могли б перестати йому коритися; їх не злякала б загроза дуже віддаленої та сповільненої кари.

Глава 19. Розпізнавальні властивості деспотичного типу правління

Великі розміри імперії – передумова для деспотичного управління. Потрібно, щоб віддаленість місць, куди розсилаються накази правителя, врівноважувалися швидкістю виконання цих наказів; щоб перешкодою, яка стримує недбалість з боку начальників віддалених областей та їх чиновників, служив страх […].

Книга дев'ята. Про закони щодо оборонної сили

Глава 1. Як республіки захищають свою безпеку

Невеликі республіки гинуть від зовнішнього ворога, а великі – від внутрішньої виразки. Ці дві біди властиві і демократії, і аристократії, незалежно від того, добрі вони чи погані.

Люди […] винайшли особливий лад, який поєднує внутрішні переваги республіканського правління з зовнішньою силою монархічного правління. Я говорю про федеративну республіку. Ця форма правління є договір, за допомогою якого декілька політичних організмів зобов'язуються стати громадянами однієї значнішої держави, яку вони побажали утворити. Це суспільство суспільств, що складають нове суспільство, яке може збільшуватися приєднанням до нього нових членів до тих пір, поки воно не стане достатньо сильним, щоб забезпечити безпеку вхідних до нього державних одиниць […]. Такого роду республіка, здатна чинити опір зовнішній силі, може зберігати свої розміри, не піддавшись внутрішньому псуванню. Форма цього суспільства рятує його […].

Складаючись з невеликих республік, федерація користується благами внутрішнього управління кожної з них, а для відносин зовнішніх вона має, завдяки об'єднанню сил, усі вигоди великих монархій.

Як забезпечують свою безпеку деспотичні держави

Республіки захищають себе, поєднуючись одна з одною, а деспотичні держави заради цієї ж мети відокремлюються і, так би мовити, ізолюються одна від одної. Вони жертвують частиною своєї

країни, спустошують її окраїни і перетворюють їх у пустелю, внаслідок чого центр держави стає неприступним ворогові.

Деспотична держава, захищаючи себе, використовує ще й інший тип відокремлення; вона передає свої віддалені провінції в управління васальним державам […] турки з великими для себе вигодами помістили між собою і своїми ворогами татар, молдаван, валахів і колись – трансильванців.

Як забезпечує свою безпеку монархія

Монархія не руйнує сама себе, як деспотична держава. […] в монархії є фортеці для захисту кордонів та армії для захисту цих фортець. Деспотичні держави здійснюють напади одна на другу; війни ведуться тільки між монархіями.

Фортеці становлять приналежність монархії; деспотичні держави бояться будувати їх у себе. Вони нікому не зважуються довірити їх, оскільки там ніхто не любить ні держави, ні монарха.

Що таке свобода

Політична свобода полягає зовсім не в тому, щоб робити, що заманеться. У державі, тобто в суспільстві, де є закони, свобода може полягати лише в тому, щоб мати можливість робити те, що повинно хотітися, і не бути примушеним робити те, чого не хочеш.

Необхідно з'ясувати для себе, що таке свобода і що таке незалежність. Свобода – це право робити все, що дозволено законами. Якщо б громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то в нього не було б свободи, оскільки те ж саме могли б робити й інші громадяни.

Книга одинадцята. Про закони, що встановлюють політичну свободу у її відношенні до державного устрою

Глава 6. Про державний лад Англії

У кожній державі є три типи влади: влада законодавча, влада виконавча, яка відає питаннями міжнародного права, і влада виконавча, яка відає питаннями права цивільного.

За допомогою першої влади монарх або установа створює закони, тимчасові або постійні, та виправляє або скасовує існуючі закони. За допомогою другої влади він оголошує війну або укладає мир, посилає або приймає послів, забезпечує безпеку, попереджує нашестя. За допомогою третьої влади – карає злочини та вирішує сутички приватних осіб. Останню владу можна назвати судовою, а другу – просто виконавчою владою держави.

Для громадянина політична свобода – це душевний спокій, що базується на переконанні в своїй безпеці. Щоб володіти цією свободою, необхідне таке правління, при якому один громадянин може не боятися другого.

Якщо законодавча та виконавча влади будуть поєднані в одній особі або установі, то свободи не буде, оскільки можна остерігатися, що цей монарх або сенат почне створювати тиранічні закони для того, щоб таким же чином тиранічно їх застосовувати.

Не буде свободи і в тому випадку, якщо судова влада не відокремлена від влади законодавчої та виконавчої. Якщо вона поєднана з законодавчою владою, то життя і свобода громадян виявляться у владі сваволі, оскільки суддя буде законодавцем. Якщо судова влада поєднана з виконавчою, то суддя отримує можливість стати пригноблювачем.

Все загинуло б, якби в одній і тій же особі або установі, який складається з сановників, з дворян або простих людей, були поєднані ці три влади: влада створювати закони, реалізувати постанови загальнодержав-ного характеру та влада судити злочини або позови приватних осіб […].

Тому державці, які прагнули до деспотизму, завжди починали з того, що об'єднували в своїй особі всі окремі влади, а багато королів Європи – з того, що привласнювали собі всі головні посади в своїй державі […]. Зважаючи на те, що у вільній державі будь-яка людина, яка вважається вільною, повинна управляти собою сама, законодавча влада повинна б належати там всьому народу. Але оскільки у великих державах це неможливо, а в малих пов'язано з великими незручностями, то необхідно, щоб народ робив за допомогою своїх представників все, чого він не може робити сам. Зважаючи на те, що у вільній державі будь-яка людина, яка вважається вільною, повинна управляти собою сама, законодавча влада повинна б належати там всьому народу. Але оскільки у великих державах це неможливо, а в малих пов'язано з великими незручностями, то необхідно, щоб народ робив за допомогою своїх представників все, чого він не може робити сам […]. У кожній державі є люди, що відрізняються перевагами народження, багатства або почестей; і якби вони були змішані з народом, якби вони, як і всі інші, мали тільки один голос, то загальна свобода стала б для них рабством, і вони зовсім не були б зацікавлені у тому, щоб захищати її, оскільки велика частина рішень була б спрямована проти них. Тому частка їх участі в законодавстві повинна відповідати іншим перевагам, які вони мають у державі, а це може бути досягнуто в тому випадку, якщо вони складуть загальні збори, які матимуть право відміняти рішення народу, як і народ має право відміняти їхнє рішення. Таким чином, законодавча влада була б доручена і зборам знатних, і зборам представників народу, кожні з яких мали б свої окремі від іншої наради, свої окремі інтереси й цілі […]. Законодавчий корпус, що складається із знатних, повинен бути

спадковим […]. Виконавча влада повинна перебувати в руках монарха, оскільки цей бік правління, що майже завжди вимагає швидких дій, краще виконується одним, аніж багатьма; навпаки, все, що залежить від законодавчої влади, часто краще влаштовується багатьма, аніж одним.

[…] тому необхідно, щоб час скликання і тривалість засідання цих зборів визначала виконавча влада […]. Якщо виконавча влада не матиме права зупиняти дії законодавчих зборів, то останні стануть деспотичними […]. Навпаки, законодавча влада не повинна мати права зупиняти дії виконавчої влади.

Про те, що католицька релігія більшою мірою узгоджується з монархічним типом правління, а протестантська – з республіканським

Коли два століття тому християнську релігію спіткав нещасний поділ на католицьку та протестантську, північні народи прийняли протестантство, південні ж залишились католиками.

Причина цього та, що в північних народів існує і завжди буде існувати дух незалежності та свободи, невластивий південникам; тому релігія без явного глави більше відповідає духу незалежності цього клімату, ніж та, котра такого главу має.

Глава 2. Про республіканське правління і закони, що належать до демократії

Якщо в республіці верховна влада належить всьому народу, то це демократія. Якщо верховна влада знаходиться в руках частини народу, то таке правління називається аристократією.

[…] тому основний принцип цього виду правління полягає у тому, що народ сам обирає своїх уповноважених, тобто посадовців держави [...]. Подібно тому як більшість громадян можуть бути виборцями, але не мають всіх потрібних якостей для того, щоб бути обраними, народ здатен контролювати діяльність інших осіб, але не здатен вести справи сам. […]

До основних законів демократії належить і той, що влада видавати закони повинна належати тільки народу. Проте є тисячі випадків, коли бувають необхідні ухвали сенату; часто корисно навіть випробувати закон, перш ніж затвердити його остаточно.

Глава 3. Про закони, що належать до природи аристократії

В аристократії верховна влада знаходиться в руках групи осіб. Ці особи видають закони і примушують виконувати їх; решта народу є стосовно них тим же, чим у монархії піддані стосовно державця […]. Якщо кількість знатних є дуже великою, то є необхідність у сенаті для вирішення справ, які знать не в змозі вирішувати сама, і для підготовки тих справ, які підлягають її вирішенню. У цьому випадку

можна сказати, що сенат являє собою аристократію, знать – демократію, а народ – ніщо […].

[…] Аристократія буде кращою, якщо вона більше наближається до демократії, і гіршою, якщо вона більше наближається до монархії.

Глава 4. Про закони з їх відношенням до природи монархічного правління

[…] в монархії джерелом будь-якої політичної і цивільної влади є сам державець. […] У монархії, де немає дворянства, монарх стає деспотом […].

У деспотичних державах, де немає основних законів, немає також і установ, що їх охороняють. Цим пояснюється та особлива сила, якої в цих країнах зазвичай набуває релігія: вона замінює безперервно діючу охоронну установу; іноді ж місце релігії займають звичаї, які там шанують замість законів.

Книга третя. Про принципи трьох видів правління

Глава 3. Про принципи демократії

Для того, щоб охороняти і підтримувати монархічний або деспотичний уряд, не потрібно великої чесності. Все визначає і стримує сила законів у монархії та завжди піднята долоня державця в деспотичній державі. Але народна держава потребує додаткового двигуна; цей двигун – доброчесність […]. Повчальне видовище показали нам у минулому столітті безсилі спроби англійців встановити у себе демократію. Оскільки особи, що приймали тут участь у справах правління, далеко не відрізнялися чеснотою, а честолюбство їхнє розпалювалося успіхами особи, що відрізнялася найбільшою відвагою, і оскільки прагнення однієї партії могли бути приборкані тільки прагненнями іншої, то уряди постійно мінялися, і народ, що усюди шукав демократію, до здивування свого, не знаходив її ніде. Нарешті, після багатьох рухів, поштовхів і потрясінь довелося зупинитися на тому самому виді правління, який до цього був знехтуваний. […]

Глава 4. Про принципи аристократії

[...] Народ, який стосовно знаті є тим же, чим піддані стосовно свого державця, стримується її законами. Тому чеснота менш необхідна для нього, ніж для народу демократичної держави. […]

Глава 5. Про те, що чеснота не є принципом монархічного образу правління

У монархіях політика робить великі справи за мінімальної участі чеснот, подібно тому як найкращі машини здійснюють свою роботу за допомогою мінімуму коліс та рухів. Така держава існує незалежно від любові до вітчизни, від прагнення до істинної слави, від самовідданості, від здатності жертвувати найдорожчим і від всіх

героїчних чеснот […]. Закони замінюють тут всі ці чесноти, що стали непотрібними […].

Глава 6. Чим поповнюється відсутність чесноти у монархічному правлінні

[…] Тому в упорядкованих монархіях будь-яка людина буде більш менш добрим громадянином, але рідко хто буде людиною добродійною, оскільки для того, щоб бути людиною добродійною, треба мати бажання бути таким і любити державу не стільки заради себе, скільки заради неї самої.

Глава 7. Про принципи монархії

[…] Монархічне правління, як ми сказали, припускає існування чинів, переваг і навіть родового дворянства. […] Честолюбство, шкідливе в республіці, може бути благотворне в монархії […].

Глава 8. Про те, що честь не є принципом деспотичних держав

Честь не може бути принципом деспотичних держав: там всі люди рівні і тому не можуть звеличитись один над одним; там всі люди раби і тому не можуть звеличитись ні над чим. […] вся сила деспота тільки у тому, що він може позбавляти життя. […] деспот не має ніяких правил і не визнає ніяких примх, окрім своїх власних […].

Глава 9. Про принципи деспотичного правління

Як для республіки потрібна чеснота, а для монархії честь, так для деспотичного уряду потрібен страх. У чесноті він не має потреби, а честь була б для нього небезпечна. […] якщо в деспотичній державі державець хоча б на мить опустить загрозливу руку, якщо він не може негайно знищувати осіб, що займають перші місця в державі, то все пропало… Потрібно, щоб народ судили за законами, а вельмож – за примхою державця; щоб життя останнього з підданих було захищене, а життя вельмож – у постійній небезпеці […].

Історія вчень про державу і право. Частина 2. Політико-правова думка епохи Відродження, Реформації та Просвітництва: хрестоматія. Уклад. В. Сухонос. Суми, 2010. С. 164-183; Історія країн Західної Європи та Північної Америки Нового часу. Частина перша. Практикум для студентів історичного факультету. Укладач Зоя Баран. 2-е видання, доповнене. Львів, 2006. С.56-60.

Документ №3.

Жан-Жак Руссо. Роздуми про походження та основи нерівності між людьми

1755 р.

Я помічаю двояку нерівність у людському роді: одна, яку я назву природною або фізичною, оскільки вона встановлена природою, полягає у різниці віку, здоров'я, тілесних сил та розумових або

душевних якостях. Другу ж можна назвати моральною або політичною, оскільки вона залежить від своєрідного договору і встановлена або, принаймні, стала правомірною за згодою людей. Вона полягає в різних привілеях, якими одні користуються на шкоду іншим, у тому, наприклад, що одні багатші, шанованіші і могутніші, ніж інші, або навіть змушують їх коритися собі.

Я відзначив би ту обставину, що північні народи назагал випереджають південні в сфері промисловості, оскільки їм важче без неї обійтися, і що, таким чином, природа, ніби прагнучи встановити відому рівність, наділила уми продуктивністю, в якій відмовила ґрунту.

Перший, кому прийшло на гадку, обгородивши ділянку землі, сказати: "Це моє", і хто знайшов людей доволі простодушних, щоб цьому повірити, був справжнім засновником громадянського суспільства. Від скількох злочинів, війн та вбивств, від скількох бід та жахів позбавив би рід людський той, хто, витягнувши кілки і засипавши рів, крикнув би своїм ближнім: "Не слухайте цього ошуканця, ви загинули, якщо здатні забути, що плоди земні належать всім, а земля – нікому!".

[…] Але з тієї хвилини, як людина почала відчувати потребу в допомозі іншої, з тієї хвилини, як люди зауважили, що одному корисно мати запас їжі, достатній для двох, рівність щезла, виникла власність, неминучою стала праця, і просторі ліси перетворились у веселі ниви, які потрібно було поливати людським потом і на яких скоро зійшли та розцвіли разом з посівами рабство і злидні.

Великий переворот цей стався завдяки винайденню двох мистецтв: обробки металів та землеробства. В очах поета – золото та срібло, а в очах філософа – залізо та хліб цивілізували людей і занапастили людський рід.

Якщо ми простежимо за прогресом нерівності у зв'язку з цими різними переворотами, то побачимо, що виникнення законів і права власності були початковим пунктом цього прогресу, встановлення маґістратури [уряду – *Уклад.*] – другим, а третім, і останнім – зміна правомірної влади на таку, що заснована на сваволі; так що відмінність між багатим і бідним була узаконена першою епохою, відмінність між сильним і слабким – другою, а третьою – відмінність між паном і рабом. Це – остання сходинка нерівності, та межа, до котрої приводять всі решту, якщо тільки нові перевороти зовсім не знищать управління або не наблизять його до правомірного облаштування.

Історія країн Західної Європи та Північної Америки Нового часу. Частина перша. Практикум для студентів історичного факультету.

Укладач Зоя Баран. 2-е видання, доповнене. Львів, 2006. С. 61-62.

Про суспільну угоду, або принципи політичного права

1762 р.

Книга I. Розділ 1. Предмет цієї першої книги

Людина народжується вільною, проте скрізь вона у кайданах, а той, хто вважає себе володарем інших, є насправді навіть більшим рабом, аніж вони.

[…] оскільки народ підкоряється, коли його примушують підкорятися, він чинить добре; проте він чинить ще краще, коли, тільки-но одержавши нагоду скинути з себе ярмо, скидає його. Бо повертаючи собі свободу за тим же правом, за яким її було в нього вкрадено, він або обґрунтовує цим правомірність такого повернення, або доводить, що цю свободу в нього відібрали безпідставно.

Розділ II. Про найперші суспільства

Найдавнішим з усіх і єдиним суто природним суспільством є сім'я; діти й нині пов'язані з батьком тільки протягом часу, коли вони не спроможні вижити без його підтримки. […]

Таким чином, сім'я, якщо завгодно, становить найперший зразок політичних суспільств […]

Розділ III. Про право найсильнішого

Найсильніший ніколи не може бути достатньо сильним для того, аби завжди владарювати, якщо не перетворить своєї сили на право, а покірності йому — на обов'язок.

Розділ IV. Про рабство

Оскільки жодна людина не має природної влади над своїм ближнім, і оскільки сила не породжує ніякого права, то основою для усякої законної влади серед людей можуть бути лише домовленості.

Відмовлятися від своєї свободи — все одно що відмовлятися від себе як людини, від прав людської природи і навіть від її обов'язків. […]

Отже, війни аж ніяк не є відносинами людини з людиною, але — відносинами держави з державою, за яких приватні особи стають ворогами лише випадково, тобто зовсім не як люди і навіть не як громадяни, а як солдати; не як члени своєї батьківщини, а як її захисники. Зрештою, кожна держава може мати ворогів лише серед інших держав, а не серед людей — з огляду хоча б на те, що між різними за природою речами не може бути справжнього зв'язку. […]

Стосовно права завоювання слід сказати, що воно не має іншого підґрунтя, окрім права найсильнішого. Якщо війна не надає переможцеві ніякого права на знищення переможених народів, то це право, котрого він позбавлений, не може прислужитися й для

обґрунтування його права перетворювати переможених на своїх рабів. […]

Отож, якого б смислу ми не надавали цим речам, право рабовласництва є недійсним не лише тому, що воно незаконне, а ще й тому, що воно безглузде і позбавлене будь-якого значення. Саме поєднання слів "рабство" і "право" є суперечливим; ці слова обопільно виключають одне одного.

Розділ VI. Про суспільний пакт

Отже, коли відкинути від суспільного пакту те, що не належить до його сутності, він звучатиме так: кожен з нас перетворює свою особу і всю свою силу на спільне надбання, яке перебуває під верховним керівництвом загальної волі […].

Така громадська особистість, що відтак утворюється через поєднання усіх інших особистостей, колись називалася громадянською спільнотою, а сьогодні іменується республікою, або політичним тілом, котре отримує від своїх членів назву держави, коли воно пасивне, суверена, коли воно активне, суверенної держави — коли воно порівнюється з подібними до нього тілами. Що стосується членів об'єднання, то всі разом вони називаються народом, а кожен окремо — громадянином, оскільки бере участь у здійсненні суверенної влади, або підданим, оскільки підкоряється державним законам.

Розділ VII. Про суверена

Отже, суверен, утворений виключно з приватних осіб, які входять до його складу, не має й не може мати інтересу, що суперечить їхнім інтересам. Тому немає потреби вимагати від суверенної влади гарантій забезпечення нею інтересів підданих, оскільки неможливо, щоб тіло прагнуло зашкодити усім своїм членам; далі ж ми побачимо, що воно не може зашкодити також і кожному з них зокрема. Вже через саму лише свою наявність суверен завжди є усім тим, чим повинен бути.

Але становище є зовсім іншим, коли йдеться про відношення підданих до суверена, оскільки, попри спільний інтерес, ніщо не гарантує здійснення ними своїх зобов'язань перед ним, якщо він не знайде засобів забезпечення їхньої вірності.

Отже, для того, щоб не бути порожнім папірцем, суспільний пакт на рівні мовчазної домовленості включає в себе те зобов'язання, яке тільки й спроможне надати силу решті, а саме: хто б не відмовився підкорятися загальній волі, він повинен бути примушеним до покори усім тілом; це означає лише те, що його примусять бути вільним. Бо саме ця умова, підпорядковуючи кожного громадянина батьківщині, убезпечує його від особистої залежності. Саме ця умова становить

таємний пристрій і джерело функціонування політичної машини, і лише вона надає законності громадянським зобов'язанням, котрі без неї були б безглуздими, тиранічними і призводили б до найжахливіших зловживань.

Книга II. Розділ I. Про те, що суверенітет є невідчужуваним

Отже, я стверджую, що суверенітет, який є виключно здійсненням загальної волі, ніколи не може відчужуватися, і що суверен, який є лише колективною істотою, може бути представлений лише самим собою: може передаватися влада, але не воля […].

Розділ II. Про те, що суверенітет є неподільним

Основа невідчужуваності суверенітету — це одночасно й основа його неподільності, оскільки воля є або загальною, або ні. Вона є волею корпорації, утворюваної або всім народом, або тільки його частиною. У першому випадку виголошення цієї волі є актом суверенітету і законом, у другому йдеться лише про особливу волю, або акт магістратури, тобто щонайбільше про декрет.

Розділ IV. Про межі влади суверена

Як природа надає людині абсолютну владу над усіма її членами, так і суспільний пакт надає таку ж владу політичному тілові над усіма його членами; саме ця влада, що спрямовується загальною волею, має, як я вже казав, ім'я суверенітет.

[…] Громадянин на першу вимогу суверена повинен надати державі будь-які послуги з тих, які він може їй надати. Але суверен, зі свого боку, не може покладати на підданих жодного обов'язку, що не приносить користі для спільноти […].

[…] Суверен ніколи не має права обтяжувати одного з підданих більше, аніж іншого, бо така справа одразу перетворилася б на партикулярну і його влада вже не була б правочинною.

Розділ V. Про право життя і смерті

[…] Отже, коли закон вимагає від громадянина наразитися на певну небезпеку, громадянин тут більше не може бути суддею; і коли принцепс сказав йому: "Для держави корисно, щоб ти помер", — він повинен померти, оскільки лише завдяки цій умові він досі жив у безпеці, і життя його — це вже не тільки доброчинність природи, але й дар держави, пов'язаний з певними умовами.

Розділ VI. Про закон

Відтак, республікою я називаю будь-яку державу, що керується законами, і немає суттєвого значення, яка форма адміністрації для цього використовується — бо лише тоді править суспільний інтерес, а суспільна справа є чимось справжнім. Будь-яке законне урядування є республіканським […].

Закони — це, власне, лише умови об'єднання громадян. Народ, що підкоряється законам, повинен бути їхнім автором. Лише тим, хто об'єднується, належить визначати умови суспільства.

Розділ VII. Про законодавця

Аби винайти найкращі правила суспільного життя, прийнятні для націй, потрібен видатний розум, який бачив би всі людські пристрасті і був би непідвладний жодній з них; який не мав би ніякого зв'язку з нашою природою, але ґрунтовно знав її; який, хоча його щастя не залежить від нас, усе ж хотів би опікуватися нашим щастям; який, урешті, прямуючи до віддаленої у часі слави, міг би працювати задля її досягнення в одному сторіччі, а насолоджуватися нею — в іншому […].

Але якщо й насправді великий повелитель є людиною рідкісною, то що тоді казати про великого законодавця? Перший лише дотримується тих зразків, які повинен запропонувати другий. Другий — це механік, що винаходить машину, перший — лише робітник, що її монтує і приводить у дію. При створенні суспільства, — за словами Монтеск'є, — саме провідники республік встановлюють певний устрій, а потім вже цей устрій формує провідників республік.

Той, хто насмілюється узятися за облаштування народу, повинен відчути спроможність, так би мовити, до змінення людської природи, спроможність перетворити кожного індивіда, котрий сам по собі є завершеним і самотнім цілим, на частину значно більшого цілого […].

Відтак, той, хто створює закони, не має або не повинен мати жодного права їх схвалювати, а народ, навіть коли б того й побажав, не може позбавити себе цього права, що не передається, оскільки згідно з засадничим актом лише загальна воля є обов'язковою для окремих осіб; до того ж бути впевненим у відповідності волі партикулярної загальній волі можна, лише перевіривши її вільним голосуванням народу […].

Розділ VIII. Про народ

Подібно до того, як архітектор, перш ніж споруджувати велику будівлю, оглядає і вивчає грунт, щоб з'ясувати, чи зможе той витримати відповідну вагу, мудрий засновник не починає одразу ж створювати закони, гарні самі по собі, а досліджує спершу, чи може народ, для якого вони призначаються, витримати їх […].

Більшість народів, як і більшість людей, слухняні лише в юності, старіючи ж — стають невиправними. Коли звичаї вже встановлені, а передсуди вкорінені, намагання їх реформувати були б справою небезпечною і даремною; народ не терпить, навіть коли торкаються його болячок, аби їх вилікувати, так само як уперті і позбавлені мужності хворі починають тремтіти від самого лише вигляду лікаря.

[…] Для народів, як і для людей, існує пора юності, або, якщо завгодно, зрілості, якої слід дочекатися, перш ніж підкоряти їх законам; але зрілість народу не завжди легко розпізнається, і якщо випередити час, то справа буде марною. Один народ може бути здатним сприйняти законодавство ще при народженні, інший не здатний до цього і через десять століть. Росіяни ніколи не будуть по-справжньому цивілізованими, оскільки стали такими занадто рано. Геній Петра — геній наслідування, він ніколи не був тим справжнім генієм, що здатен творити, виробляючи усе з нічого. Деякі з його справ були гарними, більшість — недоречними. Він бачив, що має варварський народ, але не бачив, що той ще не дозрів до громадянського устрою. Він прагнув його цивілізувати, його ж слід було лише призвичаїти до цивілізації. Він із самого початку хотів створити німців, англійців, тоді як починати слід було із створення росіян. Він завадив своїм підданим стати коли-небудь тими, ким вони могли б стати, переконуючи їх, що вони є тими, ким вони насправді не були. Це нагадує французького вихователя, який готує свого учня до того, щоб він виблиснув у якусь мить свого дитинства — і більше ніколи . Російська імперія захоче поневолити Європу, але сама зазнає поневолення. Татари, їхні піддані чи сусіди, стануть їхніми володарями, а також і нашими. Ця революція видається мені неминучою, бо всі королі Європи спільно працюють над її прискоренням.

Розділ IX. Продовження

Подібно до того, як природа визначила межі гарно сформованої людської статури, поза якими вона створює лише велетнів або карликів, існують і межі тих розмірів, яким повинна відповідати держава з найкращою конституцією. Така держава не повинна бути ані занадто великою і, відтак, залишатися легко керованою, ані занадто маленькою, щоб мати змогу власними силами підтримувати своє існування. Для кожного політичного тіла існує свій максимум сили, якого воно не повинне перевищувати і від якого воно часто віддаляється, коли збільшуються його розміри. Суспільний зв'язок слабшає від збільшення протяжності, і, загалом, маленька держава є пропорційно міцнішою за велику.

Це положення підтверджується безліччю міркувань. По-перше, разом із зростанням відстаней управління стає дедалі складнішою справою — так тяжчає вантаж на кінці дедалі довшого важеля. До того ж воно перетворюється на справу дедалі дорожчу, оскільки збільшується кількість його ступенів: спочатку народ оплачує адміністрацію, яка існує у кожному місті; у повітах є свої адміністрації, за які теж платить народ; далі йдуть провінції, великі губернаторства,

сатрапії, віце-королівства, і платити слід усе більше відповідно до зростання рівня і завжди за рахунок нещасного народу, і нарешті — найвища адміністрація, яка розчавлює собою все. Таке збільшення податків неупинно виснажує підданих, а завдяки цим різним рівням ними урядують аж ніяк не краще, а, навпаки, набагато гірше, ніж тоді, коли б над ними існував лише один-єдиний рівень […].

Одні й ті ж закони не можуть підходити для великої кількості різних провінцій, що мають різні звичаї, протилежні кліматичні умови і не здатні мати над собою одне й те ж урядування […].

З іншого боку, держава повинна закласти собі надійну основу, щоб набути тривкості і завдяки цьому протистояти тим потрясінням, яких ніколи не бракує, і мати змогу чинити дії, яких настійливо вимагає самозбереження: адже всім народам притаманний певний різновид відцентрової сили, через вплив якої вони повсякчасно протидіють один одному і прагнуть збільшити свою територію за рахунок сусідів […].

Зрештою можна бачити держави, конституйовані так, що у саму їхню конституцію закладена необхідність завоювань, отже, щоб зберегти себе, вони змушені безперервно збільшуватися у розмірах. Цілком ймовірно, що вони вельми раділи б від цієї щасливої необхідності, якби вона, вказуючи на межу їхнього розширення, водночас не вказувала й на невідворотну мить їхньої руйнації.

Розділ XI. Про різні системи законодавства

Якщо перейнятися питанням про те, у чому саме полягає найвище благо, яке повинне стати метою усієї системи законодавства, то відповідь слід обмежити двома головними цілями: свободою і рівністю. Свободою, тому що будь-яка партикулярна залежність означатиме, що держава позбавляється сили, рівновеликої цій залежності, і рівністю, тому що свобода не може існувати без неї.

[…] що ж до рівності, то під цим словом слід розуміти не те, що ступені багатства і влади [в суспільстві– *Уклад.*] є абсолютно однаковими, а те, що влада повинна стояти понад будь-якою формою насильства і завжди здійснюватися лише через відповідні повноваження і закони; що ж стосується багатства, то жоден громадянин не повинен бути настільки заможним, щоб мати змогу купити іншого громадянина, і жоден не повинен бути настільки бідним, щоб бути змушеним себе продавати; цим передбачається обопільна поміркованість: сильних світу цього — щодо майна і впливу, а пересічних громадян — щодо пожадливості і заздрощів.

Книга III. Розділ I. Про урядування взагалі

Отже, урядуванням, або найвищою адміністрацією я називаю законне здійснення виконавчої влади […].

Розділ III. Розрізнення урядувань

Суверен може, по-перше, зробити депозитором урядової влади весь народ або ж більшу його частину, тоді громадян-магістратів стане більше, аніж тих, які є приватними особами. Цю форму урядування називають *демократією*.

Проте він може обмежитися зосередженням урядової влади в руках невеликої кількості осіб, і тоді простих громадян стане більше, аніж магістратів. Ця форма має назву *аристократії.*

Нарешті, він може сконцентрувати всю урядову владу в руках одного-єдиного магістрата, від якого всі інші отримуватимуть певну її частку! Ця третя форма урядування найрозповсюдженіша і називається *монархією*, або королівським урядуванням.

[…] В усі часи точилися гострі дискусії про те, яку форму урядування вважати найкращою, але нікому не спало на думку, що кожна з них — найкраща, але тільки у певних випадках, і в певних випадках — найгірша.

Розділ X. Про урядові зловживання і про схильність уряду до дегенерації

Коли держава розпадається, зловживання урядовою владою за будь-якого урядування отримують спільну назву анархії. Зокрема ж демократія вироджується в охлократію, аристократія — в олігархію; додам, що королівська влада вироджується у тиранію…

Розділ XV. Про депутатів або представників

[…] В добре керованій громадянській спільноті кожен ледве що не летить на народні збори; за поганого урядування ніхто не бажає зробити бодай кроку, щоб опинитися на них, оскільки ніхто не зацікавлений у тому, що там відбувається, оскільки всі можуть передбачити, що загальна воля там не пануватиме і, нарешті, оскільки домашні клопоти поглинають усе. Гарні закони спонукають до прийняття ще кращих, погані призводять до ще гірших.

[…] депутати, обрані народом, не є і не можуть бути його представниками: вони є лише його комісарами і не можуть нічого вирішувати остаточно. Будь-який закон, не ратифікований безпосередньо народом, нічого не вартий — він не є законом. Англійський народ, вважаючи себе вільним, глибоко помиляється, він є вільним лише під час обрання членів парламенту, але, щойно їх обрано, він перетворюється на раба, на ніщо.

Книга IV. Розділ II. Про голосування

[…] Одностайність виникає також і за цілком протилежних обставин, а саме коли громадяни, потрапивши в рабство, не мають більше ані свободи, ані волі. Тоді страх і лестощі перетворюють *голосування* на *галасування*; тоді більше не обирають, а лише поклоняються або проклинають […].

Розділ VI. Про диктатуру

[…] Проте, тільки найбільша небезпека могла б урівноважити небезпеку спотворення суспільного порядку, а скасовувати священну владу законів можна лише для спасіння батьківщини. У цих рідкісних і очевидних випадках суспільна безпека вимагає прийняття особливого акту, який покладав би турботу про неї на найбільш гідного. Це доручення, залежно від роду небезпеки, може здійснюватися двома способами.

Якщо для запобігання небезпеці достатньо посилити дієвість уряду, всю його владу зосереджують в руках одного чи двох його членів, і, відтак, зміни зазнає не влада законів, а лише форма її адміністративного здійснення. Якщо ж небезпека сягає тієї межі, коли сам апарат законів заважає гарантуванню їхньої дієвості, тоді обирають верховного провідника, котрий примушує замовкнути усі закони і тимчасово призупиняє чинність суверенної влади.

[…] У кризах, які призводять до встановлення диктатури, держава дуже швидко або руйнується, або рятується, і диктатура, яка вже не зумовлена нагальною потребою, стає або тиранічною, або непотрібною.

Розділ VII. Про цензуру

Цензура підтримує нрави, не дозволяючи опініям спотворюватися, зберігаючи їхню прямоту, а іноді навіть і визначаючи їх якщо вони ще не набули сталості — шляхом мудрого застосування.

Розділ VIII. Про громадянську релігію

Отже, політеїзм породжено національними розбіжностями, а також теологічною і громадянською нетерпимістю, які, за природою, є однією й тією ж річчю […].

Якщо запитають, чому за язичництва, коли кожна держава мала свій культ і своїх богів, зовсім не було релігійних війн, я відповім: саме через те, що кожна держава, маючи власний культ, так само як і власний уряд, не відрізняла своїх богів від своїх законів. Війна політична була також і війною теологічною: межі відання богів, так би мовити, визначалися кордонами націй. Бог одного народу не мав жодних прав на інші народи. Язичницькі боги не були заздрісними, вони розділили один з одним владу над світом […].

Релігія, якщо розглядати її співвідношення з суспільством, яке є або загальним, або особливим, відповідно може бути поділеною на два різновиди: на релігію людини і релігію громадянина. Перша з них, не маючи храмів, вівтарів, ритуалів, обмежуючись суто внутрішнім культом верховного Бога і вічними моральними обов'язками, є чистою і простою релігією Євангелія, істинним теїзмом і тим, що можна було б назвати природним божественним правом. Інша, запроваджена

лише у якійсь одній країні, дає їй змогу мати власних богів, власних небесних заступників і хранителів. Вона має свої догми, свої ритуали, свій зовнішній культ, приписаний законами, поза межами тієї нації, яка її сповідує, усе для неї є невірним, чужинським, варварським; обов'язки і права людини вона поширює лише на ті місцевості, де стоять її вівтарі. Такими були всі релігії найперших народів, які можна назвати громадянським божественним (або позитивним божественним) правом.

Є також і третій, найбільш чудернацький різновид релігії, який, надаючи людям два законодавства, двох провідників, дві батьківщини, покладає на них суперечливі обов'язки і заважає їм бути водночас побожними віруючими і громадянами. Такою є релігія лам, такою є релігія японців, таким є римське християнство. Їх можна назвати релігіями священика; від них походить певний різновид змішаного і непридатного для суспільства права, що не може бути хоч якось поіменоване.

Щоб у суспільстві панував спокій і підтримувалася гармонія, усі без винятку громадяни повинні бути однаково гарними християнами.

На мій погляд, помиляються ті, хто розрізняє нетерпимість громадянську і теологічну. Ці два роди нетерпимості нероздільні. Неможливо жити у мирі з людьми, яких вважаєш проклятими […]. Скрізь, де існує релігійна нетерпимість, вона не може не мати і якихось громадянських наслідків […].

Ж.-Ж. Руссо. Про суспільну угоду, або принципи політичного права. Пер. з франц. та ком. О. Хома. Київ, 2001.

Документ №4.

Франсуа Кене. Загальні максими економічного управління в землеробському королівстві та зауваження до них

1758 р.

III.

Нехай народ і володарі мають завжди на увазі, що земля є єдиним джерелом багатств, і що збагачує її землеробство. Адже збільшення багатства забезпечує примноження населення; люди і багатство розвивають сільське господарство, розширюють торгівлю, відроджують промисловість, примножуючи багатства й утверджуючи його. Від цього джерела достатку залежить успіх у всіх галузях управління королівством.

VI.

Нехай витрати фермерів на обробіток землі будуть достатніми для щорічного відтворення та отримання якомога більшого прибутку.

Адже якщо ресурсів не вистачає, то витрати на обробіток землі будуть відносно більшими, а чистий дохід – меншим.

VII.

Нехай загальна сума річного доходу постійно перебуває в обігу; нехай не буде взагалі ніяких нагромаджень грошей, або нехай, принаймні, перекриваються з обіговими коштами; інакше це зупинить розподіл частини річного національного доходу і заморозить грошовий запас королівства, на шкоду поверненню витрат на обробіток землі, на заробітну плату ремісникам і на споживання […].

XI.

Треба не допустити, щоб мешканці покидали королівство, бо тоді вони заберуть із собою своє багатство.

XII.

Нехай діти заможних орендарів оселяються в селах, щоб підтримувати розвиток землеробства в державі. Бо коли через якийсь примус вони покинуть село й оселяться в містах, вони перенесуть туди багатство своїх батьків, яке було вкладено в сільське господарство. Більше багатства, ніж людей, повинно бути притягнуто в сільську місцевість, тому що, чим більше ресурсів вкладається в обробіток землі, тим менше людей буде задіяно, тим успішніше вона розвивається і тим більший дохід вона приносить. Це стосується, наприклад, великомасштабного вирощування зерна заможними орендарями, порівняно з дрібномасштабним вирощуванням бідними орендарями, які використовують корів або волів.

XIII.

Нехай кожен, щоб досягти якомога більшого доходу, вирощує на своєму полі такі рослини, яких вимагають його інтереси, засоби і властивості ґрунту. Немає необхідності підтримувати монополію на обробіток землі, тому що вона шкодить загальному національному доходу. […] Виходячи з структури фермерського господарства, багатствами, що посідають перше місце в країні, є доходи і податок; вони забезпечують підданих від злиднів і ворога, підтримують славу і владу монарха, і процвітання нації.

XIV.

Варто заохочувати розведення великої рогатої худоби, оскільки вона забезпечує ґрунт добривами, що сприяє отриманню багатого врожаю.

XV.

Землю, що використовується для вирощування зернових, треба організовувати, наскільки це можливо, у великі господарства, якими керуватимуть багаті фермери. Адже чим менше видатків на утримання і ремонт будівель, тим менше витрат і більше чистого прибутку у великих сільськогосподарських підприємствах. Велика

кількість дрібних орендарів згубна для населення. Населення, яке живе на чистий дохід, є найзабезпеченішим і найпристосованішим до різних занять і робіт, які розділяють людей на різні стани. Будь-яка економія витрат на роботах, які можуть виконуватися за допомогою тяглових тварин, машин, річок і т.п., обертається на користь населення і держави, тому що вищий дохід забезпечує людям вищу заробітну плату за інші послуги та роботи.

XVI.

Не потрібно чинити перешкоди зовнішній торгівлі посівними культурами, бо який збут, таке і відтворення.

XXIV.

Не потрібно обманюватися очевидними перевагами зовнішньої торгівлі, судячи лише з сальдо грошових сум, без аналізу більшого чи меншого прибутку з куплених і проданих товарів. Адже часто втрачає той народ, який отримує перевагу в грошах, і ця втрата завдає шкоди розподілу і відтворенню доходів.

XXV.

Необхідно підтримувати повну свободу торгівлі, бо справжня свобода комунікації є найважливішою, найсильнішою, найкориснішою для держави і народу гарантією зовнішньої та внутрішньої торгівлі.

XXVII.

Нехай уряд менше думає про ощадливість, ніж про засоби необхідні для добробуту королівства, позаяк ефект примноження багатства полягає в тому, що найбільші видатки можуть не бути надмірними. Але не потрібно ототожнювати звичайні витрати зі зловживаннями, бо вони можуть поглинути все багатство народу і правителя.

F. Quesnay, Maksymy ogólne rządu gospodarczego w *królestwie rolniczym* i *uwagi do nich. [w:] F. Quesnay, Pisma wybrane. Przełożyła B.J. Pietkiewiczówna. Przedmowa Z. Pietkiewicz. Kraków, 1928. S.121-128, http://pbc.up.krakow.pl/Content/6150/pisma_wybrane_quesnay_franciszek_000966.pdf*

Документ №5.

Ларі Вулф. Винайдення Східної Європи:
Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва.

Розділ 5. Звертаючись до Східної Європи.
Частина 1: Росія Вольтера

[…] В основі зовнішньої політики Катерини лежали амбітні плани завоювання Польщі й Туреччини і панування над ними; поступово північно-східний та південно-східний квадранти Європи зливались у єдиний простір Східної Європи, що відбивалось як на військових картах генералів і державних мужів, так і в свідомості просвіченої

громадськості. У тогочасних листах Вольтер пропонував Катерині свої філософські міркування про її воєнні походи; Волощині, Польщі, Бесарабії та Грузії там було відведено роль будівельних блоків для нової європейської географії. "Уява п. д'Аламбера та моя, — писав Вольтер Катерині у тому ж 1770 році, натякаючи на колективну свідомість Просвітництва, — летить до Дарданеллів та Дунаю, до Чорного моря, до Бендер, до Криму та, особливо, до Санкт-Петербурґа". Це ментальне картографування Східної Європи було продуктом уяви […].

Коли у 1758 році з'явилася мапа "Поштові дороги Європи", Росії на ній ще не було, а шлях з Відня зникав десь на східних околицях Варшави […].

Війна Росії з Туреччиною та Польщею 1768-1774 років перетворила майже всю Східну Європу на величезне поле воєнних дій, розмістивши її на одній військовій мапі. Наприкінці свого царювання у 1787-1795 роках Катерина знову воюватиме з Туреччиною і Польщею, і ці війни завершаться остаточним поділом Польщі, який стане вінцем попередніх геополітичних та географічних проектів. Як блискучий мислитель доби Просвітництва Вольтер у своїх листах сформулював ідею Східної Європи, охопивши весь театр воєнних дій Катерини. "Моє побажання до долі і Вашого генія скромне, — писав він у 1773 році, — лише розплутати (debrouillement) той хаос, в який поринули землі від Данциґа до гирла Дунаю", та досягти перемоги "світла" (lumière) над "темрявою" (*ténèbres*). Вольтер зробив опанування Східної Європи завданням Просвітництва: привести до ладу ті країни, де панував безлад, — і лише тому, що він так постановив. З такою самою інтелектуальною зверхністю Східну Європу проголошували землею хаосу й пітьми […].

У листуванні Вольтер постійно висловлює типові для Просвітництва погляди на владу та імперію, вихваляючи Катерину як "абсолютну володарку" маловідомих земель, і ця його формула східноєвропейського абсолютизму поєднувала елементи політичної теорії з особистими фантазіями. Натомість Руссо у роздумах про Польщу, всупереч поглядам Вольтера та Катерини, провіщав визволення Східної Європи на основі принципу національної окремішності. Однак і цю версію так само було накинуто західноєвропейським Просвітництвом […].

У своєму листі 1763 року Катерина спробувала налагодити особисті контакти з Вольтером. Вона чула, що Вольтер улесливо висловлювався про неї; він і справді славився тим, що розсипав похвали на адресу коронованих осіб, а постать Катерини незабаром буде вивищено над усіма іншими. Наразі вона скромно застерегла

його від надмірних похвал — аж доки сама не стане гідною їх (адже царювала вона лише один рік), до того ж передчасні привітання можуть зіпсувати "репутацію" їм обом. Це слово якнайточніше характеризує їхні майбутні стосунки, які понад усе були союзом двох гігантських репутацій, на вищому щаблі культури, політики та міжнародних відносин. У 1763 році Вольтер користувався навіть більшим авторитетом, ніж Катерина, бо хоча їй і пощастило зорганізувати один блискучий переворот, філософ уже ціле покоління панував над просвітницькою Європою. […]

Бачення Руссо Росії, де він ніколи не бував, до певної міри збігалося із образом Східної Європи у "Карлі XII" Вольтера: нецивілізовані, недисципліновані народи, які разюче відрізнялися від французів, англійців та німців.

У першому томі історії про Петра I, написаному 1759 року, Вольтер в дусі безсоромного самовихваляння називає свого героя "можливо, одним із усіх володарів, чиї діяння найбільше заслуговують на безсмертя". Вольтер майже у біблійному стилі зображував звершення царя: "Петро народився, і постала Росія" […].

У 1783 році Катерина захопила Крим, а у 1772-му, 1793-му та 1795 роках узяла участь у поділах Польщі. Але якщо на мапі Катерина вийшла переможницею, то два протилежні філософські світогляди — Вольтера й Руссо — зберегли свої впливові ідеологічні позиції й разом задали сучасну політичну концепцію Східної Європи.

[…] Вольтер оспівував Катерину як богиню Просвітництва в Росії і оголосив її своєю музою, котра надихатиме його на гармонійне завершення філософської праці свого життя. Отож якщо "Історія Карла XII" у 1731 році знаменувала собою блискавичне й захопливе відкриття Вольтером Східної Європи, то наступним кроком була "Історія Російської імперії за Петра Великого", два томи якої побачили світ у 1759-му та 1763 роках, а фантастичним фіналом стало листування з Катериною, яке Вольтер підтримував від 1763 року і до самої своєї смерті у 1778 році.

Історик Альбер Лортоларі описав "російський міраж у Франції" впродовж XVIII століття — той ілюзорний образ, який створили зачаровані філософи і який розпочався із "міфу про Петра", а закінчився "легендою про Катерину".

[…] В редакції 1739 року він додав нові матеріали до образу Петра як альтернативного героя: "Одна людина самотужки змінила найбільшу імперію в світі". Але при цьому, на думку Вольтера, який намагався ставитися до Петра критично, цареві бракувало "гуманності": "Жорстокість у розвагах, дикість у манерах, варварство у помсті поєднувалися з багатьма чеснотами. Він цивілізував (poliçait)

свій народ, хоч сам був дикуном". Петро особисто карав злочинців, і Вольтер не забув згадати, що "в Африці є володарі, котрі власноруч проливають кров своїх підданців, але ці володарі вважаються варварами". Філософ навіть натякав на те, що Петро засудив на смерть власного сина, і це заплямувало "все те добро, яке він зробив своїм підданцям". Перемістивши увагу з Карла на Петра, він трохи видозмінив концепцію панування у Східній Європі: тепер воно уявлялося як процес цивілізування, а не як просте завоювання. Образ Петра ілюстрував проблему місцевого протагоніста — росіянина, котрий скидався на африканця, що вважався варваром, — на противагу чужоземному пройдисвіту зі Швеції або чужоземній принцесі з Німеччини.

Вольтер був цілком свідомий того, що саме завдяки його авторству книжка про Петра стане загальноєвропейською подією: "Я постану перед усією Європою, піднісши їй цю історію". Саме тому він опирався тискові росіян, які домагалися від його твору ще більшого потоку лестощів. "Чимало освічених людей Європи вже засуджують мене за те, що я збираюся написати панегірик і грати роль підлесника", — писав він Шувалову 1758 року, за рік до виходу твору в світ. У 1763 році, коли обидва томи вже було опубліковано, д'Аламбер у приватному листі написав, що цей твір "викликає нудоту своєю ницістю та заяложеними вихваляннями", а принц де Лінь пізніше запевняв, що сам Вольтер нібито зізнавався, мовляв, його підкупили розкішні хутра, які він отримав у подарунок. Двадцяте століття винесло не менш суворий присуд цій книжці. Пітер Ґей називає її "зібранням грубих лестощів, замаскованих під історію".

[…] загалом Вольтер мав дуже неприємний досвід спілкування із Санкт-Петербурґом з приводу загадкової смерті царевича у в'язниці. Вольтера просили повірити, що той помер своєю смертю, ймовірно, приголомшений смертним вироком, але в жодному разі не внаслідок убивства за наказом Петра. Вольтер натомість написав із легкою іронією, що "дуже рідко" молода людина вмирає, тільки-но їй зачитають смертний вирок, але додав: "Лікарі вважають, що це можливо". Смерть царевича Олексія і подібні питання "бентежили" Вольтера, бо нагадували йому власне твердження про Петра: "Він цивілізував свій народ, хоч сам був дикуном". […]

Від 1768 року Катерина воювала з Польщею і Туреччиною, тож Вольтер віддавався яскравим фантазіям про розширення й консолідацію Східної Європи під владою Розуму, який уособлювала постать німецької принцеси.

З одного боку, вона примушує поляків бути поміркованими і щасливими, наперекір папському нунцієві, з другого — вона, здається,

має справу з мусульманами, наперекір Магомету. Ваша Величносте, якщо вони розпочнуть із Вами війну, то дійде до того, про що мріяв колись Петро Великий, тобто до перетворення Константинополя на столицю Російської імперії. Ці варвари заслужили на те, щоб героїня покарала їх за брак пошани, який вони досі виявляли до дам. Зрозуміло, що народ, котрий зневажає всі красні мистецтва і тримає жінок під замком, заслужив винищення. [...] Я прошу дозволу Вашої Величності приїхати і примоститися біля Ваших ніг, провести кілька днів при Вашому дворі, коли його перенесуть до Константинополя, бо я справді вважаю, що якщо колись турків буде вигнано з Європи, то це зроблять росіяни

Якось Вольтер міркував про те, що французи билися проти Катерини, а деякі татари, навпаки, стали на її бік; він дійшов висновку: "...Саме татари виявилися цивілізованими, а французи стали скіфами". Що ж до самого Вольтера, то "якби я був молодшим, то став би росіянином". Ефект риторичного обернення балансу цивілізації між Західною Європою і Європою Східною досягався явно іронічним подивом: французи стали скіфами! Вольтер — росіянин!

Вольтер також чудово усвідомлював, що користь, яку він здатен принести Катерині, мізерна. "Мадам, — писав він на початку 1772 року, — я боюся, що Ваша Імператорська Величність може стомитися від листів старого швейцарського резонера, котрий ні в чому не може Вам прислужитися, окрім як запропонувати Вам лише свій безплідний запал, котрий усім серцем ненавидить Мустафу, котрий зовсім не любить польських конфедератів і котрий у своїй пустелі лише волає до форелі Женевського озера: "Хвалімо Катерину II".

Ларі Вулф. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. Пер. з англ. С. Біленького і Т.Цимбала. Київ, 2009, http://wolff-europe.narod.ru/wolff08.htm

ТЕМА 10.

УТВОРЕННЯ США

1. Причини Війни за незалежність 1775–1783 рр.
2. "Декларація незалежності" та формування держави.
3. Конституція 1787 р. і Білль про права.

Реферати: Джордж Вашинґтон: людина та політик.
Особливості ідеології американського Просвітництва.

Дослідження

- *Бернхем В.* Вступ до права та правової системи США. Київ, 1999.
- *Каррі Девід П.* Конституція Сполучених Штатів Америки. Київ, 1993.
- *Тіндалл Джордж Бравн, Шай Девід Е.* Історія Америки. Пер. з англ. Притула Л., Сташків Г., Щур О. Львів, 2010.
- *де Токвіль А.* Про демократію в Америці. Київ, 1999.

Методичні рекомендації

Метою теми є з'ясування причин конфлікту між північноамериканськими колоніями та метрополією – Англією, що переріс у Війну за незалежність, яка набула характеру революції й привела до утворення першої демократичної республіки Нового часу — США; аналіз знакових конституційних актів американської революції XVIII ст., зокрема Декларації незалежності, Конституції 1787 р. і "Білля[30] про права".

Оскільки найважливішою об'єктивною передумовою визвольного руху в колоніях був прогрес, досягнутий на середину XVIII ст. у розвитку політичного життя американського суспільства, соціально-економічних відносин, то розгляд ***першого питання*** треба почати з їх аналізу.

У процесі формування нової нації важливе значення мали політичні фактори. На середину XVIII ст. у всіх колоніях склалась практично однотипна політична організація: колоніями управляли на основі хартій маєтні та впливові сімейні клани (олігархічний тип правління). Сформувалася, хоча й у недосконалому вигляді, система

---

[30] Білль (від англ. *bill* – печатка, документ з печаткою) – у правовій системі США – проєкт закону, що вноситься урядом або членом парламенту. Перші десять поправок до Конституції США називають "Біллем про права" за аналогією з актом англійського парламенту 1689 р. про обмеження прав короля.

поділу влади: законодавчої – асамблеї або збори фріменів[31] та виконавчої, яку здійснював губернатор; як правило, від нього залежала і судова влада. Але й губернатори підпорядковувались законодавчим асамблеям, оскільки ті визначали бюджет колоній, включно з платнею губернатора. Протягом усього колоніального періоду між губернаторами та законодавчими асамблеями точилася боротьба, що свідчила про загострення ситуації, пов'язаної зі зростанням політичної самосвідомості американців (*док. №7*). Значного поширення набули ідеї Просвітництва, успішно розвивалися світська освіта, наука, література та мистецтво. Саме на базі колоніальних коледжів згодом виросли такі всесвітньо відомі американські університети, як Гарвардський, Єльський, Прінстонський, Колумбійський. Американське Просвітництво представлене іменами Бенджаміна Франкліна та Томаса Джефферсона.

Наголошуючи на залежності економічного розвитку колоній від потреб метрополії, проаналізуйте, чи завжди внутрішній розвиток колоній відповідав інтересам метрополії. Прокоментуйте один із найвідоміших памфлетів того часу авторства Стівена Гопкінса (*док. №3).* Охарактеризуйте таке типово американське явище, як скваттерство[32], та політику метрополії й колоніальної влади стосовно нього; визначте роль принципу "вільний фермер на вільній землі". На конкретних фактах (парламентські акти, що регламентували зовнішню торгівлю колоній, заборона створювати обробну промисловість – *док. №6*, закон 1763р . про заборону самовільного поселення на заході – *док. №1*, акт 1765 р. про розквартирування в Америці 10 тис. солдат регулярної англійської армії, акт про гербовий збір та ін. – *док. №4*) доведіть, що намагання метрополії обмежити свободу підприємництва в колоніях та підкорити їх своїм інтересам створили економічні передумови війни за незалежність (*док. №2*). Чому королівська декларація 1763 р. має важливе значення для корінних народів Канади і визнана Конституцією Канади 1982 р.?

Отже, в XVII ст., коли колоністи найбільше потребували опіки метрополії, вона була зайнята власними проблемами (боротьбою короля та Парламенту, революцією, реставрацією Стюартів). У XVIII ст. колонії визріли для незалежності, але Велика Британія,

---

[31] Фрімени (від англ. *free men* – "вільні люди") – повноправні громадяни північноамериканських колоній, переважно англійські джентрі, акціонери компаній та поселенці, які самі заплатили за свій переїзд в Америку.

[32] Скваттерство (від англ. *squatter, squat* – селитися на чужій землі) – фермер-колоніст, що зайняв вільну, необроблену ділянку землі при колонізації в США.

стабілізувавши своє внутрішнє становище та здобувши перемогу над Францією у Семилітній війні (1756–1763), стала повновладним господарем Північної Америки, приєднавши Канаду та інші французькі володіння.

Спроби метрополії обмежити свободу економічної та політичної діяльності в колоніях наштовхнулися на опір населення. Найбільше обурення колоністів викликав, схвалений у 1765 р. англійським Парламентом акт про гербовий збір, щоправда, не стільки своєю важкістю, скільки самим фактом втручання Лондона у внутрішні справи колоній *(док. №3, 4,5*). Ставлячи під сумнів право Парламенту, в якому колонії не були представлені, обкладати їх податком (гасло: *"Ніяких податків без представництва"*), колоністи таким чином поставили під сумнів його владу взагалі. Чи можна, на Вашу думку, вважати, що перехід до нової політики – "політики вулиці" – визначив долю закону про гербовий збір (при цьому приділіть увагу діяльності свого роду політичних клубів під назвою "Сини свободи", створених радикально налаштованими колоністами). Чи був, на вашу думку, правий американський історик Дж. Міллер, який стверджував, що, якби Велика Британія не скасувала закон про гербовий збір, а спробувала силою втілити його в життя, то Війна за незалежність почалася б не в 1775–1776 рр., а на десять років швидше?

Охарактеризуйте такі форми організації колоністами опору діям Великої Британії, як кампанія бойкоту англійських товарів, фермерський рух, який найбільше поширився в Північній та Південній Каролінах (рух "регуляторів" – вимоги впорядкувати систему оподаткування, забезпечити справедливе представництво в судах та місцевих органах влади) і Нью-Йорку (рух "левелерів" – рівність прав на землю для всіх).

Розгляньте ті репресивні заходи корони (закриття Бостонського порту; переправлення за рішенням британської адміністрації осіб, запідозрених в антиурядовій діяльності, для суду в Англію або будь-яку колонію; приєднання американського північного заходу до англійської провінції Квебек), що стали поштовхом до скликання у 1774 р. у м. Філадельфія першого Континентального конгресу.

Розгляд ***другого питання*** заняття розпочніть з аналізу памфлету англо-американського філософа, публіциста Томаса Пейна "Здоровий глузд", який став найважливішим трактатом американської революції (*док. №8*).

Аналізуючи текст Декларації незалежності США (*док. №9*), підкресліть, що це була перша перенесена на практичний ґрунт декларація прав людини, що спиралася на передові теорії англійських філософів XVII ст. та французьких просвітників XVIII ст. Вперше в

історії державний документ проголошував принцип народного суверенітету як основу державного устрою. Визначте, у чому, при складанні документу, проявився компроміс між передовою буржуазією північних штатів та магнатами рабовласницького плантаторського Півдня. Знайдіть витоки конфлікту, який через 85 років призвів до кровопролитної громадянської війни Півночі та Півдня. Завершуючи відповідь, визначте значення Декларації незалежності.

При вивченні "Статей конфедерації[33] і вічного союзу" 1781 р. (*док. №10*), які були першою спробою вироблення нової конституції молодої американської республіки, зверніть особливу увагу на пункти, які фіксували права штатів, на роль "Комітету штатів", колишнього уряду країни. Аналіз всього документу допоможе зробити загальний висновок про рівень централізації влади в США (на відміну від всевладного французького Конвенту, Континентальний конгрес не міг узурпувати владу, оскільки йому довелося б у такому випадку воювати з усіма 13 штатами; посада глави держави не передбачалася, Конгрес не мав права збирати податки і т.п.), з'ясувати суперечності штатів та їх причини.

Проаналізуйте рішення Паризького (Версальського) договору 1763 р. та його значення для США (*док. №11*)?

Розгляд ***третього питання*** варто розпочати з аналізу загальних причин, які викликали перегляд "Статей конфедерації" (діяли впродовж 1781–1789 рр., до вступу в силу нової конституції) й прагнення зміцнити центральний державний апарат США. Охарактеризуйте ситуацію, за якої формувався текст Конституції[34], вкажіть соціальний склад конституційного Конвенту[35] та дайте оцінку боротьбі, яка розгорнулась під час роботи над текстом основного закону. Визначте функції законодавчої, виконавчої та судової влади за Конституцією 1787 р. (*док. №12, 13*), звернувши особливу увагу на роль

---

[33] Конфедерація (від лат. *confederatio* – спілка, об'єднання) – союз держав, які зберігають незалежність, але об'єднані одним або декількома загальними органами. На відміну від конфедерації, федерація (від лат. *federatio* – союз) – союзна держава, яка складається з ряду держав, має єдині законодавчі органи, загальнофедеральні законодавства, бюджет, збройні сили. Водночас кожна складова частина федерації має свої законодавчі, виконавчі та судові органи.

[34] Конституція набула чинності 26 липня 1788 р., але два штати — Північна Кароліна та Род-Айленд – схвалили її лише 3 листопада 1791 р. Офіційною датою ухвалення конституції вважається 17 вересня 1787 р., тобто день затвердження конституції Конгресом.

[35] Конвент (від лат. *conventus* – збори) – законодавчий орган, що скликається для складання або зміни конституції.

Конгресу (Сенату й Палати представників), права Президента і Верховного суду. Охарактеризуйте виборче право, систему обрання Конгресу та Президента. З'ясуйте, як була вирішена проблема рабства в Конституції. Врахувавши перелічене, дайте відповідь на запитання: якою республікою можна назвати США – парламентською чи президентською?

Значний інтерес становить питання про суперечності навколо ратифікації Конституції, в результаті чого в основний закон були внесені важливі доповнення, оформлені в так зв. "Біллі про права" (1789 р. – проголошувалися свобода слова, друку, зборів, совісті, запроваджувався суд присяжних та ін.).

Оскільки Конституція 1787 р. чинна досі, необхідно у загальних рисах ознайомитися з поправками, внесеними в неї з того часу.

Отже, процес утворення США мав революційний характер. Перемога американського народу завдала удару найсильнішій колоніальній державі – Англії і вплинула на зростання національно-визвольного руху проти іспанського, португальського та французького колоніального гніту в Латинській Америці. США стали першою демократичною республікою Нового часу, її устрій втілював політичні ідеали епохи Просвітництва.

ДОКУМЕНТИ

Документ №1.

Прокламація короля Ґеорга III про заборону колонізації земель за Аллеганськими горами

7 жовтня 1763 р.

[…] Ми також вважаємо за потрібне, за порадою нашої Таємної Ради, як зазначено вище, надати губернаторам і Радам наших згаданих трьох нових колоній на континенті повну владу і повноваження врегульовувати і домовлятися з мешканцями наших згаданих нових колоній або з будь-якими іншими особами, які звернуться до них, щодо таких земель, маєтностей і спадщини, якими Ми можемо розпоряджатися зараз або в майбутньому; і надавати їх будь-якій такій особі або особам на таких умовах і за таких помірних орендних платежів, послуг і підтверджень, які були призначені і встановлені в наших інших колоніях, а також на таких інших умовах, які здадуться нам необхідними і доцільними для вигоди одержувачів, а також для поліпшення і заселення наших згаданих колоній […], оскільки справедливо, і розумно, і необхідно для наших інтересів і безпеки наших колоній, щоб кілька націй або племен індіанців, з

якими ми пов'язані і які живуть під нашим захистом, не зазнавали утисків або перешкод у володінні такими частинами наших володінь і територій, які, не будучи відступленими або придбаними нами, залишаються за ними або за будь-яким з них, як їхні мисливські угіддя, – тому Ми, за порадою нашої Таємної Ради, заявляємо, що це наша Королівська Воля і приємність, щоб жоден губернатор або головнокомандувач у будь-якій з наших колоній Квебеку, Східної Флориди або Західної Флориди не наважувався, під будь-яким приводом, видавати дозволи на обстеження або будь-які патенти на землі, що знаходяться за межами керованих ними територій, описаних у грамотах про їх призначення; а також, щоб жоден губернатор або головнокомандувач у будь-якій іншій нашій колонії або плантації в Америці не брав на себе зобов'язання на даний час, і доки не стане відомо про наше подальше бажання, надавати дозволи на обстеження або видавати патенти на будь-які землі за верхів'ями або витоками будь-яких річок, що впадають в Атлантичний океан із заходу та північного заходу, або на будь-які інші землі, які нами не придбані чи нам не надані, як зазначено вище, залишаються зарезервованими за згаданими індіанцями або будь-ким з них.

І Ми також заявляємо, що нашою Королівською волею і приємністю на цей час, як зазначено вище, є збереження під нашим суверенітетом, захистом і пануванням для використання згаданими індіанцями всіх земель і територій, що не входять до меж наших трьох нових урядів або до меж території, наданої Компанії Гудзонової затоки, а також всіх земель і територій, що лежать на захід від витоків річок, які впадають у море із заходу і північного заходу, як це зазначено вище […].

Крім того, Ми суворо наказуємо і вимагаємо від усіх осіб, які навмисно чи ненавмисно оселилися на будь-яких землях у вищеописаних країнах або на будь-яких інших землях, які, не будучи відступленими або придбаними Нами, все ще залишаються зарезервованими для згаданих Індійців, як зазначено вище, негайно покинути такі поселення.

The Royal Proclamation. October 7, 1763, https://www.solon.org/Constitutions/Canada/English/PreConfederation/rp_1763.html

Документ №2.

Френсіс Бернард[36] про колоніальну політику Англії щодо колоній, розташованих в Америці

Англійська політика стосовно торгівлі з Америкою повинна мати на увазі два великі завдання, а саме:

1. примусити американців, щоб всі фабричні товари та європейські продукти, яких вони потребують, привозили тільки з Великої Британії;
2. зовнішню торгівлю американців регулювати таким чином, щоб всі вигоди від неї мала Велика Британія або приносила користь справам Британської імперії.

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard. Warszawa, 1999. S. 469.

Документ №3.

Стівен Гопкінс[37]. Розгляд прав колоній

1764 р.

Свобода – це найбільше благословення, яким користуються люди, а рабство – найтяжче прокляття, на яке здатна людська природа. Саме тому для людей є надзвичайно важливим питанням, що з цих двох благ буде їхньою долею. Абсолютна свобода, мабуть, несумісна з будь-якою формою правління.

[…] Нова Англія була заснована шукачами пригод, які з дозволу короля Карла I покинули Англію, свою рідну країну, і за власний кошт перебралися до Америки, з великим ризиком і труднощами оселилися серед дикунів, і дивовижним чином утворили нові колонії в дикій місцевості. Перед їхнім від'їздом були повністю визначені умови їхньої свободи і відносини, в яких вони повинні були перебувати з батьківщиною в своєму емігрантському стані: вони мали залишатися підданими короля і залежними від королівства Великої Британії.

---

[36] Френсіс Бернард (1712–1779) – англійський політик, довголітній губернатор колоній Нью-Джерсі та Массачусетс в другій половині XVIII ст. Його діяльність на цих посадах зіграла вирішальну роль у формуванні протестних настроїв проти методів управління колоніями.

[37] Стівен Гопкінс (1707–1785) – учасник американської революції, один із засновників США, з 1755 р. губернатор колонії Род-Айленд, делегат на континентальних конгресах 1774–1776 рр., підписав Декларацію незалежності США.

Натомість вони отримували захист і користувалися всіма правами і привілеями вільнонароджених англійців.

[…] У цих правах, наданих британським колоніям, немає нічого нового чи надзвичайного. Колонії з усіх країн у всі часи користувалися рівною свободою з материнською державою. Дійсно, у світі знайдеться дуже мало людей, готових покинути рідну країну і пройти через втому і труднощі поселення в новій неосвоєній країні заради того, щоб втратити свою свободу. Ті, хто заселяє нові країни, повинні бути бідними і, звичайно, повинні бути вільними. Переваги, матеріальні чи приємні, не на боці емігрантів, і, безперечно, вони повинні мати щось натомість.

[…] І чи може хтось припустити, що британські колонії в Америці є винятком з цього загального правила?

Колонії знаходяться на такій великій відстані від Англії, що члени Парламенту, як правило, мають дуже мало інформації про їхні справи, зв'язки та інтереси, окрім тієї, що отримують від людей, які там побували; більшість з них самі мають настільки незначні знання, що інформація, яку вони можуть надати, дуже мало від них залежить, хоча вони можуть претендувати на впевненість у вирішенні питань, які знаходяться далеко за межами їхньої компетенції. Всі такого роду відомості занадто непевні, щоб на них можна було покладатися у справі, яка має таке велике значення і в якій так глибоко зачеплені інтереси двох мільйонів вільних людей. Не може виникнути жодних незручностей чи неприємностей від того, що колонії отримають таке повідомлення і будуть вислухані у вищезгаданий спосіб; навпаки, великі неприємності вже траплялися з колоніями, і їх завжди слід очікувати, якщо вони не будуть вислухані до того, як будуть вирішені такі важливі для них питання.

[…] Резолюція Палати громад, прийнята під час тієї ж сесії Парламенту, яка стверджує їхнє право встановлювати гербові збори та внутрішні податки, що збираються в колоніях без їхньої згоди, набагато більше і з важливіших причин стривожила британських підданих в Америці, ніж будь-що, що коли-небудь робилося раніше. Ці приведені у виконання постанови колонії не можуть не вважати явним порушенням їхніх справедливих і давно вистражданих прав. Бо всі люди повинні визнати, що ті, кого обкладають податками за бажанням інших, не можуть мати ніякої власності, не можуть мати нічого, що можна було б назвати власним. Ті, хто не має власності, не можуть мати свободи, а насправді зведені до найнижчого рабства, перебувають у становищі набагато гіршому, ніж країни, завойовані і перетворені на підданих, бо ті мають сплачувати лише фіксовану суму, яку вони можуть розподіляти між собою так, як їм здається

найбільш рівномірним і легким, і, сплативши визначену суму, борг погашається, а те, що залишилося, є їхньою власністю. Це набагато терпиміше, ніж бути обкладеним податком з волі інших, без жодних обмежень, без жодних умов і домовленостей, всупереч їхній згоді і проти їхньої волі.

Stephen Hopkins. The Rights of the Colonies Examined, https://repository.library.brown.edu/viewers/universal/bdr:303432/#?c=0&m=0&s=0&cv=2&z=-769.5034%2C777.5238%2C2893.6417%2C1256

Документ №4.

ГЕРБОВИЙ ЗАКОН

22 березня 1765 р.

[…] зваживши, що актом, ухваленим останньою сесією Парламенту, були визначені, затверджені і застосовані різноманітні виплати з метою покриття видатків на оборону, захист та забезпечення британських колоній і плантацій в Америці та зваживши, що нагальним та необхідним є видання нового розпорядження з метою збільшення подальшого доходу на території домініонів Його Королівської Величності, отже, з метою покриття згаданих видатків, […] ухвалюється, що від і після [1 листопада 1765 р.] будуть підвищені, стягнені, зібрані і виплачені Його Королівській Величності, його спадкоємцям та наступникам на території американських колоній і плантацій, які нині знаходяться, або в майбутньому можуть перебувати під владою Його Королівської Величності, його спадкоємців і наступників, такі виплати:

гербовий збір величиною у 3 пенси в кожному суді на території британських плантацій і колоній в Америці, за кожен клаптик або частину веленевого[38] чи пергаментного паперу, за кожен аркуш або клаптик паперу, на яких будуть написані або надруковані будь-якого типу декларації, судові скарги, відповіді, відмови чи опротестування, чи інші прохання, а також за будь-яку копію цих документів.

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard. Warszawa, 1999. S. 469.

[38] Веленевий папір – (від франц. *velin*, від лат. *vitulinus* – телячий) високоякісний папір, сорт тваринного пергаменту, гладкий, тоненький, без водяних знаків, виготовлявся вручну.

Документ №5.

Резолюція Вірджинії у справі гербового закону

Заявляється, що вірний Його королівській Величності народ, народ цього давнього поселення, постійно володів правом управління за допомогою своїх власних представників тим всім, що стосувалося його податків і внутрішньої поліції [органів внутрішнього управління – *Уклад.*], що ніколи це право не порушувалося, і не було ліквідоване […].

Отже, ухвалюється, що тільки загальні збори колонії мають право і владу обкладати податками жителів і що будь-яке прагнення надання цієї влади одній чи кільком особам, які не входять до складу цих зборів, стверджує явне бажання до ліквідації як самої англійської свободи, так і американських свобод.

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard. Warszawa, 1999. S. 470.

Документ №6.

АНГЛІЙСЬКІ АКТИ.
ПРО ЗАОХОЧЕННЯ МОРЕПЛАВСТВА ТА ТОРГІВЛІ

Навігаційний акт 1660 р.

Для заохочення та розвитку кораблебудування та мореплавання цієї нації, багатства і процвітання королівства […] король, лорди та громади ухвалюють:

[…] 2) починаючи з 1 грудня цього 1660 року, ніякий товар чи виріб не можуть ввозитися чи вивозитися з земель, островів […] чи інших територій, які належать Його Величності в Азії, Африці або Америці […] на жодному іншому судні, крім тих, що належать жителям Англії, Ірландії та Велсу […] або ж на суднах, збудованих у вищезгаданих колоніях і таких, що належать їхнім жителям за умови, що капітан і не менше 3/4 їхнього екіпажу будуть англійцями […].

Починаючи з 1 квітня 1661 року цукор, тютюн, бавовна, індиго, імбир та ряд інших товарів, які виробляються в колоніях Америки, Азії чи Африки, не можуть вивозитися з вищезгаданих колоній ні в яку частину світу, крім володінь Його Величності, або ж в Англію, Ірландію, Велс […].

Навігаційний акт 1663 р.

[…] Починаючи з 25 березня 1664 р., жоден товар чи річ, вироблена в Європі, не дозволяється завозити на землі, острови […] чи інші володіння Його Величності […] в Азії, Африці чи Америці […] іншим чином, ніж на суднах, збудованих та завантажених в Англії чи Велсі […].

Вовняний акт, 4 травня 1699 р.

Оскільки вовна та вироби з вовни […] є головною та найвигіднішою галуззю промисловості Королівства, від стану якої головно залежать прибутки нації, і оскільки останнім часом виникла чимала кількість вовняних мануфактур в Ірландії, а також в англійських володіннях в Америці, вироби яких надходять на іноземні ринки […], що призводить до підриву британської торгівлі та наносить збитки вовняній промисловості Королівства, з тим, щоб відвернути ці небажані наслідки та сприяти розвитку галузі в Британії […]

[Парламент ухвалює – *Уклад.*]

XIX […] Починаючи з 1 грудня цього 1699 року, з метою заохочення та розвитку вовняної промисловості в Королівстві […] вовняні вироби будь-якого виду […] вироблені в будь-якій з англійських колоній в Америці, не можуть вивозитися з портів вищезгаданих колоній, а також: жодні вироби з вовни, вироблені в колоніях, не можна вивозити за межі англійських володінь у Північній Америці […].

Капелюшний акт, 1 червня 1732 р.

[…] Мистецтво виготовлення головних уборів у Великій Британії досягло високого рівня досконалості, значна кількість капелюхів та інших головних уборів, вироблених в Королівстві, вивозяться і в володіння Його Величності в Америці — так що їхні жителі повністю забезпечені цим товаром […].

Між тим в останні роки у згаданих колоніях почали виготовляти їх все більше і більше, ця галузь постійно розростається, вироби вивозяться на зовнішній ринок, який до того насичувався британською продукцією […], що наносить безсумнівні збитки Великій Британії.

Щоб уникнути цього […] король, лорди та громади ухвалюють: починаючи з 29 вересня 1732 року жодні головні убори не можуть вивозитися з портів колоній […] або ж перевозитися на будь-якому іншому транспорті з однієї колонії в іншу, чи за їх межі […].

Залізний акт, 12 квітня 1750 р.

Оскільки ввезення металевих заготовок з колоній Його Величності в Америці в Лондон та інші британські порти, та наступна їх обробка на англійських мануфактурах сприяє процвітанню Королівства та колоній […], й оскільки на обмін в Америку вивозяться вовняні та інші вироби […] король, лорди та громади ухвалюють: з 24 червня цього року […] витрати, мита та податки, які в даний час видаються або виплачуються колоніям за сировину, що ввозиться, припиняються […].

IX. Починаючи з 24 червня, для того, щоб металеві заготовки, виготовлені в колоніях Його Величності в Америці, оброблялися тільки у Великій Британії […], жодне підприємство або машина для обробітку чи прокату заліза […], виготовлення сталі […] не можуть бути збудовані в жодній з американських колоній Його Величності […].

Історія країн Західної Європи та Північної Америки Нового часу. Частина перша. Практикум для студентів історичного факультету. Укладач Зоя Баран. 2-е видання, доповнене. Львів, 2006. С. 74-76.

Документ №7.

Томас Джефферсон. Загальний огляд прав Британської Америки

Липень 1774 р.

[…] Нагадаємо йому [королю Великої Британії – *Уклад.*], що до еміграції в Америку наші предки були вільними жителями британських володінь в Європі і мали право, яке природа дала всім – покидати країну, коли не залишається іншого вибору, в пошуках нового місця проживання і засновувати там нові суспільства відповідно до законів і порядків, які, на їхню думку, найбільше відповідають щастю народу […].

Америка була завойована, і в ній створені та зміцнені поселення за рахунок окремих осіб, а не британського народу. Їхня власна кров була пролита заради оволодіння землями для своїх поселень, їхні власні кошти витрачалися задля того, щоб ці поселення були життєздатними [...]. І тільки коли колонії дійсно почали набувати значення для Великої Британії, для торгових цілей, Парламент з радістю почав надавати їм допомогу у боротьбі з ворогом […].

Ми не хочемо недооцінювати тієї допомоги, яка, без сумніву, була для нас цінною […]; але ми хотіли б показати, що вона не може дати право на владу над нами, на яке претендує британський Парламент, і що ця допомога може бути повністю забезпечена тим, що ми надамо населенню Великої Британії такі виняткові привілеї в торгівлі, які

можуть бути вигідні для нього і водночас не будуть надто обмежувати нас […].

Що це наші скарги, які ми таким чином виклали перед Його Величністю, з тією свободою мови і почуттів, які отримують вільні люди, відстоюючи свої права, які випливають із законів природи [...]. Нехай лестять ті, хто боїться; це не для американців. Вихваляти когось, хто не заслуговує на похвалу, може, й добре для продажних, але погано для тих, хто відстоює права людської природи. Вони знають і тому скажуть, що королі є слугами, а не власниками народу. Відкрийте своє серце, володарю, для ліберальної і відкритої думки. Нехай ім'я Георга III не буде плямою на сторінці історії. [...] Ви не маєте міністрів у справах Америки, бо не маєте жодного з нас, бо ми не підпорядковуємося законам, щодо яких вони [радники короля - *Уклад.*] повинні давати вам поради. Тому Ви повинні думати і діяти для себе і свого народу. Великі принципи добра і зла зрозумілі кожному; щоб їх дотримуватися, не потрібно багато порадників. Все мистецтво управління полягає в мистецтві бути чесним. Прагніть лише виконувати свій обов'язок. Більше не намагайтеся приносити права однієї частини імперії в жертву непомірним бажанням іншої; але надавайте всім рівне і неупереджене право. Нехай жоден законодавчий орган не ухвалює жодного закону, який би порушував права і свободи іншого. Це важлива посада, яку вам надала доля, щоб утримувати рівновагу великої, але добре врівноваженої імперії. Це, сер, порада Вашої великої американської Ради, від дотримання якої, можливо, залежить Ваше благополуччя і майбутня слава, а також збереження тієї гармонії, яка тільки й може зберегти для Великої Британії та Америки взаємні переваги їхнього зв'язку. Відокремлення від неї не є ані нашим бажанням, ані нашим інтересом.

Ми, зі свого боку, готові пожертвувати всім, що може вимагати розум, для відновлення спокою, якого всі повинні бажати. Зі свого боку, нехай вони будуть готові до встановлення союзу і великодушного плану. Нехай вони назвуть свої умови, але нехай вони будуть справедливими. Прийміть усі комерційні переваги, які ми можемо надати для їхнього використання, або вони - для нашого. Але нехай вони не думають заборонити нам виходити на інші ринки, щоб продавати ті товари, які вони не можуть використати, або задовольняти ті потреби, які вони не можуть задовольнити. А тим більше, нехай не пропонують, щоб наша власність на наших власних територіях оподатковувалася чи регулювалася будь-якою владою на землі, окрім нашої власної. Бог, який дав нам життя, водночас дав нам свободу; рука сили може зруйнувати їх, але не може роз'єднати. Це, сер, наша остання, наша рішуча постанова; і щоб Ви були ласкаві

втрутитися з тією ефективністю, яку можуть забезпечити Ваші щирі зусилля, щоб залагодити ці наші великі кривди, заспокоїти уми Ваших підданих у Британській Америці від будь-яких побоювань щодо майбутніх зазіхань, встановити братерську любов і злагоду в усій імперії, і щоб це тривало до останніх часів, – це палка молитва всієї Британської Америки!

A Summary view of the rights of British America
by Thomas Jefferson, https://avalon.law.yale.edu/18th_century/jeffsumm.asp

Документ №8.

Томас Пейн. ЗДОРОВИЙ ГЛУЗД

1776 р.

[...] Я чув твердження деяких людей про те, що оскільки Америка процвітала при своєму колишньому зв'язку з Великою Британією, то такий зв'язок необхідний для її щастя в майбутньому і завжди буде приносити ті ж плоди [...]. Але [...] Америка процвітала би такою ж мірою і з усією ймовірністю навіть набагато більше, якби жодна європейська держава не звертала на неї уваги. Америка збагатила себе, продаючи Європі предмети першої необхідності, і збут їм завжди буде забезпечений, поки Європа не позбудеться звички їсти.

Але ж вона [Англія] захищала нас, говорять деякі. Припустимо, що вона володіла нами повністю, це правда, що вона захищала континент за наш рахунок, як і за свій власний, але вона захищала б і Туреччину з тих же міркувань, тобто заради комерції та влади [...].

Але Британія — наша мати, говорять деякі. Тоді тим більше ганебна її поведінка. Навіть звірі не пожирають своїх рідних; ось чому таке твердження, якщо навіть воно правильне, обертається стосовно до неї докором [...]. Вітчизна Америки — Європа, а не Англія. Новий Світ став притулком для гнаних прихильників громадянської та релігійної свободи з усіх частин Європи.

[…] Перший король Англії, з нині правлячої династії [Вільгельм Завойовник], був французом і половина перів Англії походять з тієї ж країни, отже, міркуючи таким чином, Франція повинна керувати Англією.

Багато говорилося про об'єднану міць Британії та колоній; про те, що будучи в союзі, вони можуть кинути виклик всьому світу. [...] З якої рації нам мірятися силами з цілим світом? Наше завдання — торгівля, а якщо її вести як слід, то це забезпечить нам мир і дружбу з усією Європою, тому що Європа зацікавлена у безперешкодній торгівлі з Америкою. Її торгівля завжди буде слугувати їй захистом, а бідність надр на золото та срібло вбереже від загарбників.

[...] Оскільки Європа є нашим ринком, нам не можна надавати перевагу зв'язку з будь-якою її частиною. Справжній інтерес Америки — уникати європейських незгод, але цього вона ніколи не зможе зробити, поки в силу своєї залежності від Британії служить доважком на вагах британської політики [...]. Все, що є вірного та розумного, молить про відокремлення. Кров убитих, ридаючий голос природи волають: "Пора розстатися". Навіть та відстань, на яку Всемогутній віддалив Англію від Америки, є сильним природним доказом того, що влада однієї над іншою ніколи не була Божим наміром.

Влада Великої Британії над цим континентом — це форма правління, яка рано чи пізно закінчиться [...]

Нехай асамблеї збираються щорічно […], нехай представництво буде більш рівним, нехай вони відповідають виключно владі Континентального Конгресу. […] щоб кожна колонія посилала [делегатів у Конгрес – *Уклад.*] принаймні 30. […] Нехай кожен Конгрес засідає і вибирає президента наступним методом. Коли всі делегати зберуться, нехай з усіх 13 колоній жеребкуванням відберуть одну, після чого Конгрес обере таємним голосуванням президента з числа делегатів тієї колонії. На наступному Конгресі нехай у жеребкуванні беруть участь тільки 12, за виключенням тієї колонії, від якої вже обирався президент на минулому Конгресі. І так буде продовжуватися доти, доки всі 12 не дочекаються своєї черги. А для того, щоб силу закону отримувало лише те, що цілком справедливе, більшість повинна складатися з не менше 3/5 Конгресу.

Thomas Paint. Essays, https://standardebooks.org/ebooks/thomas-paine/essays/text/common-sense

Документ №9.

ДЕКЛАРАЦІЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

4 липня 1776 р.

Коли в перебігу історії людства одному народу доводиться розірвати політичні зв'язки, що поєднували його з іншим, і зайняти серед держав землі окреме і рівноправне становище, на яке він має право за законами природи і Бога природи, гідна поваги думка людства вимагає з'ясувати причини, що спонукали його відокремитися.

Ми вважаємо самоочевидними істини: що всі люди створені рівними; що їхній Творець наділив їх певними невідчужуваними правами, серед яких – життя, свобода і прагнення до щастя. Для забезпечення цих прав між людьми встановлюються уряди, які отримують свою справедливу владу за згодою керованих; а коли будь-

яка форма правління стає руйнівною для цих цілей, то народ має право змінити або скасувати її і заснувати новий уряд, який ґрунтується на таких принципах і організовує свою владу в такій формі, які здаються йому найсприятливішими для забезпечення його безпеки і щастя. Розсудливість підказує, що давно встановлені уряди не слід змінювати з легких і швидкоплинних причин […]. Але коли довга низка правопорушень і зловживань владою, що переслідують незмінно одну і ту ж мету, свідчить про намір підпорядкувати даний народ абсолютному деспотизмові, не тільки його право, але й обов'язок – скинути такий уряд і забезпечити свою безпеку на майбутнє за допомогою нових урядовців.

Такими були довготривалі страждання цих колоній; і такою є необхідність, яка змушує їх змінити свою колишню систему правління. Вся історія правління теперішнього короля Великої Британії – це історія суцільних кривд і надуживань владою, що мали на меті встановлення абсолютної тиранії над цими Штатами. Як доказ, на суд неупередженого світу виносимо такі факти.

Король відмовлявся схвалити закони, найкорисніші і необхідні для суспільного блага.

Він заборонив своїм губернаторам ухвалювати закони негайної і невідкладної важливості, якщо термін введення їх у дію не буде призупинений до отримання його згоди […].

Він відмовлявся приймати інші закони, потрібні для життя людей […], якщо вони не зречуться свого права на представництво у Законодавчих органах, – права, неоціненного для них і загрозливого тільки для тиранів.

[…] Він неодноразово розпускав Палати представників за те, що вони мужньо опиралися його зазіханням на права народу.

Він довго, після таких розпусків, не давав дозволу на нові вибори Палат; внаслідок цього […] штат залишався беззахисним перед усіма небезпеками – як вторгнення ззовні, так і внутрішнього заворушення.

Він намагався перешкоджати заселенню наших Штатів, гальмуючи з цією метою закони про натуралізацію іноземців, відмовляючи у впровадженні інших законів, що заохочували б еміграцію, та ускладнюючи умови придбання нових земель.

Він перешкоджав здійсненню правосуддя, відмовляючись давати згоду на закони, що визначають повноваження судової влади.

Він цілковито підпорядкував суддів своїй Волі, як щодо терміну перебування їх на посаді, так щодо розміру й виплати їхньої платні.

[…] Він утримував серед нас у мирний час постійне військо без згоди на це наших законодавців […].

Він доклав зусиль, щоб зробити військову владу незалежною від цивільної і вищою за неї.

Він об'єднався з іншими [так зв. торійська більшість англійського парламенту – *Уклад.*], щоб підпорядкувати нас юрисдикції, чужій нашій конституції і невизнаній нашими законами; схвалюючи рішення їхньої начебто законної влади:

для розквартирування серед нас великої кількості озброєних військ; для захисту їх від покарання за будь-які вбивства мешканців наших штатів імітацією судочинства;

для припинення нашої торгівлі в усіх частинах світу;

для оподаткування нас без нашої на те згоди;

для позбавлення нас у багатьох випадках права на суд присяжних;

для відправляння нас за океан, щоб судити за вигадані злочини;

[…] для відібрання наших Хартій, скасування наших найцінніших законів і істотної зміни форм нашого урядування;

для призупинення діяльності наших власних Законодавчих органів і проголошення себе наділеними повноваженнями приймати закони за нас у всіх випадках;

він [король – *Уклад.*] зрікся влади тут, оголосивши нас поза своїм захистом і розв'язавши проти нас війну;

він сплюндрував наші моря, спустошив наші узбережжя, спалив наші міста і зруйнував життя наших людей;

а зараз він переправляє сюди великі армії чужоземних найманців, щоб довершити справу смерті, спустошення і тиранії, яку з жорстокістю та віроломством розпочав, приклади яких навряд чи можна знайти у найгірші варварські часи і які аж ніяк не під стать главі цивілізованої нації;

він змусив наших співгромадян, захоплених у полон у відкритому морі, підняти зброю проти своєї країни, стати катами своїх друзів і братів або самим впасти від їхньої руки;

він розпалював внутрішні чвари між нами і нацьковував на мешканців нашого порубіжжя безжальних індіанських дикунів, чиє відоме правило війни полягає у безоглядному нищенні людей будь-якого віку, статі чи стану;

щоразу при цих утисках ми якнайсмиренніше прохали відновити справедливість. Відповіддю на кожне наступне прохання були лише наступні кривди. Державець, чия натура отак проявляється в діях, характерних для тирана, не може бути правителем вільного народу.

Не обходили ми увагою й наших британських братів. Ми час від часу попереджали їх про спроби їхнього законодавчого органу поширити на нас необґрунтовану юрисдикцію. Ми нагадували їм про обставини нашої еміграції та поселення тут. Ми зверталися до їхнього

природного чуття справедливості й великодушності, закликали їх заради наших спільних кревних уз припинити ці зловживання владою, що неминуче мали призвести до розриву наших зв'язків і злагоди. Та вони теж, мабуть, були глухі до голосу справедливості та кровної спорідненості.

Отже й ми мусимо мовчки погодитись з необхідністю відокремитись і ставитись до них так, як ми ставимось до решти людства – як до ворогів у війні, приятелів у мирі.

Тому ми, представники Сполучених Штатів Америки, зібравшись на спільний Конгрес, […] від імені та за повноваженнями доброго народу цих колоній урочисто заявляємо і проголошуємо, що ці об'єднані колонії є і мають право бути вільними і незалежними державами; що вони звільняються від будь-яких зобов'язань перед Британською Короною, і що всі політичні зв'язки між ними та державою Велика Британія є і повинні бути повністю розірвані; і що як вільні та незалежні держави вони мають повне право розпочинати війну, укладати мир, вступати в союзи, налагоджувати торгівлю та здійснювати всі інші дії та вчинки, які можуть по праву чинити незалежні держави.

Declaration of Independence. In Congress, July 4, 1776, https://www.archives.gov/founding-docs/declaration-transcript

---

Документ №10.

СТАТТІ КОНФЕДЕРАЦІЇ

15 листопада 1777 р.

Ст. I. Ця конфедерація повинна мати назву "Сполучені Штати Америки".

Ст. II. Кожен Штат зберігає […] свою свободу та незалежність […] як всю владу, всю юрисдикцію і всі права, які не надані цією конфедерацією Сполученим Штатам, що зібралися на Конгрес.

Ст. IV. Щоб краще зміцнити та увіковічнити взаємну дружбу та взаємні стосунки між населенням різних Штатів цього союзу, вільні жителі кожного з цих Штатів, за винятком злидарів, волоцюг та людей, які врятувалися втечею від виконання судового вироку, повинні користуватися всіма привілеями та пільгами вільних громадян у всіх Штатах; жителі кожного Штату повинні мати право вільно в'їжджати в інші Штати або виїжджати з них, повинні користуватися там, нарівні з місцевими жителями, промисловими та торговельними привілеями і повинні нарівні з ними сплачувати податки, мита та виконувати інші повинності.

Якщо людина, яка звинувачується у державній зраді, шахрайстві або в будь-якому іншому важливому злочині, буде шукати порятунку у втечі і буде знайдена в одному з Сполучених Штатів, то вона повинна бути видана за вимогою губернатора або виконавчої влади того Штату, з котрого втекла, і повинна бути представлена у той Штат, де над нею повинен відбутися суд.

Ст. V. Для зручнішого управління спільними інтересами Сполучених Штатів щорічно повинні відбуватися вибори […] делегатів […] на Конгрес.

Кожен Штат повинен мати не менше двох представників у Конгрес і не більше семи; ніхто не може бути делегатом більше трьох років протягом одного шестиріччя: хто виконує обов'язки делегата, той не може займати жодної посади у Сполучених Штатах, за яку він сам або хто-небудь інший замість нього отримує платню, винагороду або будь-які грошові виплати.

При вирішенні питань у Конгресі Сполучених Штатів кожен Штат повинен мати один голос.

Ст. VI. Без згоди Конгресу Сполучених Штатів жоден Штат не повинен відправляти послів до будь-якого короля, принца чи держави, не повинен приймати від них послів і не повинен вступати з ними у переговори, угоди, союз чи підписувати договори; ніхто з осіб, які займають будь-яку прибуткову посаду у Сполучених Штатах, або ті, що отримали від них будь-яке доручення, не повинні приймати жодних подарунків, винагород, посад чи титулів від королів, принців або від іноземних держав; ні Конгрес Сполучених Штатів, ні окремий Штат не можуть роздавати жодних дворянських титулів.

Два чи більше Штатів не можуть укладати між собою трактати або союзи без згоди Конгресу Сполучених Штатів та без детального пояснення мети, з якою ці трактати чи союзи складаються, та як довго вони залишатимуться в силі.

Жоден Штат не має права починати війну без згоди Конгресу Сполучених Штатів; виняток з цього правила допускається тільки у випадку ворожого нападу на Штат або якщо він дізнається про намір якогось індіанського племені вдертися на його територію, а через неминучу небезпеку не можна буде втрачати час в очікуванні розпоряджень від Конгресу Сполучених Штатів […]

Ст. VIII. Всі воєнні витрати та всякі інші витрати на спільну оборону або для спільного блага, дозволені Конгресом Сполучених Штатів, повинні здійснюватися зі спільної казни, котра повинна поповнюватися Штатами відповідно до цінності земель та будівель, а оцінка цих земель і будівель повинна проводитися способом, вказаним Конгресом Сполучених Штатів.

Ст. IX. Конгрес Сполучених Штатів має право створити комітет, який повинен засідати під час припинення засідання Конгресу; він повинен мати назву "Комітету Штатів" і повинен формуватися по одному делегату від кожного Штату; Конгрес має право призначати інші комітети і цивільних посадових осіб, які виявляться необхідними для ведення загальних справ під керівництвом Сполучених Штатів […].

Конгрес Сполучених Штатів не має права без схвалення дев'яти Штатів: оголошувати війну, […] укладати трактати або союзи, карбувати монету або встановлювати її цінність, визначати розмір видатків, необхідних для захисту або для спільних інтересів Сполучених Штатів, друкувати паперові гроші, робити позики від імені Сполучених Штатів […].

Ст. XI. Оскільки Канада приєднується до цієї Конфедерації і бере участь у заходах, визначених Сполученими Штатами, вона повинна бути прийнята в Конфедерацію і повинна користуватися всіма пільгами цього союзу; жодна інша колонія не повинна бути прийнята до складу союзу іншим чином, ніж зі схвалення дев'яти Штатів.

Ст. XIII. Кожен штат повинен дотримуватися рішень Сполучених Штатів, що зібралися на Конгресі, з усіх питань, які ця конфедерація представляє їм. І кожен штат повинен неухильно дотримуватися Статтей цієї конфедерації, і союз буде вічним; жодна з них не може бути змінена в жоден час після цього, якщо тільки така зміна не буде погоджена на Конгресі Сполучених Штатів і згодом підтверджена законодавчими зборами кожного штату.

Articles of Confederation, https://www.archives.gov/milestone-documents/articles-of-confederation

Документ №11.

Паризький мирний договір між Великою Британією та США

3 вересня 1783 р.

Ст. 1. Його Величність король Британії визнає названі Сполучені Штати […] вільними, суверенними та незалежними штатами […].

Ст. 6. Що в майбутньому не буде проводитися конфіскацій або порушуватися судове переслідування проти будь-якої особи або осіб за або з причини тієї частки, яку вони могли одержати в теперішній війні, і що жодна особа не повинна з цієї причини страждати. […]; і що ті, хто може перебувати в ув'язненні за такими звинуваченнями в Америці під час ратифікації Договору, мають бути негайно звільнені, а розпочате в такий спосіб судове переслідування буде припинене.

Ст. 7. Між Його Величністю королем Британії та названими штатами, між підданими першого та громадянами останніх, буде міцний та постійний мир для чого всі ворожі дії на морі та на суші віднині припиняються. Полонені з обох сторін звільняються, і Його Велич-ність відкликає у найкоротший термін свої армії, гарнізони і флот з Сполучених Штатів, з кожного порту, місця і бухти, не здійснюючи ніяких спустошень і не захоплюючи негрів чи іншої власності американських жителів, і залишає у всіх укріпленнях американську артилерію, якщо там така є.

Ст. 8. Плавання по річці Міссісіпі від її витоків до океану назавжди залишиться відкритим для підданих Великої Британії і громадян Сполучених Штатів.

Treaty of Paris, https://www.archives.gov/milestone-documents/treaty-of-paris

Документ №12.

КОНСТИТУЦІЯ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ

1787 р.

Ми, народ Сполучених Штатів, заради створення досконалішої Спілки, утвердження правосуддя, збереження спокою в краї, налагодження спільної оборони, сприяння загальному добробуту й забезпечення нам та нашим нащадкам благ свободи установлюємо й запроваджуємо цю Конституцію для Сполучених Штатів Америки.

Стаття 1

Розділ 1. Всі ухвалені тут повноваження законодавчої влади надаються Конгресові Сполучених Штатів, який складається з Сенату й Палати представників.

Розділ 2. Палата представників складається з членів, які обираються кожні два роки народом усіх штатів […] Не може бути представником той, хто не досяг двадцятип'ятилітнього віку, не був протягом останніх семи років громадянином Сполучених Штатів і не є на момент обрання жителем того штату, де його обирають.

Палата представників обирає свого Спікера та інших посадових осіб, і тільки їй одній належить право виголошувати й проводити імпічмент.

Розділ 3. Сенат Сполучених Штатів складається з двох сенаторів від кожного штату, які обираються на шість років законодавчими зборами штатів. Кожний сенатор має один голос.

Віце-президент Сполучених Штатів є головою Сенату, він може голосувати лише в тому випадку, коли голоси розділяться порівну.

Сенатові належить виняткове право здійснювати судочинство у справах імпічменту.

Розділ 6. У всіх випадках, окрім державної зради, тяжкого карного злочину й порушення громадського порядку, сенатори захищені від арешту під час їхньої присутності на сесії відповідної палати, а також по дорозі туди чи назад; за слова ж і суперечки в тій чи іншій палаті вони не можуть бути притягнені до відповідальності в будь-якому іншому місці.

Стаття II

Розділ 1. Виконавча влада надається Президентові Сполучених Штатів Америки. Він перебуває на своїй посаді протягом чотирирічного терміну, і вибори його та обраного на той самий термін Віце-президента здійснюються таким чином.

Кожен штат призначає в ухваленому його законодавчими зборами порядку вибірників у кількості, що дорівнює загальній кількості сенаторів і представників, яких штат має право делегувати до Конгресу, але не можуть бути призначені вибірниками сенатори, представники й особи, що обіймають відповідальну або оплачувану посаду на службі Сполучених Штатів.

[…] Особа, що отримала після обрання Президента найбільшу кількість голосів, у будь-якому випадку вважається Віце-президентом. Якщо ж з'ясується, що двоє осіб чи більше мають однакову кількість голосів, то Сенат обирає з-поміж них Віце-президента шляхом подання бюлетенів.

Не може бути обраний на посаду Президента той, хто не є громадянином Сполучених Штатів за народженням чи не мав громадянства Сполучених Штатів під час прийняття цієї Конституції; так само не може бути обраний на цю посаду той, хто не досяг тридцяти-п'ятилітнього віку й не проживав протягом останніх чотирнадцяти років у Сполучених Штатах.

Розділ 2. Президент є головнокомандувачем армії та військово-морського флоту Сполучених Штатів […].

Він має право, за порадою і згодою Сенату, укладати міжнародні угоди за умови, що їх схвалять дві третини присутніх сенаторів […].

Розділ 4. Президент, Віце-президент і всі цивільні урядовці Сполучених Штатів усуваються з посади, якщо при обговоренні шляхом імпічменту вони будуть визнані винними в державній зраді, хабарництві чи в інших тяжких злочинах та переступах.

Стаття III

Розділ 1. Судова влада Сполучених Штатів надається єдиному Верховному судові й тим нижчим судам, що їх час від часу може призначати й засновувати Конгрес.

Поправка I (1791)

Конгрес не повинен ухвалювати законів, що запроваджували б будь-яку релігію чи забороняли вільне відправлення релігійних обрядів, обмежували свободу слова чи преси або право народу мирно збиратися й звертатися до Уряду з петиціями про відшкодування збитків.

Поправка IV (1791)

Право народу на охорону особи, житла, паперів та власності від необгрунтованих обшуків чи затримань не повинно порушуватися…

Поправка V (1791)

Ніхто не повинен притягатися до відповідальності за тяжкий чи інший ганебний злочин інакше, як за постановою чи звинуваченням, ухваленим розширеною колегією присяжних, за винятком випадків порушення справ, які стосуються суходільних і морських сил або міліції, в період, коли вона у зв'язку з війною чи небезпекою, що загрожує суспільству, перебуває на дійсній службі; ніхто не повинен двічі відповідати життям чи тілесною недоторканістю за один і той самий злочин; нікого не повинні примушувати свідчити проти самого себе в карній справі; ніхто не повинен бути позбавлений життя, свободи чи власності без належного судового розгляду; ніякої приватної власності не повинні відбирати для державного використання без справедливого відшкодування.

Поправка XII (1804)

[…] Особа, що дістала при виборах Президента найбільшу кількість голосів, стає Президентом, якщо тільки ця кількість перевищує половину всіх вибірників; коли ж ніхто не здобуде такої більшості, то Палата представників безпосередньо обирає бюлетенями Президента з числа трьох осіб, котрі балотувалися на посаду Президента й отримали найбільшу кількість голосів. При виборах Президента голоси подаються по штатах і представництво кожного штату має один голос; кворум для цієї мети становить дві третини штатів, кожний з яких представлений одним або кількома депутатами, і для обрання необхідна більшість усіх штатів. Якщо ж Палата представників, коли право обрання перейде до неї, не обере Президента до четвертого числа наступного березня, то, як і у випадку смерті чи якої іншої конституційної неспроможності Президента, його обов'язки повинен виконувати Віце-президент.

Особа, що отримала найбільшу кількість голосів при виборах Віце-президента, стає Віце-президентом, якщо ця кількість перевищує половину всіх вибірників; якщо ж ніхто не дістане такої більшості, Сенат обирає Віце-президента з двох кандидатів, котрі здобули

найбільшу кількість голосів; кворум для цієї мети становлять дві третини всіх сенаторів, і для обрання необхідна їх більшість.

Поправка XIII (1865)

Розділ 1. Ні в Сполучених Штатах, ні в будь-якому іншому місці, на яке поширюється їх юрисдикція, не повинні існувати ні рабство, ні примусові роботи, окрім випадків покарання за злочин, за скоєння якого винного належним чином засуджено.

Поправка XIV (1868)

Розділ 2. Кількість представників визначається для штатів пропорційно їх населенню, враховуючи всіх жителів кожного штату, за винятком неоподатковуваних індіанців.

Поправка XXII (1951)

Розділ 1. Жодна особа не може бути обрана на посаду Президента більш, ніж двічі, й жодна особа, що понад два роки заступала Президента або виконувала його обов'язки протягом того терміну, на який Президентом була обрана інша особа, не може бути обрана на посаду Президента більше одного разу.

Девід П. Каррі. Конституція Сполучених Штатів Америки. Київ, 1993. С. 133–157.

Документ №13.

АЛЕКСІС ДЕ ТОКВІЛЬ[39]. ПРО ДЕМОКРАТІЮ В АМЕРИЦІ

1835-1840 рр.

Розділ VIII. Про федеральну конституцію

Законодавча влада

Кожен штат має право направляти до Конгресу двох сенаторів і певне число членів Палати представників, пропорційне чисельності населення цього штату (кожні десять років Конгрес наново визначає число депутатів, що посилаються від кожного штату до Палати представників, їх загальне число 1789 року склало 69 чоловік, а 1833 року - 240 …). У конституції було сказано, що на кожні 30 тисяч жителів число представників не повинно перевищувати одного, тимчасом як не було вказано найменше число жителів, які мали б право посилати представника до палати. […]

Внаслідок цього аж до теперішнього часу штат Нью-Йорк має в Конгресі сорок членів Палати представників і всього двох сенаторів, штат Делавер - двох сенаторів і всього тільки одного члена Палати представників. Отже, штат Делавер за кількістю сенаторів дорівнює

[39] Алексіс де Токвіль (1805–1859) – французький державний діяч, історик, теоретик демократії та лібералізму.

штатові Нью-Йорк, тимчасом як у Палаті представників останній має в сорок разів більший вплив, ніж перший. Тож може трапитися так, що меншість населення, яка переважає в Сенаті, зуміє цілком паралізувати волю більшості, представленої в іншій палаті, а це вкрай суперечить самому духові конституційного правління. […]

Отож закони можуть бути логічними тільки на світанку становлення будь-якого суспільства. Й якщо ви бачите, що якийсь народ логічний у своїй законотворчості, не кваптеся робити висновок про його мудрість, виходьте ліпше з того факту, що він просто ще молодий.

У період складання федеральної конституції в середовищі англоамериканців були тільки два підходи, вкрай протилежні один одному: перший полягав у прагненні до збереження індивідуального обличчя кожного штату зокрема, а другий - об'єднанні всього народу в єдиний союз. Отже, треба було знайти якийсь компроміс.

[…] Усі штати ще молоді, досить близькі один до одного; в них схожі звичаї, переконання та потреби; відмінності ж, що виникають внаслідок їхніх великих чи малих розмірів, недостатні для того, щоб інтереси штатів виявилися справді протилежними. Тому ще ніколи не було випадку, аби в Сенаті маленькі штати об'єднувалися для того, щоб протистояти намірам великих штатів. Окрім того, вияв волі всього народу законодавчим шляхом становить собою таку нездоланну силу, що, коли більшість під час голосування в Палаті представників справді виявляє цю волю, Сенат зовсім безсилий щось змінити.

Не треба також забувати про те, що зовсім не від американських законодавців залежало перетворення на одну єдину націю народу, для якого вони складали закони. Мета федеральної конституції полягала не в знищенні штатів як самостійних одиниць, а тільки в обмеженні цієї самостійності. […]

Інші відмінності між Сенатом та Палатою представників

Сенатори обираються законодавчими зборами штатів. - Члени Палати представників обираються народом. - Двоступеневі вибори до Сенату. - Прямі - до Палати представників. - Терміни повноважень сенаторів та членів Палати представників. - Прерогативи.

Сенат відрізняється від Палати представників не тільки за самим принципом представництва, а й за порядком обрання, тривалістю терміну повноважень сенаторів і суттю самих повноважень.

Палата представників обирається народом, Сенат — законодавчими зборами штату.

Палата представників формується внаслідок прямих виборів, сенатори вибираються в два тури.

Термін повноважень членів Палати представників — усього два роки, сенатори отримують свої мандати на шість років.

Палата представників має суто законодавчі функції. Вона втручається у сферу судової влади тільки в тому разі, коли висувається звинувачення перед державними посадовими особами. Сенат же бере участь у складанні законів, він судить політичні правопорушення, що їх передає на його розгляд Палата представників; окрім того, він є найвищою виконавчою радою всієї нації. Угоди, вкладені президентом, вступають у силу тільки тоді, як їх затвердить Сенат, усі призначення на посади, які робить президент, аби стати остаточними, мусять також бути затверджені цим органом.

Процедура виборів

Завдання, яке належало розв'язувати, полягало в тому, щоб знайти такий спосіб обрання президента, за якого, з одного боку, відбивалася б справжня воля народу, а з другого - не розпалювалися б надто сильно народні пристрасті й люди якомога менше були непоінформованими. Спочатку ухвалили, що президент обиратиметься простою більшістю голосів. Але отримати цю більшість без тривалих зволікань виявилося вкрай важко, а цього зволікання мали намір уникнути.

Справді, рідко трапляється так, що якась людина одразу ж отримує більшість голосів у країні з таким численним населенням. Іще важче домогтися цього у федеральній республіці, яка складається із штатів, у яких занадто сильно розвинуті місцеві впливи.

Для усунення цієї другої перешкоди був один засіб, а саме: делегування виборних прав населення якомусь органові, який би його репрезентував.

Такий порядок виборів ліпше забезпечував досягнення більшості голосів, бо що менше осіб брало участь у виборах, то легше їм було прийти до згоди. Цей спосіб давав також і великі гарантії щодо правильності вибору.

Чи не варто було дати право обирати президента самому законодавчому органові, що звичайно репрезентує народ, а чи ж потрібно було сформувати виборчу комісію, єдиною функцією якої було б обрання президента?

Американці віддали перевагу другому варіантові. Вони дійшли висновку, що люди, яких обрали для того, аби вони ухвалювали звичайні закони, не зможуть адекватно виявити волю народу щодо обрання голови держави. Крім того, бувши обраними на термін понад рік, вони можуть бути виразниками поглядів, що за час, який уже збіг, змінилися. Американці також зметикували, що коли на законодавчий орган буде покладено обов'язок обирати голову виконавчої влади, то

ще задовго до початку виборів законодавці стануть об'єктом підкупу та іграшкою в руках інтриганів, тимчасом як спеціальні виборники, неначе присяжні засідателі, залишаться невідомими юрбі аж до того самого дня, коли їм настане час діяти, причому вони з'являться тільки для того, щоб віддати свої голоси.

Тому було встановлено, що кожен штат обирає певне число виборників (стільки ж, скільки чоловік посилає до Конгресу. На виборах 1833 року число виборників становило 288 […]), які в свою чергу обиратимуть президента. А що було помічено, що асамблеї, яким доручалося обирати голову держави в тих країнах, де застосовувався принцип виборності, неминуче перетворювалися на осередок всіляких пристрастей та інтриг, і що ці асамблеї в окремих випадках присвоювали собі владу, яка їм не належала, й що процедура, в якій вони брали участь, тривала надто довго, внаслідок чого виникала якась невизначеність, яка ставила під загрозу функціонування державної машини, - то внаслідок усіх цих причин було встановлено, що виборники братимуть участь у голосуванні всі разом, упродовж одного дня, але не збираючись в одному місці (виборники від одного штату збираються разом і надсилають до уряду список усіх осіб, за яких голосували в індивідуальному порядку, а не результат голосування більшості). За такої моделі виборів, що складаються з двох турів, досягнення більшості голосів стає цілком вірогідним, та водночас повної гарантії все ж таки не було, оскільки цілком могло статися так, що виборники так само розійдуться в думках, як могли розійтися в думках ті, хто доручив їм право вибору.

У цьому випадку треба було вдатися до одного з трьох заходів: чи то призначити нових виборників, чи то знову звернутися до вже відібраних виборників, чи то, зрештою, передати право вибору голови держави іншому органові.

Тому було прийнято ухвалу зупинитися на третьому способі, причому зійшлися на тому, що результати голосування виборників у запечатаному вигляді передаватимуться голові Сенату й що він у визначений день у присутності членів обох палат розкриє запечатані списки й зробить підрахунок. Якщо жоден з кандидатів не набере більшості голосів, то палата представників негайно заходиться обирати президента, одначе це її право обрання було досить обмежене: палата представників могла обрати тільки одного з трьох кандидатів, за яких було подано найбільше число голосів (у цьому разі питання розв'язується більшістю представників штатів, а не більшістю від загального числа конгресменів, так, щоб, наприклад, Нью-Йорк мав такий самий вплив під час обговорення, як і Род-Айленд. Тож спочатку запитується думка всіх громадян Союзу як таких, що

складають один цілісний народ, а якщо вони не можуть дійти єдиної ухвали, то знову вдаються до запиту думки кожного штату, якому надається окремий і незалежний голос. Така ще одна дивина, яка криється у федеральній конституції, що її можна пояснити тільки зіткненням протилежних інтересів).

Отже, виявляється, що вибори покладаються на звичайних представників народу тільки в дуже рідкісних і важко передбачуваних заздалегідь випадках, причому навіть у цій ситуації вони можуть обрати лише того, кого вже підтримали спеціальні виборники, число яких вельми невелике. Це досить вдале поєднання дозволяє, з одного боку, дотриматися пошани до народу, а з другого - швидко й з належним порядком провести вибори, що відповідає інтересам держави. До речі, надання палаті представників права обрання президента в разі поділу голосів виборників далеко ще не було цілковитим розв'язанням усіх труднощів, оскільки не було певності, що й там кандидат збере потрібну більшість голосів, а в цьому разі конституція вже не пропонувала ніякого реального виходу. Одначе, визначивши обов'язкові кандидатури й обмеживши їхнє число трьома, а також покладаючись на слушність вибору, зробленого групою освічених людей, конституція змогла згладити всі ті перешкоди (однак Джефферсона 1801 року обрали лише внаслідок 30-го балотування), на які вона була спроможна вплинути безпосередньо, бо проблеми, що залишилися, були властиві самій системі виборності президента.

Федеральна конституція існує вже сорок чотири роки, і Сполучені Штати ось уже дванадцять разів обирали свого президента.

Десять разів вибори пройшли практично миттєво, шляхом одночасного голосування спеціальних виборників, які перебували в цей час у різних частинах Сполучених Штатів.

Що ж до палати представників, то вона поки що лише двічі використала те виключне право, яким була наділена на випадок поділу голосів виборників. Першого разу це сталося 1801 року під час обрання Джефферсона, а другого - 1825 року, коли президентом обрали Куїнсі Адамса.

Алексіс де Токвіль Про демократію в Америці.
Преклад з фр. Київ, 1999. С. 108-110, 119-121.

ТЕМА 11.

ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (1789-1799).

1. Початок революції. Законодавча діяльність Установчих зборів.
2. Повалення монархії та проголошення республіки.
3. Встановлення якобінської диктатури, структура влади, внутрішня політика якобінців.
4. Франція доби Термідоріанського Конвенту та Директорії.

Реферат: Французька революція: очікування та реальність.

Дослідження

- *Ададуров В.* Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII ст.). Львів, 2002.
- *Блюш Ф.* Людовик XVI. Пер. с фр. Москва, 1998.
- *Бродель Ф.* Ідентичність Франції. Простір та історія. Книга 1 / Перекл. з фр. Київ, 2013.
- *Дейвіс Н.* Європа: Історія. Пер. з англ. Київ, 2000.
- *Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В.* Французька історіографія XX століття. Львів, 2001.
- *Токвіль А.* Давній порядок і революція / Перекл. з фр. Київ, 2000.
- *Baszkiewycz J.* Historia Francii. Wrocław, 1994.

Методичні рекомендації

Мета теми – визначити причини, які призвели до Французької революції, розглянути її етапи та головні завоювання.

При розгляді ***першого питання*** охарактеризуйте політичне та соціально-економічне становище Франції в другій половині XVIII ст. й визначте фактори, які спричинили кризу абсолютизму. Чи могли посприяти виходу зі складної ситуації реформи генеральних контролерів фінансів Ж. Тюрго (1774–1776), Ж. Неккера (1776–1781), Ш. Калонна (1783–1787)? Підкресліть той факт, що абсолютистська державна система сприяла поглибленню кризи. Визначивши станову структуру французького суспільства, з'ясуйте, які стани та чому стали опорою правлячого режиму, а які сформували опозиційний щодо абсолютизму табір. Вкажіть причини зростання суспільної активності французів у XVIII ст. Прокоментуйте витяги з зошитів-наказів, складених трьома станами 1789 р. (*док. №1*) та міркування Еммануеля Сієса про третій стан (*док. №2*). Чому в опозиції до абсолютизму опинилися парламенти на чолі з Паризьким? Чи можна погодитися з

точкою зору, що саме парламентська опозиція 1787–1788 рр. стала предтечею революції?

Перед загрозою повного банкрутства державної скарбниці й дедалі зростаючих вимог реформ наприкінці 1788 р. королівська рада ухвалила рішення про скликання Генеральних штатів – законодавчого представництва усіх станів, які не збиралися з 1614 р. Цей факт свідчив про те, що абсолютизм вичерпав свої можливості, майже втратив довіру населення й подальше його існування залежало від підтримки, зокрема, третього стану. 5 травня 1789 р. відбулося засідання Генеральних штатів, в яких традиційно кожен із станів представляв лише один голос. Депутати третього стану, які вважали цю постанову несправедливою, 17 червня проголосили себе Національними зборами (деякі депутати від дворян та духовенства перейшли на сторону третього стану, отже, створювався однопалатний представницький орган, який перебрав на себе право говорити і діяти від імені всього народу; *док. №3*). З цього моменту почався поділ французького народу на "аристократів" – прихильників збереження абсолютної монархії та "патріотів" – республіканців і тих, хто прагнув законодавчим шляхом обмежити владу короля. З'ясуйте, що змусило короля прийняти рішення про приєднання решти депутатів привілейованих станів до Національних зборів? 9 липня Національні збори проголосили себе Установчими на знак того, що вважають своїм головним завданням встановити новий політичний устрій на основі виробленого та ухваленого ними вищого державного закону – Конституції.

Робота зборів супроводжувалася активними виступами санкюлотів[40] проти прихильників старого режиму, під час яких широко застосовувалися насильницькі методи боротьби. 14 липня 1789 р. паризькі санкюлоти та солдати французької гвардії штурмом захопили й зруйнували головну політичну в'язницю держави – Бастилію. Вся країна була охоплена могутнім піднесенням народного руху: ліквідовувались старі органи влади, створювались органи місцевого самоврядування – муніципалітети, формувалась народна міліція – Національна гвардія. Піднялися на боротьбу і селяни, які нападали на дворянські замки, відбирали захоплені сеньйорами громадські землі. Таким чином, реальна політична влада перейшла до

---

[40] Санкюлоти (від франц. *sans-culottes*, букв. без штанів, злидарі) – так називали представників третього стану (робітників, ремісників, служників, підмайстрів, тобто небагате міське населення) для характеристики їх економічного становища. На відміну від дворян, які носили короткі штани до колін із панчохами (*culottes*), санкюлоти мали довгі штани.

Установчих зборів, а саме – третього стану. Однак, популярність короля все ще була великою. Так, через рік, 14 липня 1790 р., на святкуванні річниці взяття Бастилії, Людовік XVI, сидячи на троні посеред Марсового поля, під шум натовпу присягнув виконувати Конституцію.

Зупиніться на характеристиці ухвалених Установчими зборами декретів, простежте зміни, що відбулися в політичній, економічній та соціальній сферах. Ніч на 5 серпня 1789 р. багато сучасників, охарактеризували, як "ніч див". Саме тоді був вироблений законопроєкт, на основі якого в період з 4 по 11 серпня проголошені декрети, що скасували станові привілеї, феодальні права, церковну десятину та оголосили рівність усіх перед законом при сплаті державних податків (*док. №4*). Ці декрети поклали початок політиці часткових поступок селянам та стали першою тріщиною в правовій системі старого порядку.

26 серпня 1789 р. Установчі збори схвалили "Декларацію прав людини і громадянина". Проаналізуйте її текст (*док. №5*): які з ідей Просвітництва були використані; чи простежується у ній вплив "Декларації незалежності США"? Обґрунтуйте твердження, що "Декларація прав людини і громадянина" керувалась гаслом "Свобода, Рівність, Братерство".

Назвіть декрети, якими депутати Установчих зборів поступово перетворювали абсолютну монархію в конституційну. Розгляньте новий адміністративний устрій Франції. З якою метою він був запроваджений?

Прокоментуйте декрети Установчих зборів від 2 листопада 1789 р. та 19 червня 1790 р. Вкажіть, якими заходами Установчі збори утверджували свободу підприємництва. Визначте обставини схвалення закону Ле Шапельє про заборону організацій та страйків (цей закон був скасований лише у 1864 р.).

Король підписав Конституцію 3 вересня 1791 р., яка закріпила у Франції лад конституційної монархії. Преамбулою до цього документу стала "Декларація прав людини і громадянина". Охарактеризуйте визначену в Конституції систему влади (*док. №6*). Чи поширювалася дія Конституції на французькі колонії?

Отже, Установчі збори затвердили та юридично оформили політичне та соціальне панування маєтної верхівки третього стану, котра змусила поділитися владою колишні провідні верстви – аристократію та духовенство. Після цього у таборі революції почалося ідейне розмежування: радикальніші верстви буржуазії та пролетарські елементи третього стану виступали за продовження революції; верхівка буржуазії та ліберальне дворянство, отримавши бажане, намагалися загальмувати розвиток революційного руху.

Визначенню причин та обставин встановлення у Франції республіки присвячене ***друге питання***. 1 жовтня 1791 р. відкрились Законодавчі збори (01.10.1791–20.09.1792), обрані згідно з новою Конституцією (з її схваленням роль Установчих зборів вважалася вичерпаною і вони були розпущені), депутати яких розділилися на чотири великі угрупування. Понад третину зборів (праву частину[41]) становили прихильники конституційної монархії – *фейляни*[42] (лідери: М. Лафайєт, А. Барнав, А. Ламет). Вони представляли інтереси великих фінансистів і негоціантів, власників суден, торговців рабами і плантаторів, великих земельних власників, промисловців та частини ліберального дворянства. Фейляни вважали революцію закінченою з ухваленням Конституції 1791 р. та перетворенням Франції у конституційну монархію. Їм протистояла ліва частина зборів, яка складалася з депутатів, пов'язаних з Якобінським клубом[43]. У результаті його розколу утворилися дві групи: а) *жирондисти*[44] – торговці, промисловці і нові землевласники, головно південних, південно-західних і південно-східних департаментів; на початках підтримували Конституцію 1791 р., згодом перейшли на республіканські позиції; лідер Ж. Бріссо; б) *монтаньяри*[45] (або

---

[41] Праві – поміркованi консервативні елементи на відміну від лівих (радикальних реформаторів чи революціонерів). Уже з перших днів Генеральних штатів аристократи партії палацу сідали праворуч від короля (визнаний знак привілейованості), тоді як представники третього стану – ліворуч. Таким чином, слово "правий" стало природним символом політичного істеблішменту, натомість опонентів почали називати словом "лівий". Даний поділ утвердився як головна образна характеристика політичного спектру з 1793 р., коли в Національному конвенті якобінці та їхні союзники зайняли лави в лівому верхньому секторі палати, сформувавши революційний блок депутатів.

[42] Політичний клуб фейлянів утворився в 1791 р. внаслідок розколу Якобінського клубу. Його членами були граф де Мірабо та Максиміліан Робесп'єр. Засідання клубу фейлянів відбувалися у монастирі Ордену фейлянів.

[43] Якобінці – назва походить від місця, де проходили збори прихильників даного політичного клубу (бібліотека монастиря св. Якова або Якуба).

[44] Жирондисти – депутати Законодавчих зборів 1791 р., обрані від департаменту Жиронда:представляли інтереси нових підприємців, зацікавлених у докорінній зміні існуючого ладу. Згодом вони приєдналися до групи депутатів (якобінців та кордельєрів), які вважали революцію незавершеною та вимагали її продовження – на них поширилася назва "жирондисти".

[45] Монтаньяри (від франц. *montagne* – "гора") – займали верхні лави в залі засідань Генеральних штатів.

"горяни") представляли крайню ліву групу депутатів (лідер М. Робесп'єр), які виступали за негайні зміни в суспільстві. Найчисленніша група складалася з "*незалежних*" депутатів, які намагалися примирити монархістів та революціонерів, були поміркованіші у своїх поглядах і за хитання між групами отримали прізвисько "болота". Проаналізуйте, з яких головних питань відбувалося протистояння між переліченими політичними угрупованнями?

З'ясуйте причини повстання в Парижі 10 серпня 1792 р. Новий законодавчий орган – Національний установчий конвент (1792–1794) почав працювати 20 вересня. Аналізуючи текст *документу №8,* визначте причини та мету його скликання. 22 вересня Франція була проголошена республікою. Проаналізуйте склад Конвенту та проблеми, які спричинили гостре протистояння між певними політичними угрупованнями (перевибори Комуни Парижа, доля короля Людовіка XVI, соціально-економічна політика, *док. №10*). Назвіть ті закони Національного конвенту, що стали важливим кроком на шляху до вирішення аграрного питання в країні. Зверніть увагу на зовнішньополітичне становище республіки (*док. №7*).

Завершуючи розгляд питання, зробіть висновок про діяльність Національного конвенту впродовж осені – зими 1792/93 рр.

Розглядаючи ***третє питання*** заняття, зверніть увагу на внутрішнє та зовнішнє становище Французької республіки навесні 1793 р. Підтвердіть або спростуйте думку про те, що авторитет жирондистів, в чиїх руках опинилася влада після страти короля, неухильно падав.

Визначте причини створення надзвичайного органу державного управління Комітету громадського порятунку, "Комітету дванадцяти", видання указу про арешт найвідоміших діячів нової течії, що вийшла на історичну арену – "шалених" – Ж. Ебера, Л. Варлена та ін. Чому проти жирондистів об'єдналися Паризька Комуна, більша частина паризьких секцій, монтаньяри та члени Клубу кордельєрів[46]?

Зверніть увагу на події, що відбувалися на північному заході Фран-ції (провінція Вандея, *док. №17*). Ще 1792 р. чимало парафій підтримали священиків, що відмовилися присягати громадянському урядові. У 1793 р. села зазнали нового удару після запровадження загального військового обов'язку. Найбільше обурення селян

---

[46] Кордельєри – Клуб кордельєрів проводив засідання у колишньому монастирі Ордену францисканців. Назва клубу походила від слова "корда" – мотузка, якою підперезувалися монахи-францисканці. Серед ораторів клубу виділялися адвокат Жорж Дантон і журналіст Каміль Демулен.

викликало звільнення від служби синів республіканців та адміністративних службовців. Складалося враження, що селян-католиків просто женуть на смерть за атеїстичну республіку, до якої вони не відчували великої прихильності. Так, повстання, яке почали селяни у Вандеї в березні 1793 р. за підтримки місцевих аристократів, спровокувало вибух громадянської війни, що тривала майже два роки. Повстанці, які називали себе "Королівська і католицька армія святих", виступали під гаслом "Хай живе Людовік XVII". За допомогою республіканських військ повстання було з жорстокістю придушене. Кількість жертв досі не з'ясована: дослідники називають цифри від 150 до 250 тис. осіб (близько 25% населення Вандеї).

2 червня 1793 р. загони Національної гвардії під загрозою застосування сили змусили депутатів Конвенту позбавити повноважень жирондистів на чолі з Ж. Бріссо та дати згоду на їхній арешт. Отже, падіння жирондистів, які засвідчили свою нездатність вирішувати проблеми країни, привело до влади найрадикальнішу частину монтаньярів – якобінських екстремістів. Стверджуючи, що для перемоги над арміями європейських монархій та внутрішньої контрреволюції потрібна сильна влада, якобінці, спираючись на підтримку дрібної буржуазії та санкюлотів, встановили у Франції жорстоку диктатуру.

Дайте оцінку системі влади якобінців. Вищим законодавчим органом встановленого режиму залишався *Конвент*. Виконавчу владу здійснював уряд – *Комітет громадського порятунку*, який опирався на *Комітет громадської безпеки* (*док. №11*, протягом квітня–липня 1793 р. очолював Ж. Дантон, з липня 1793 р. по липень 1794 р. – М. Робесп'єр) та *Революційний трибунал*. Комітет громадської безпеки прагнув вирішити три проблеми: знищити незгідних з його політикою всередині країни, створити численну та боєздатну армію, забезпечити населення продовольством в умовах економічної кризи. Для проведення політики Конвенту і Комітету громадського порятунку в провінціях та в армії був заснований *інститут комісарів,* які мали необмежені права. Усю повноту влади в провінціях зосереджували *Революційні комітети*.

Проаналізуйте промову М. Робесп'єра в Національному конвенті, що стосувалася суду над королем (*док. №9*). Розділ про структуру влади завершіть аналізом Конституції 24 червня 1793 р. *(док. №10*), яка була прогресивною для того часу, хоча й зазнавала різкої критики зліва, зокрема, з боку "шалених" на чолі з Жаком Ру. Вивчаючи текст конституції, врахуйте надзвичайне становище, в якому приймався даний документ. Ця ситуація зробила неможливим введення її в

життя, а згодом падіння якобінської влади взагалі зняло питання про цю конституцію.

Якобінці намагалися втримати владу будь-якою ціною й обрали для цього тактику терору[47], який з часом перетворився в самоціль заради захисту авторитарної влади "непідкупного" Робесп'єра та його групи (*док. №15*). У липні 1793 р. прихильниця "жирондистів" Шарлотта Корде вбила одного з найактивніших якобінців, члена Конвенту, редактора революційної газети "Друг народу" Жана Поля Марата, якого вважала головним винуватцем розправ з противниками диктатури. Однак ця смерть викликала ще більше посилення терору. Прокоментуйте *документ №16*. 17 вересня 1793 р. Конвент ухвалив Закон про підозрілих (*док. №12*): арешту підлягали усі, хто не міг довести своєї благонадійності. У 1794 р. були видані декрети, які започаткували "великий терор". У цих декретах вперше з'явився термін "вороги народу", який був дуже розпливчастим, тому використовувався якобінцями для розправи не тільки з роялістськими змовниками, а й з популярними політиками, які становили загрозу їхній владі. У березні–квітні були страчені Ебер, Дантон, Демулен та їхні прихильники, які отримали прізвисько "поблажливих", оскільки виступали проти крайнощів терору та закликали укласти мир з зовнішнім ворогом. За період з 10 червня 1793 р. по 27 липня 1794 р. Революційний трибунал відправив на гільйотину 1375 осіб. Подібні розправи відбувалися у провінції, особливо в охоплених повстанням районах Вандеї та Нормандії.

Заходи для зміцнення надзвичайних (тобто неконституційних) інститутів влади були закріплені декретом Конвенту 10 жовтня 1793 р. про революційний порядок правління. Документ відкладав дію конституції до укладення миру і наділяв Комітет громадського порятунку надзвичайно широкими повноваженнями. У Франції фактично була встановлена диктатура, що привела до різкого посилення адміністративної централізації.

Вивчаючи соціально-економічні заходи якобінців, висвітліть два найважливіші питання економічної політики – аграрне та "закон про максимум" від 29 жовтня 1793 р. У перші дні після встановлення влади, з метою її зміцнення, якобінський Конвент відразу ж розпочав вирішення аграрного питання, що стало можливим завдяки певним напрацюванням попереднього жирондистського уряду. Так, 3 червня

---

[47] Термін "терор" означає систему організованого державою ідеологічно вмотивованого насильства та залякування. Декрет "Про підозрілих" 17 вересня 1793 р. склав законодавчу основу для впровадження тактики масового терору.

1793 р. видано декрет про продаж земель емігрантів дрібними ділянками та наділення землею (менше 1 десятини) селянські сім'ї, котрі взагалі її не мали. Правда, уже через півтора місяця цей декрет був скасований, і права, які він надавав, так і не були використані селянами. 10 липня ухвалено декрет про роздачу громадських земель; 17 липня – про безплатне скасування всіх феодальних повинностей (вони скасовувались кілька разів, починаючи з 1789 р., однак реально продовжували існувати). Значною мірою даний документ був декларативним, оскільки повинності, пов'язані з землею, надалі залишалися в силі. За пропаганду "аграрного закону" (тобто вимогу розподілу землі) ув'язнювали, навіть існувала небезпека потрапити на гільйотину. Землю могли отримати лише ті, хто мав гроші, однак і за таких умов продаж та купівля землі, яка ставала капіталістичною власністю, були прогресивним явищем. Ухвалені декрети забезпечували підтримку якобінської влади з боку селянства, полегшували проведення наборів до армії та придушення антиреспубліканських виступів.

29 вересня 1793 р. Конвент ухвалив декрет про встановлення "загального максимуму" (*док. №13*). Голод та спекуляція стали постійними супутниками диктатури Комітету громадського порятунку.

Важливе значення для перемоги на фронтах мала проведена якобінцями реорганізація армії. Відбулося злиття регулярних військових частин з революційно налаштованими добровільними частинами – "амальгама"[48] (таким чином об'єдналися військовий досвід та революційний ентузіазм), й створена армія з єдиним статутом, командуванням та системою постачання. Республіканські генерали почали використовувати в боях нову тактику колон та розсипного бою, замість лінійного. Вперше введено загальну військову повинність (серпень 1793 р.), відсутню в інших країнах. Військове бюро Комітету громадського порятунку очолив відомий математик та військовий стратег Лазар Карно, якого згодом назвали "організатором перемог". В армії була проведена чистка серед офіцерів і генералів; підозрілі заарештовані, на командні посади ставились молоді особи з народу, які своєю доблестю та вмінням довели здатність до керівництва.

Перемогти у війні з бунтівниками та іноземними державами виявилось легше, ніж подолати економічну кризу та відновити стабільність в країні. Наприкінці 1793 р. країною прокотилася хвиля

---

[48] Амальгама (від фран. *amalgame* – пристрій для пом'якшення ударів) – використовується у переносному значенні й означає суміш, поєднання різнорідних речей, ідей.

антирелігійної кампанії, що отримала назву дехристиянізації. Вона була ініційована ебертистами та супроводжувалась закриттям та пограбуванням католицьких соборів та храмів інших релігійних конфесій (до нищення їх не дійшло), вилученням золотих та срібних предметів церковного вжитку, насильством над священиками. Поштовхом до цих подій став декрет від 5 жовтня 1793 р. про запровадження нового революційного літочислення та календаря. Який принцип був покладений в основу революційного календаря?

Початок антирелігійній кампанії поклав комісар Конвенту в м. Невері, колишній учитель духовного училища Жозеф Фуше. Він видав постанову, яка забороняла відправляти богослужіння поза храмами, а Комуна Парижа заборонила релігійні церемонії взагалі. Спроба об'єднати народ на ґрунті нової релігії – культу Розуму (перше святкування відбулося 10 листопада 1793 р.) – не вдалась. Дехристиянізація супроводжувалась насадженням нового громадянського культу, пов'язаного зі святкуванням річниць подій революції (День федерації 14 липня) і вшануванням мучеників революції, до числа яких, наприклад, був зачислений Ж.П. Марат.

М. Робесп'єр під впливом ідей Ж.-Ж. Руссо вважав, що держава без релігії не може існувати. Проте в католицькій Церкві він бачив опору контрреволюції, а тому, прагнучи привернути народні маси на сторону революції, виступив з власною пропозицією, на основі якої 7 травня 1794 р. був ухвалений декрет про культ Верховного створіння, яким запроваджувалась нова державна релігія. Вона мала замінити католицизм і зміцнити єдність республіки. Стаття 1 документу наголошувала, що французький народ визнає існування Верховного створіння і безсмертя людської душі. Культ, пов'язаний з прославленням громадянських доброчесностей (свобода, рівність, скромність, безкорисливість, патріотизм), вперше відзначено 8 червня 1794 р.

Дайте оцінку декрету про скасування рабства у колоніях Франції (11 квітня 1794 р.). Назвіть колонії Франції та з'ясуйте ставлення плантаторів-рабовласників до розпорядження (даний прогресивний закон був відмінений Наполеоном).

Підсумуйте головні положення соціально-економічних заходів якобінців, відзначивши, які з законодавчих актів втратили силу після падіння якобінців, а які збереглися як основа пізнішого буржуазного ладу.

Зверніть увагу на зародження у Франції руху за рівноправність жінок та надання їм виборчих прав. У жовтні 1790 р. Клод Дансар заснував "Братерське товариство патріотів обох статей, захисників Конституції" з метою забезпечення громадянської освіти. В організації

було чисельне представництво жінок. У листопаді 1791 р. у відповідь на "Декларацію прав людини та громадянина" політична активістка Олімпія де Ґуж* опублікувала "Декларацію прав жінки і громадянки", в якій прозвучала її відома фраза: "*Жінка має право піднятися на ешафот**. Так само вона повинна володіти правом стати за трибуною оратора*". У лютому 1793 р. створено чисто жіноче "Товариство республіканок-революціонерок". У листопаді 1793 р. до Національних зборів була скерована петиція про надання жінкам виборчих прав, але не стала предметом обговорення. Більшість політиків були прихильниками обмеження ролі жінок виключно як матерів та дружин. Революційний уряд 1794 р. оголосив жіночі товариства поза законом. Прокоментуйте *документ №14.*

Розглядаючи ***четверте питання*** заняття, визначте причини перевороту 9 термідора II року Республіки. Якобінці поступово втрачали свою опору, всередині блоку назрівала криза, у Конвенті готувалася змова. 27 липня (9 термідора II року Республіки) 1794 р. на засіданні Конвенту М. Робесп'єра звинуватили в узурпації влади. Після його арешту та тимчасового звільнення прихильниками, М. Робесп'єра та групу його соратників 28 липня гільйотинували. Чи можна стверджувати, що терор, який набув тотального характеру навесні 1794 р., прискорив повалення диктатури?

Проаналізуйте політику Термідоріанського Конвенту (27 липня 1794 р. – 26 жовтня 1795 р.) та Директорії (27 жовтня 1795 р. – 9 листопада 1799 р.). Охарактеризуйте державний устрій на основі Конституції 1795 р. (*док. №18*). Визначте суть урядової "політики гойдалки", причини державного перевороту 18 фруктидора.

З'ясуйте причини появи руху "За революцію заради рівності" (Ф. Бабеф). Проаналізуйте *документ №19* та з'ясуйте, чому, хоча на момент публікації "Маніфесту рівних" (1796) він значною мірою ігнорувався, а сама змова зазнала поразки, пізніше саме його почали розглядати як базовий текст для соціалістичної та комуністичної ідеологій?

Охарактеризуйте зовнішньополітичну діяльність Директорії.

Визначте передумови перевороту 18-19 брюмера (9–10 листопада 1799 р.), що встановив у Франції військову диктатуру. З приходом до влади Наполеона Бонапарта втомлене економічними негараздами та

---

* Олімпія де Ґуж (1748–1793) – в листопаді 1793 р. страчена на гільйотині за критику революційного уряду та зв'язки з жирондистами.

**У жовтні 1793 р. була страчена на гільйотині Марія Антуанетта – дружина французького короля Людовіка XVI.

терором населення країни пов'язувало надії на встановлення стабільної державної влади.

Отже, наприкінці XVIII ст. королівська влада не змогла відвернути суспільного вибуху у Франції. Країну охопив масовий народний рух, який призвів спочатку до встановлення конституційної монархії, а згодом – республіки. Зверніть увагу, що розвиток революції залежав від співвідношення політичних сил: якщо в Генеральних штатах та Національних Установчих зборах (1789–1791) переважали конституціоналісти, в Законодавчих зборах (1791–1792) – республіканці-жирондисти, то в Національному конвенті (1792–1794) перевагу здобула найрадикальніша частина монтаньярів – члени Якобінського клубу. Після перевороту 9 термідора влада перейшла до поміркованих революціонерів, які проте не змогли, незважаючи на ухвалення Конституції 1795 р., забезпечити стабільність республіці. Політика Директорії головно була спрямована на захист інтересів промисловців та фінансових кіл. Наголосимо також і на зміні характеру воєн, які провадила в цей час Франція: з війни на захист республіки, вони перетворилися на загарбницькі.

Визначте головні підсумки Французької революції.

ДОКУМЕНТИ

Документ №1.

АЛЕКСІС ДЕ ТОКВІЛЬ.
АНАЛІЗ ШЛЯХЕТСЬКИХ ЗОШИТІВ ВІД 1789 РОКУ

Французька революція становить собою, на мою думку, єдиний рух, на початку якого різні прошарки суспільства мали змогу по-справжньому засвідчити, кожен зокрема, засвоєні ними ідеї й заявити про почуття, що надихали їх, перш ніж сама Революція спотворила або видозмінила ці почуття та ідеї. Це справжнє свідчення, як кожному відомо, записане в зошитах-наказах, складених трьома станами 1789 року.

Особисті права. Шляхетство передусім вимагає, щоб була видана ясно висловлена декларація про права, які належать усім людям, і щоб ця декларація підтвердила їхню свободу й забезпечила їхню особисту безпеку.

Свобода особистості. Шляхтичі бажають скасування прикріплення до земель там, де воно ще існує, й пошуків способів до припинення торгівлі неграми та їхнього рабства; кожен має користуватися свободою пересування й поселення там, де він хоче, в межах або за межами королівства, не піддаючись ризикові свавільного арешту;

надуживання, пов'язані з розпорядженнями поліції, повинні бути усунуті, й поліційна влада надалі мусить перебувати в руках суддів, навіть у випадку обурення; нікого не можна заарештувати й судити, як своїми природними суддями, внаслідок чого державні в'язниці та інші місця незаконного затримання мають бути зачинені. Дехто вимагає зруйнувати Бастилію: шляхетство Парижа особливо наполягає на цьому пункті.

Шляхетство бажає розпуску всіх особливих комісій, усіх спеціальних або виняткових судів [...], судочинство має відбуватися безкоштовно, й непотрібні юрисдикції слід усунути. "Урядовці існують для народу, а не народ для урядовців", – зазначається в одному зошиті-наказі. Ставиться навіть вимога, аби в кожній окрузі запровадили раду та інститут безкоштовних захисників для бідних; щоб слідство провадилося гласно й щоб сторонам, які позиваються, надали право боронитися самим; щоб у кримінальних процесах звинувачуваний мав при собі захисника й щоб упродовж усієї судової процедури в суді перебувала певна кількість громадян того самого стану, до якого належить звинувачуваний, зобов'язаних виголошувати вирок з питання про злочин або вчинок підсудного; з цього приводу робиться посилання на англійську конституцію. Покарання мають співвідноситися зі злочинами й бути однаковими для всіх; смертна кара повинна застосовуватися рідше, всі види тілесних покарань, катувань тощо скасувати; нарешті, долю в'язнів і особливо підслідних осіб треба поліпшити. Як зазначено в зошитах-наказах, треба винайти способи примусити поважати особисту свободу під час набору війська сухопутного й морського. Варто дозволити заміну обов'язкової особистої служби грошовим податком [...], узгодити обов'язки дисципліни та військової підлеглості з правами громадянина та вільної людини.

Свобода та недоторканість власності. Власність має бути недоторканою, і порушення цієї недоторканості може відбутися лише для громадської потреби. В таких випадках уряд повинен негайно відшкодовувати збитки за підвищеною оцінкою. Конфіскація має бути скасована.

Свобода торгівлі, праці та промисловості. Свобода промисловості та торгівлі має гарантуватися.

Свобода релігії. Католицька релігія має бути єдиною панівною релігією у Франції; але кожному слід дати свободу сумління, і некатоликів треба поновити в їхньому громадянському стані та в правах власності.

Свобода друку, непорушність поштових таємниць. Свобода друку має бути забезпечена [...]. Нагляду церковній цензурі повинні підлягати тільки книжки, що тлумачать догмати [...].

Розкриття чужих листів є наймерзеннішим шпигунством, оскільки воно підриває громадську довіру.

Освіта, виховання. [...] Цим останнім [дітям. – *Уклад.*] особливо треба давати національне виховання, що полягає у вселянні громадянських обов'язків та громадянських прав. Зошити навіть висловлюють бажання, аби для дітей склали особливий катехизис, у якому виклали б, відповідно до їхнього розуміння, основні риси державного ладу. Втім, зошити не вказують шляхів до полегшення та поширення освіти, обмежуючись вимогою відкривати виховні установи для дітей зубожілих шляхтичів.

Турботи про становище народу. Всі зошити вимагають остаточного скасування панщини. Велика частина судових округ висловлює побажання дозволити викуп повинностей та шляхового мита. Є вимога зробити менш обтяжливим збирання деяких феодальних податків і скасувати податок на придбання шляхетських земель не шляхтичами. Уряд зацікавлений, зазначається в одному зошиті, у полегшенні процесу купівлі й продажу землі.

Шляхтичі вимагають, аби держава потурбувалася про поширення достатку та добробуту в селах [...].

Зошити бажали б, щоб лікарні поділили на дрібні установи, влаштовані в усіх повітах, щоб будинки для утримання жебраків зачинили й замінили їх доброчинними майстернями; щоб запровадили каси допомоги під керівництвом провінційних штатів і щоб хірурги, лікарі та акушерки були розподілені по волостях за рахунок провінцій для подання безкоштовної допомоги бідним; щоб судочинство для бідних було безкоштовним; нарешті, щоб розпочали влаштовувати заклади для сліпих, глухонімих, дітей-знайд тощо. […]

Про доступ до громадянських посад, про ієрархію чинів та почесні привілеї шляхтичів. Шляхтичі відступають від загального духу перетворень, що їх вони домагаються, найбільше, або, ліпше сказати, тільки в тому, що стосується урядницької ієрархії та відмінностей між титулами: в цьому разі, погоджуючись на деякі важливі поступки, вони дотримуються засад давнього порядку. Вони відчувають, що в цьому питанні борються за саме своє існування. Тому шляхетські зошити наполегливо вимагають підтримувати духівництво та шляхту як особливий стан. Вони навіть бажають, аби було віднайдено кошти для збереження шляхетського стану в усій його чистоті; щоб, отже, було заборонено купувати шляхетський титул за гроші; аби цей титул не був пов'язаний з певними посадами, аби його можна було набути тільки

шляхом тривалої й корисної служби державі. Висловлюється побажання, аби особи, які сфальшували присвоєння собі шляхетського титулу, розшукувалися й переслідувались. Нарешті, всі зошити наполягають на тому, щоб за шляхетством зберегли всі його почесні права. Дехто бажає, щоб шляхтичам присвоїли розпізнавальний знак, який дозволяв би вирізняти їх за самим зовнішнім виглядом.

Що стосується розподілу посад, то шляхетство вимагає, щоб продаж посад у застосуванні до суддів був скасований [...] призначення з дотриманням тільки умов віку та здібностей. Що ж до військових чинів, то більшість шляхетських зошитів-наказів дотримується думки, що третій стан не потрібно усувати від них і що кожен військовий, який зробив вітчизні видатні послуги, має право сягати найвищих ступенів.

Церква та духівництво. Коли йдеться не про власні права й не про свій особливий устрій, а про привілеї та організацію церкви, шляхетство дивиться на справу не з такої близької відстані; тут його очі широко розплющені на надуживання.

Воно вимагає, щоб духівництво не мало ніяких привілеїв з платежів податків і щоб воно сплачувало свої борги, не примушуючи народ нести їх на собі.

Права політичні. [...] Визнають за всіма французами право брати участь в урядовій діяльності прямо чи опосередковано, тобто право обирати й бути обраними, але зберігаючи при цьому ієрархію чинів у такий спосіб, аби ніхто не міг ні призначати, ні отримувати призначення інакше, як у межах свого стану. Виходячи з цього принципу, система представництва має встановлюватися так, щоб забезпечити всім станам нації змогу брати серйозну участь в управлінні справами.

Щодо способу голосування в зборах Генеральних Штатів думки поділяються: більшість зошитів висловлюється за подання голосів окремо кожним станом; деякі вважають за потрібне зробити виняток з цього правила для голосування щодо податків; інші, нарешті, вимагають у всіх випадках іншого порядку. "Голоси повинні лічитися поголовно, а не за станами, – заявляють ці останні, – оскільки ця форма підрахунку є єдино розумною, й тільки вона сама може усунути й знищити становий егоїзм, єдине джерело всіх наших бід, зблизити людей і привести їх до наслідку, якого нація має право сподіватися від зборів, у яких патріотизм та високі чесноти підкріплюватимуться знаннями".

Про порядок, який треба встановити у формі правління, і про засади конституції. Щодо форми правління шляхетство вимагає зберегти монархічний устрій зі збереженням в особі короля законодавчої,

судової та виконавчої влади, але водночас виробити основні закони, які б ґарантували права нації при користуванні своїми повноваженнями.

Поділ влади. Влада законодавча. Що стосується поділу влади між нацією, репрезентованою зборами, та королем, то шляхетство вимагає, щоб жоден закон не мав сили, якщо його не схвалять Генеральні Штати та король і не запишуть до реєстру судів, уповноважених стежити за його виконанням; щоб право встановлювати й визначати кількість податків надавалося лише Генеральним Штатам [...]. Усі національні каси треба поставити під нагляд штатів [...].

Влада судова. Судові чини повинні звітувати перед національними зборами за виконання своїх службових обов'язків; вони можуть бути звільнені лише зі згоди Генеральних штатів [...]. На думку багатьох зошитів, суддів повинен призначати король не інакше, як за поданням народу.

Влада виконавча. Що ж до виконавчої влади, то вона зберігається тільки за королем, але для неї потрібно встановити межі, необхідні для відвернення надуживань. [...]

де Токвіль А. Давній порядок і Революція. Київ, 2000. С. 202–210.

Документ №2.

Еммануель Сієс*. Що таке третій стан?

Січень 1789 р.

Що необхідно для того, щоб нація вижила і процвітала?
Індивідуальні зусилля та державні функції.
[Індивідуальні зусилля]
Всі індивідуальні зусилля можуть бути представлені такими групами:

1. Оскільки земля і вода є джерелами сировини для потреб людини, то першою групою, за логікою, будуть всі сім'ї, пов'язані з сільськогосподарською працею.

2. Від першої купівлі сировини аж до споживання готової продукції, чи використана праці більшої, чи меншої кількості рук, до цих продуктів додається додаткова вартість […]. Таким чином, людській промисловості вдається вдосконалити дари природи, і

* Еммануель Сієс (1748–1836) – депутат від третього стану в Генеральні Штати 1789 р., член Комітету громадського порятунку, з 20.04–04.05. 1795 р. – голова Конвенту, член Ради 500, а 1797 р. – голова Ради, один з трьох Консулів після приходу до влади Наполеона. Член масонської ложі. Автор памфлету "Що таке третій стан?", як відповідь на заклик Жака Неккера подати свої думки з приводу формування Генеральних Штатів.

збільшити вдвічі, вдесятеро, в сто разів у своїй вартості початковий продукт. Такими є зусилля другої групи.

3. Між виробництвом і споживанням, а також між різними стадіями виробництва, виникає численна кількість посередників, корисних як для виробників, так і для споживачів; це крамарі і купці. Купці, які, безперервно порівнюючи потреби у різних місцях і часових періодах, спекулюють на прибутках від зберігання і транспортування; крамарі, які остаточно беруть на себе зобов'язання продажу або оптом, або в роздріб. Цей вид корисності характеризує третю групу.

4. Поза цими трьома групами продуктивних і корисних громадян, які зайняті реальними процесами для споживання і використання, у суспільстві ще є потреба численних конкретних заходів і зусиль, які безпосередньо приносять користь або приємність особистому життю. Ця четверта група охоплює осіб від найвизначніших і гідних вчених і людей вільних професій аж до найменш шанованої домашньої обслуги.

Це ті зусилля, які утримують суспільство. Хто їх докладає? Третій стан.

[Державні функції]

За нинішнього стану речей державні функції можна також добре класифікувати під чотирма загальновизнаними заголовками: меч, мантія, церква та адміністрація. Було б зайвим розглядати їх одну за одною, щоб показати, що скрізь у 19/20 на них працює третій стан, […], обтяжений усіма тягарями, які привілейовані стани відмовляються нести. Чи віддаємо ми належне третьому стану за це? Щоб таке мало статися, щоб третій стан відмовився зайняти ці місця, або щоб він був менш готовим виконувати свої функції? Проте, факти добре відомі. Перед третім станом, незважаючи на все, відважилися зачинити двері. Йому сказали: "Якими б не були ваші послуги, якими б не були ваші здібності, ви не можете зайти далеко; ви не можете переступити цю межу!" Певні рідкісні винятки, якщо до них пильно придивитися, є лише знущанням, а слова, які в таких рідких випадках лунають - є ще більшою образою. Якщо таке виключення є соціальним злочином проти третього стану, якщо це справжній акт ворожнечі, то чи можна сказати, що воно корисне для суспільного блага? Чи ж ми не знаємо про наслідки монополізації? […] Хіба не зрозуміло, що кожна праця, з якої усунуто вільну конкуренцію, стає дорожчою і менш ефективнішою?

[…] Тут достатньо пояснити, що удавана корисність привілейованого стану для державної служби – не більше ніж химера; що все, що є обтяжливим у цій службі, обходиться без нього і виконується третім станом; що без привілейованого стану вищі посади були б заповнені набагато краще; що природно вони повинні були б

бути винагородою за здібності та визнані заслуги, і що, якщо привілейованим особам вдалося привласнити собі всі прибуткові та почесні посади, то це жахлива несправедливість для всього громадянства і зрада суспільного добра.

Хто ж тоді наважиться сказати, що третій стан не має в собі всього, що необхідно для формування повноцінної нації? Це сильний і витривалий чоловік, у якого одна рука все ще в кайданах. Якщо скасувати привілейований стан, то нація нічого не втратить, а навпаки отримає. Отже, що таке третій стан? Все; але все, що є в кайданах і пригноблене. Чим би він був без привілейованого стану? Всім, але це все було би вільне і квітуче. Нічого без нього не може досягти успіху, все було б набагато краще без інших.

Недостатньо показати, що привілейовані особи, далекі від того, щоб бути корисними для нації, не можуть не ослаблювати і не шкодити їй; необхідно далі довести, що шляхетний стан зовсім не входить в соціальну організацію; що він дійсно може бути тягарем для нації, але сам по собі він не може становити націю.

По-перше, неможливо серед усіх частин, що складають народ, знайти місце для касти дворян. Я знаю, що у великій кількості є люди, які внаслідок недуги, нездатності, невиліковних лінощів або тягара шкідливих звичок непридатні для суспільної праці. […] Найгіршим з усіх можливих варіантів був би такий, коли не лише окремі ізольовані особи, але й цілий стан громадян пишався б тим, що залишається нерухомим посеред загального руху, і споживав би більшу частину продукту, не беручи жодної участі у його виробництві. Такий стан, безсумнівно, відчужений від нації своїм неробством.

Шляхетський стан не менш віддалений від нас усіх своїми громадянськими та політичними прерогативами.

Що таке нація? Це сукупність однодумців, які живуть за спільним законом, представлені одним законодавчим органом тощо.

Хіба не очевидно, що дворянський стан має привілеї і витрати, які він наважується називати своїми правами, але які не належать до прав великого масиву громадян? Тут він відступає від загального права. Таким чином, його громадянські права роблять його ізольованим населенням посеред великої нації. Це справді імперія в імперії.

Що стосується його політичних прав, то вони також здійснюються окремо. Він має своїх спеціальних представників, які не мають завдання захищати інтереси народу. Корпус його депутатів сидить окремо; і коли вони збираються в одному залі з депутатами звичайних громадян, то не менш вірно, що їхнє представництво по суті є відмінним і окремим: воно є чужим для народу, перш за все, за своїм

походженням, оскільки не походить від народу; потім за своєю метою, яка полягає у захисті не загального, а приватного інтересу.

Отже, третій стан охоплює все, що належить нації, а все, що не є третім станом, не може вважатися частиною нації.

Чим є третій стан?

Усім.

Emmanuel Joseph Sieyes. What is the Third Estate?
Modern History Sourcebook, https://sourcebooks.fordham.edu/mod/sieyes.asp

Документ №3.

ЗАСІДАННЯ В ЗАЛІ ДЛЯ ГРИ В М'ЯЧ

20 червня 1789 р.

Беручи до уваги, що Національні збори покликані виробити Конституцію держави, сприяти відновленню суспільного порядку та підтримувати справжні принципи монархії, Національні збори ухвалюють, що ніщо не зможе перешкодити їм продовжувати свою роботу в будь-якому місці, де вони будуть змушені зібратися, і що Національні збори є всюди, де перебувають їхні члени.

Національні збори ухвалюють, що всі їхні члени повинні негайно принести урочисту клятву ніколи не розходитися і збиратися всюди, де цього вимагатимуть обставини, до того часу, поки не буде вироблена та зміцнена Конституція Франції; приносячи цю клятву, кожен член Зборів повинен скріпити своїм підписом непорушність свого рішення.

Історія країн Західної Європи та Північної Америки Нового часу. Частина перша. Практикум для студентів історичного факультету. Укладач Зоя Баран. 2-е видання, доповнене. Львів, 2006. С. 110-111.

Документ №4.

ДЕКРЕТ УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ
ПРО ЛІКВІДАЦІЮ ФЕОДАЛЬНИХ ПРАВ ТА ПРИВІЛЕЇВ

11 серпня 1789 р.

1. Національні збори остаточно скасовують феодальний порядок. Вони постановляють, що права та повинності, як феодальні, так і чиншові, котрі відносяться до нерухомого або особистого кріпацтва або представляють його, скасовуються без відшкодування. Всі інші повинності оголошуються такими, що підлягають викупу, причому умови і спосіб викупу встановлюються Національними зборами. Ті з названих повинностей, які не скасовані цим декретом, будуть продовжувати стягуватися до моменту викупу.

[…] 4. Всі сеньйоріальні суди ліквідуються без жодних компенсацій. Але судді цих судів продовжують виконувати свої функції до тих пір, поки Національні збори не забезпечать створення нової судової системи.

5. Десятина всіх видів, а також внески, які її замінюють, […] скасовуються, за умови, однак, що буде розроблено інший спосіб забезпечення витрат на богослужіння, утримання духовенства, допомогу бідним, ремонт і відбудову церков і парафій, а також на утримання всіх установ, семінарій, шкіл, академій, притулків і організацій, яким призначені ці фонди. До тих пір, поки таке положення не буде прийнято, і колишні власники не почнуть користуватися доходами за новою системою, Національні збори постановляють, що згадана десятина буде продовжувати збиратися відповідно до закону і в звичайному порядку.

6. Вся безстрокова земельна рента, що сплачується у грошовій або натуральній формі, незалежно від її характеру, походження і кому б вона не належала, [...] підлягає викупу за ставкою, встановленою асамблеєю. […]

7. Продаж судових та муніципальних посад має бути негайно скасований. Правосуддя має здійснюватися безоплатно. Проте судді, які на даний час обіймають такі посади, продовжують виконувати свої функції та отримувати винагороду доти, доки асамблея не ухвалить рішення про виплату їм компенсації.

[…] 9. Грошові привілеї, особисті чи реальні, у сплаті податків скасовуються назавжди. Податки стягуються з усіх громадян і з усього майна в однаковий спосіб і в однаковій формі. Розглядаються плани, за якими податки сплачуються пропорційно всіма, навіть за останні шість місяців поточного року.

[…] 11. Усі громадяни, незважаючи на походження, мають право на будь-яку посаду чи звання, церковне, цивільне чи військове; і жодна професія не повинна передбачати жодних принижень.

[…] 18. Національні збори урочисто проголошують короля Людовіка XVI Реставратором французької свободи.

The Decree Abolishing the Feudal System,
August 11, 1789, https://history.hanover.edu/texts/abolfeud.html

Документ №5.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА

26 серпня 1789 р.

Представники французького народу, об'єднані в Національні збори, беручи до уваги, що незнання, нехтування чи зневага до прав

людини є єдиними причинами суспільних лих і корумпованості уряду, вирішили викласти в урочистій декларації природні, невід'ємні, та священні права людини, щоб ця декларація, постійно перебуваючи перед усіма членами суспільного організму, безперервно нагадувала їм про їхні права та обов'язки […]. Тому Національні збори визнають і проголошують […] наступні права людини і громадянина:

1. Люди народжуються вільними й однаковими в правах.

2. Метою будь-якого політичного союзу є збереження природних та невід'ємних прав людини. Цими правами є свобода, власність, безпека та опір гнобленню.

3. Джерелом всієї верховної влади завжди є народ. […]

4. Свобода полягає у свободі робити все, що не завдає шкоди іншому; отже, здійснення природних прав кожної людини не має жодних обмежень, крім тих, які гарантують іншим членам суспільства користування тими ж правами. Ці межі можуть бути визначені лише законом.

5. Закон може забороняти лише ті дії, які завдають шкоди суспільству. […]

6. Закон – це вияв спільної волі. Кожен громадянин має право особисто або через свого представника брати участь у його створенні. Він повинен бути однаковим для всіх, незалежно від того, захищає він чи карає. Усі громадяни, як рівні перед законом, мають однакові права на всі звання і на всі державні посади та заняття, відповідно до їхніх здібностей і без будь-якої різниці, крім їхніх чеснот і талантів.

7. Ніхто не може бути звинувачений, затриманий чи арештований іншим чином, ніж у випадках, передбачених законом. Кожен, хто вимагає, передає, виконує або сприяє виконанню будь-якого свавільного наказу, підлягає покаранню. Але кожен громадянин, викликаний або заарештований на підставі закону, зобов'язаний негайно підкоритися, оскільки опір є злочином.

8. Закон повинен встановлювати тільки суворо та очевидно необхідні покарання […].

9. Оскільки всі особи вважаються невинними доти, доки їх не буде визнано винними, якщо арешт вважається необхідним, будь-яка жорстокість, що не є необхідною для забезпечення безпеки особи ув'язненого, повинна суворо обмежуватися законом.

10. Ніхто не може зазнавати переслідувань за свої переконання, навіть релігійні, якщо їхні прояви не порушують суспільного порядку, встановленого законом.

11. Вільний обмін думками та переконаннями є одним із найцінніших прав людини; кожен громадянин може, отже, вільно

говорити, писати, друкувати за умови відповідальності за зловживання цією свободою у випадках, визначених законом.

12.Захист прав людини і громадянина вимагає наявності державних збройних сил. Отже, ці сили створюються для загального блага, а не для особистої вигоди тих, кому вони будуть довірені.

13.Для утримання публічних сил і покриття витрат на управління ними необхідний загальний внесок; він повинен бути справедливо розподілений між усіма громадянами пропорційно до їхніх засобів.

14.Усі громадяни мають право особисто або через своїх представників вирішувати питання про необхідність суспільного внеску; вільно сплачувати його; знати, на які цілі він йде; встановлювати пропорцію, спосіб нарахування, стягнення і тривалість сплати.

15.Суспільство має право вимагати від кожного державного службовця звіту про його діяльність.

[…] 17. Оскільки власність є непорушним і священним правом, ніхто не може бути позбавлений її, за винятком випадків, коли цього явно вимагає суспільна необхідність, визначена законом, і то лише за умови, що власникові попередньо і справедливо відшкодовано збитки.

Declaration of the Rights of Man Approved by the National Assembly of France, August 26, 1789, https://avalon.law.yale.edu/18th_century/rightsof.asp.

Документ №6.

Конституція

3 вересня 1791 р.

Преамбула

[…] Немає більше ні дворянства, ні перства, ні спадкових, ні станових відмінностей, ні феодального порядку, ні вотчинної юстиції, жодних титулів, звань та переваг, що витікали з цього порядку, жодних рицарських орденів, ні корпорацій чи знаків відмінності, для яких вимагався доказ дворянства чи благородства походження, і жодних інших переваг, крім відзнак, присвоєних суспільним посадовим особам при виконанні їхніх обов'язків.

Будь-які державні посади більше не продаються і не передаються в спадок. Для жодної частини нації, ані для одного індивіда не існує більше особливих переваг чи винятків з права, спільного для всіх французів.

Не існує більше ні станових цехових управ, ні професійних, художніх чи ремісничих корпорацій.

Закон не визнає більше ні релігійних обітниць, ні будь-яких інших зобов'язань, що суперечать природним правам або Конституції.

Розділ перший

Головні положення, що забезпечуються Конституцією

Конституція забезпечує наступні природні та громадянські права:

- усім громадянам відкритий доступ до місць і посад без будь-яких інших відмінностей, крім тих, що витікають з їхніх чеснот та здібностей;
- усі податки підлягають розподілу між всіма громадянами рівномірно, з урахуванням їхньої платоспроможності;
- за одні і ті ж правопорушення винні будуть каратися однаково, незалежно від будь-яких особистих відмінностей;
- свободу кожного пересуватися, залишатися на місці чи покидати його […];
- свободу кожного висловлювати словесно та письмово, друкувати і піддавати гласності свої думки[…], а також виконувати обряди того віровизнання, до якого він належить;
- свободу громадян збиратися в громадських місцях за умови дотримання спокою та відсутності зброї;
- свободу звертатися до органів влади з петиціями, підписаними окремими громадянами.

Законодавча влада не може приймати закони, що перешкоджають здійсненню природних та громадянських прав, перелічених у даному розділі і забезпечених конституцією […].

Конституція забезпечує недоторканість власності […].

Громадяни мають право обирати або призначати служителів культу.

Буде забезпечена та організована народна освіта, загальна для всіх громадян, безкоштовна в частині, необхідній для всіх людей […].

Буде виданий кодекс цивільних законів, загальний для всього королівства.

Розділ другий

Про поділ королівства і про стан громадянства

1. Королівство єдине та неподільне. До його складу входять 83 департаменти, кожен департамент поділяється на дистрикти, кожен дистрикт – на кантони. [...]

Розділ третій

Про державні влади

1. Суверенітет належить нації […].

3. Законодавча влада передається Національним зборам, до складу яких входять представники, вільно обрані народом на певний термін, і здійснюється названими зборами після затвердження королем […].

4. Форма правління – монархічна. Виконавча влада довірена королю і здійснюється під його головуванням міністрами та іншими відповідальними органами.

5. Судова влада довірена суддям, які обираються народом на певний термін.

Глава перша

Про Національні законодавчі збори

1. Національні збори, що утворюють законодавчий корпус, діють постійно у складі однієї палати.

2. Вони обираються кожні два роки шляхом нових виборів [...].

6. Король не може розпускати законодавчий корпус.

Частина 1. Кількість представників - Основи представництва

1. Кількість представників законодавчого корпусу становить 745 чол. від 83 департаментів […].

2. Загальна кількість представників розподіляється між 83 департаментами відповідно до території, населення та прямого оподаткування.

Частина 2. Первинні збори - Обрання вибірників

1. Для виборів у Національні законодавчі збори активні громадяни кожні два роки збираються на первинні збори в містах і кантонах.

2. Активними громадянами є французи за народженням або особи, які прийняли французьке громадянство, яким виповнилось 25 років від народження, проживають в місті або кантоні протягом встановленого законом часу, які сплачують у будь-якому місці королівства прямий податок у розмірі не менше вартості трьох робочих днів […], які не перебувають у прислуговуванні, тобто не є домашніми слугами, внесені до списку національної гвардії муніципалітету за місцем проживання і які склали цивільну присягу. […]

6. Первинні збори обирають вибірників відповідно до кількості активних громадян, які проживають у місті або кантоні. Один вибірник обирається на сто активних громадян, які присутні чи відсутні на зборах; по два вибірники обираються від 150 і до 200 громадян і так далі. […]

Глава друга

Про королівську владу, реґенство та про міністрів

Частина 1. Про королівську владу та про короля

1. Королівська влада неподільна – вона передається у спадок правлячому дому і переходить по чоловічій лінії у порядку народження […].

2. Особа короля недоторкана і священна; він має титул короля французів.

3. У Франції немає влади, що стоїть над законом. Король править лише в межах закону, і лише іменем закону він може вимагати покори.

4. Король при вступі на престол або після досягнення повноліття у присутності законодавчого корпусу складає присягу на вірність нації та закону, зобов'язується використовувати всю довірену йому владу на виконання конституції, виданої Національними установчими зборами протягом 1789, 1790 і 1791 рр., і вживати заходів до збереження законів […].

5. Якщо протягом місяця після запрошення законодавчого корпусу король не складе присяги або якщо після складання зречеться її, то він буде визнаний як такий, що зрікся королівської влади.

6. Якщо король очолить армію і скерує війська проти народу або якщо він шляхом формального акту не буде чинити опір подібному заходу, що виконується його іменем, то треба вважати, що він зрікся королівської влади.

Частина 4. Про міністрів

1. Призначення та звільнення міністрів повністю належить королю.

Глава третя

Про здійснення законодавчої влади

Частина 1. Повноваження та обов'язки Національних законодавчих зборів

1. Конституція доручає лише законодавчому корпусу наступні повноваження і обов'язки: 1) законодавчу ініціативу і встановлення законів; король може лише запрошувати законодавчий корпус розглянути те чи інше питання; 2) визначення державних видатків; 3) встановлення державних податків […]; 4) […] нагляд за використанням усіх державних доходів і вимога звітності по них […]; 10) притягнення до відповідальності перед верховним національним судом міністрів та головних агентів виконавчої влади […].

2. Рішення розпочати війну може бути прийняте лише за затвердженою королем постановою законодавчого корпусу, обов'язково винесеною за формальною пропозицією короля […].

3. Законодавчому корпусу належить ратифікація мирних, союзних і торгових договорів; жоден договір не отримає сили без такої ратифікації.

Частина 2. Ведення засідань і порядок обговорення

1. Засідання законодавчого корпусу публічні, протоколи його засідань друкуються для загального ознайомлення.

7. Законодавчий корпус не може розпочати обговорення, якщо на його засіданні не присутні хоча б 200 осіб; кожна постанова приймається абсолютною більшістю голосів.

Частина 3. Королівська санкція

1. Постанови законодавчого корпусу надходять до короля, який може не погодитися з ними.

2. Якщо король відмовить у своїй згоді, така відмова має лише суспензивне* значення. Якщо дві легіслатури**, що йдуть за поданою такою постановою, послідовно представлять таку ж постанову в тих же висловах, то вважається, що король дав своє затвердження.

Глава четверта

Про здійснення виконавчої влади

1. Вища виконавча влада зосереджується лише в руках короля [….]. Король – верховний головнокомандувач сухопутних і морських військових сил.

2. Король призначає послів та інших агентів міжнародних відносин, командувачів армією та флотом […].

Глава п'ята

Про судову владу

1. Влада судова […] не може здійснюватися ні законодавчим корпусом, ні королем.

2. Правосуддя буде здійснюватися безоплатно суддями, які обираються на термін народом і затверджуються на посаді королівськими грамотами, у видачі яких король не може відмовити.

3. Суди не можуть ні втручатися у здійснення законодавчої влади, ні призупиняти застосування законів, ні втручатися в коло діяльності органів управління […].

Глава шоста

Відносини французького народу з іншими народами

Французький народ відмовляється від ведення будь-якої війни з метою завоювань і ніколи не буде використовувати свої сили проти свободи будь-якого народу.

Конституція не визнає права підданства.

Іноземці, які оселилися у Франції чи ні, можуть успадковувати майно від своїх французьких чи іноземних родичів.

Вони можуть укладати договори, купувати і отримувати майно, розташоване у Франції, і розпоряджатися ним так само, як і будь-який французький громадянин, усіма способами, дозволеними законом.

---

* Суспензивний – той, що тимчасово призупиняє.

** Дві легіслатури – два скликання законодавчого корпусу.

На іноземців у Франції поширюються ті самі кримінальні та поліцейські закони, що й на французьких громадян, за винятком конвенцій, укладених з іноземними державами; їхні особи, майно, підприємницька діяльність та релігія також перебувають під захистом закону.

Глава сьома

Про перегляд конституційних постанов

8. […] На французькі колонії і володіння в Азії, Африці та Америці, хоча й вони становлять частину французької імперії, дана конституція не поширюється.

The Constitution of 1791, https://web.archive.org/web/20111217062556/http://sourcebook.fsc.edu/history/constitutionof1791.html

Документ №7.

Оголошення війни Австрії

20 квітня 1792 р.

Асамблея, обговорюючи офіційну пропозицію короля, беручи до уваги, що Віденський двір, нехтуючи договорами, не припиняє надавати відкритий захист повсталим французам, що він спонукав і вжив узгоджені дії з кількома європейськими державами проти незалежності і безпеки французької нації [...],

що Франц I, король Угорщини та Богемії*, у своїх посланнях від 18 березня та 7 квітня відмовився зрікатися цих дій;

що, незважаючи на пропозицію, висловлену йому в посланні від 11 березня 1792 року, скоротити війська на кордонах до стану миру з обох сторін, він продовжує і посилює підготовку до воєнних дій;

що він формально вступив у змову проти суверенітету французької нації, заявивши про своє бажання підтримати претензії німецьких князів на володіння у Франції, яким французька нація ніколи не переставала пропонувати компенсацію [...].

Враховуючи, нарешті, що ця відмова відповісти на останні депеші короля французів більше не залишає йому жодної надії домогтися шляхом дружніх переговорів залагодження цих різних кривд і рівнозначна оголошенню війни [...], Законодавчі збори заявляють, що французька нація, вірна принципам, встановленим у Конституції, не розпочинати війну з метою завоювань і ніколи не використовувати свої сили проти свободи іншого народу, береться за зброю лише для

* Франц I після смерті Леопольда II з 1 березня 1792 р. король Австрії, Богемії та Угорщини, Галичини та Володимерії; останній імператор Священної Римської імперії німецької нації (до 1806 р.).

того, щоб зберегти свою свободу і свою незалежність [...], що війна, яку вона зобов'язана підтримувати, жодним чином не є війною нації проти нації, а законним захистом вільного народу від несправедливої агресії короля [...], що французи ніколи не будуть плутати своїх братів зі своїми справжніми ворогами; що вони не знехтують нічим, щоб пом'якшити прокляття війни [...] що вони заздалегідь приймають всіх тих іноземців, які, відрікаючись від справи своїх ворогів, стають під її прапор і присвячують свої зусилля захисту її свободи [...].

The Legislative Assembly declared revolutionary war, https://alphahistory.com/frenchrevolution/legislative-assembly-declares-war-1792/

Документ №8.

Декрети Національних законодавчих зборів про скликання Національного конвенту

10–11 серпня 1792 р.

I. Декрет від 10 серпня

Національні збори, беручи до уваги, що небезпека, що загрожує Вітчизні, дійшла до крайніх меж;

що найсвятішим обов'язком законодавчого корпусу є вжиття всіх засобів для порятунку вітчизни;

що неможливо знайти дієві засоби для порятунку Вітчизни до того часу, поки не змусять вичерпати джерело зла;

беручи до уваги, що це зло витікає, головним чином, з недовіри, яка виникла через поведінку глави виконавчої влади під час війни, що була ним оголошена всупереч Конституції і національній незалежності; […]

ухвалюють:

1. Закликаємо французький народ обрати Національний конвент […].

2. До того часу, поки Національний конвент не висловиться з приводу заходів, які необхідно вжити для захисту суверенітету народу, царства свободи та рівності – глава виконавчої влади тимчасово усувається від своїх обов'язків.

8. Король та його сім'я залишаться у будинку законодавчого корпусу* до того часу, поки в Парижі не буде відновлено спокій.

II. Декрет від 11 серпня

2. Поділ французів на громадян активних і пасивних ліквідується. Щоб бути допущеним до виборів, достатньо бути французом, мати від

* На початку повстання Людовік XVI та його сім'я сховались у будинку Національних законодавчих зборів, прохаючи в них захисту від повсталого народу.

роду 21 рік, проживати в даній місцевості протягом одного року, жити на доходи або трудовий заробіток і не бути прислугою […].

3. Оскільки умови обрання, встановлені для вибірників або представників, в жодному випадку не можуть бути застосовані до Національного конвенту, то для того, щоб бути обраним депутатом або вибірником, достатньо мати від народження 25 років та відповідати умовам, викладеним у попередній статті […].

8. Вибірники, обрані первинними зборами, зберуться у неділю, 2 вересня, щоб розпочати обрання депутатів до Національного конвенту […].

12. Як на первинних, так і на виборчих зборах громадяни складуть присягу, що вони будуть підтримувати свободу і рівність або ж помруть, захищаючи їх.

Історія країн Західної Європи та Північної Америки Нового часу. Частина перша. Практикум для студентів історичного факультету. Укладач Зоя Баран. 2-е видання, доповнене. Львів, 2006. С. 120-121.

Документ №9.

Промова М. Робесп'єра в Національному конвенті "Про суд над королем"

3 грудня 1792 р.

Яка поведінка передбачена раціональною політикою для зміцнення республіки? Глибоко закарбувати в усіх серцях презирство до королівської влади і нагнати жаху на прихильників короля. Ось чому представляти світові його злочин як якусь проблему, а його справу як предмет найзначнішої, детальної та важкої дискусії між представниками французького народу, вбачати якусь разючу відмінність між його становищем, від якого залишився лише спогад, та гідністю простого громадянина – це і є вірний спосіб зробити його небезпечним для справи свободи.

Людовік скинуто з трону через його злочини. Людовік назвав бунтівним французький народ і, щоб покарати його, закликав армії тиранів […]. Він вступив у змову проти Республіки: або він буде засуджений, або Республіка не буде виправдана. Пропонувати суд над Людовіком XVI – це ставити під сумнів революцію. Якщо його можна судити, він може бути виправданий; якщо він може бути виправданий, він може бути невинним. Але якщо він невинний, що станеться з революцією? Якщо він невинний, то хто ми, як не його наклепники?

Коаліція справедлива, його ув'язнення – злочин, всі патріоти винні; і велика справа, про яку стільки століть точилися суперечки між

злочином і чеснотою, між свободою і тиранією, нарешті вирішується на користь злочину і деспотизму! [...]

Існує й інша складність – на яке покарання його засудити? Смертна кара надто жорстока, – скаже хтось. Ні, – каже інший, – життя ще жорстокіше, і ми повинні засудити його до життя. Адвокати, з жалю чи з жорстокості ви хочете скасувати покарання за злочини? Особисто я ненавиджу смертну кару; я не люблю і не ненавиджу Людовіка, я ненавиджу тільки його злочини.

Я вимагав скасування смертної кари в Національних установчих зборах [...]. Але ви, які ніколи не вважали це милосердя прийнятним, яким фатальним випадком ви нагадуєте про свою людяність, щоб заступитися за найбільшого з злочинців? Ви просите винятку з смертної кари для того, хто єдиний міг узаконити її! Поваленого короля в самому серці ще не зцементованої республіки! Король, чиє ім'я накликає на країну зовнішню війну! Ні в'язниця, ні вигнання не можуть зробити його невинним. З жалем я виголошую фатальну істину: Людовік повинен померти, а не 100 000 доброчесних громадян! Людовік повинен померти, тому що наша країна повинна жити.

Maximilien Robespierre to the National Convention,
https://alphahistory.com/frenchrevolution/robespierre-fate-of-the-king-1792/

Документ №10.

Конституція

24 червня 1793 р.

I. Декларація прав людини і громадянина

Ст. 1. Метою суспільства є загальний добробут. Уряд створено для забезпечення людині умов користування належними їй природними та невід'ємними правами.

Ст. 2. Цими правами є рівність, свобода, безпека, власність.

Ст. 3. Усі люди рівні – згідно з природою та перед законом. [...]

Ст. 5. Усі громадяни однаково допускаються до зайняття громадських посад. Вільні народи у своєму виборі не керуються іншими мотивами, крім чеснот та талантів. [...]

Ст. 7. Не можуть заборонятися ні право висловлювати свої думки чи погляди (за посередництвом друку чи іншим чином), ні право мирних зборів, ні вільне відправлення культів [...].

Ст. 16. Право власності – це право, що належить кожній людині, користуватися та розпоряджатися на свій розсуд своїм майном, своїми прибутками, плодами своєї праці та свого промислу [...].

Ст. 18. Будь-яка людина може мати обмеження щодо своїх послуг та дозвілля, але вона не може продаватися [...]. Закон не визнає стану

прислуги: може існувати лише прояв турбот та вдячності між людиною, котра працює, та тією, що її наймає. [...]

Ст. 20. Жоден податок не може бути встановлений іншим чином, як заради загальної користі [...].

Ст. 21. Суспільна допомога – це святий обов'язок. Суспільство зобов'язане забезпечувати засобами для існування нещасних громадян, даючи роботу або продукти харчування тим, хто не може працювати.

Ст. 22. Освіта – потреба всіх. Суспільство всіма силами повинно сприяти успіхам суспільного розуму та зробити освіту доступною для всіх громадян. [...]

Ст. 25. Суверенітет перебуває в народі. [...]

Ст. 29. Кожен громадянин має однакове з іншими право брати участь у складанні закону та призначенні своїх депутатів чи агентів.

Ст. 30. Суспільні посади, по суті, тимчасові, вони не можуть розглядатися ні як відмінні ознаки, ні як нагороди, лише як обов'язки.

[...]Ст. 35. Якщо уряд порушує права народу, повстання становить для кожної частини народу найсвятіше з прав і найнеобхідніше з обов'язків.

II. Конституційний акт

Ст. 1. Французька республіка єдина і неподільна.

Про законодавчий корпус

Ст. 39. Законодавчий корпус – єдиний, нероздільний і неперервний.

Ст. 40. Сесія його триває рік.

Ст. 41. Він збирається 1 липня.

Ст. 42. Національні збори не можуть вважатися такими, що відбулися, якщо збереться менше, ніж половина плюс один від усієї кількості депутатів.

Про функції Законодавчого корпусу

Ст. 53. Законодавчий корпус пропонує закони та видає декрети [...].

Про виконавчу раду

Ст. 62. Виконавча рада утворюється у складі 24 осіб.

Ст. 64. Виконавча рада оновлюється наполовину в останні місяці сесії кожного законодавчого періоду.

Ст. 65. На виконавчу раду покладається керівництво загальним управлінням та спостереження за ним; він може діяти лише для виконання законів та декретів законодавчого корпусу.

Ст. 70. Виконавча рада веде попередні переговори про укладення міжнародних угод.

Про збройні сили республіки

Ст. 108. Республіка утримує за свій рахунок навіть у мирний час збройні армію та флот.

Ст. 109. Всі французи – солдати; всі оволодівають мистецтвом користуватися зброєю.

Ст. 110. Головнокомандувача не існує.

Ст. 113. Збройна сила держави, використовуючись проти зовнішнього ворога, діє за наказом виконавчої ради.

Ставлення Французької республіки до інших націй

Ст. 118. Французький народ – товариш та природний союзник вільних народів.

Ст. 119. Він не втручається в управління інших націй. Він не потерпить, щоб інші нації втручалися в його справи.

Ст. 120. Він дає притулок іноземцям, вигнаним зі своєї Вітчизни за справу свободи. Він відмовляє в цьому тиранам.

Ст. 121. Він ніколи не укладе миру з ворогом, що захопив його територію.

Про гарантії прав

Ст. 122. Конституція гарантує всім французам рівність, свободу, безпеку, вільне відправлення культів, загальну освіту, соціальну допомогу, необмежену свободу друку, право петицій, право об'єднуватися в народні товариства, користуватися всіма правами людини.

Історія країн Західної Європи та Північної Америки Нового часу. Частина перша. Практикум для студентів історичного факультету. Укладач Зоя Баран. 2-е видання, доповнене. Львів, 2006. С. 124-126.

Документ №11.

ДЕКРЕТ ПРО СТВОРЕННЯ КОМІТЕТУ ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ

6 квітня 1793 р.

Національний конвент постановляє:

1. Комітет громадської безпеки, що складається з дев'яти членів конвенту, формується шляхом поіменного голосування.

2. Комітет засідає таємно. Він відповідає за нагляд і прискорення роботи адміністрації, дорученої виконавчій раді, постанови якої Комітет може призупинити, якщо вважає, що вони суперечать національним інтересам, за умови негайного інформування про це Конвенту.

3. Комітет уповноважений вживати, за надзвичайних обставин, заходів зовнішньої і внутрішньої оборони; накази, підписані більшістю у дві третини його членів, які беруть участь у засіданнях, підлягають негайному виконанню Тимчасовою виконавчою радою. Він у жодному разі не може видавати ордерів на арешт або

затримання, за винятком ордерів на арешт виконавчих агентів, і за умови негайного надання звіту про це Конвенту.

4. Національна казна має надати в розпорядження Комітету громадської безпеки 100 000 ліврів на таємні витрати […].

5. Комітет щотижня подаватиме Конвенту в письмовій формі загальний звіт про свою діяльність і про становище Республіки. […]

7. Цей комітет створюється лише на один місяць.

Committee of Public Safety decree, https://alphahistory.com/frenchrevolution/committee-of-public-safety-formed-1793/

Документ №12.

ЗАКОН ПРО ПІДОЗРІЛИХ

17 вересня 1793 р.

1. Негайно після оприлюднення цього декрету всі підозрілі особи, які перебувають на території Республіки і все ще знаходяться на волі, повинні бути взяті під варту.

2. Підозрілими вважаються наступні особи:

1 - ті, хто своєю поведінкою, зв'язками, висловлюваннями або творами показали себе прихильниками тиранії і ворогами свободи;

2 - ті, хто не може обґрунтувати в порядку, передбаченому декретом від 21 березня, джерела свого існування та виконання своїх громадянських обов'язків;

3 - ті, кому було відмовлено у видачі довідки про патріотизм;

4 - державні службовці, відсторонені або звільнені з посад Національним конвентом або його уповноваженими і не поновлені на посаді, особливо ті, які були звільнені або мають бути звільнені на підставі декрету від 14 серпня;

5 - колишні дворяни разом з, дружинами, батьками, матерями, синами або дочками, братами або сестрами, а також агентами емігрантів, які не демонстрували постійно своєї відданості Революції;

6 - ті, хто емігрував між 1 липня 1789 року і публікацією декрету від 30 березня (8 квітня 1792 р.*), навіть якщо вони могли повернутися до Франції в термін, встановлений декретом або до нього.

The Law of Suspects (17 September 1973) Jean-Baptiste Duvergier, Collection complète des lois, decréts, ordonnances, règlements, avis du conseil d'état … de 1788 a 1830 …, 2nd ed., 110 vols (Paris, 1834-1906), 6: 172-173, http://www.columbia.edu/~iw6/docs/suspects.html

---

* Мається на увазі декрет від 30 березня 1792 р., затверджений королем 8 квітня того ж року, в якому говориться про те, кого вважати емігрантом.

Документ №13.

ДЕКРЕТ ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ ЗАГАЛЬНОГО МАКСИМУМУ

29 вересня 1793 р.

1. Товарами, які Національний конвент визнав необхідними, і максимальну або найвищу ціну на які він вважає за потрібне встановити, є свіже м'ясо, солонина і сало, масло, солодка олія, велика рогата худоба, солона риба, вино, коньяк, оцет, сидр, пиво, дрова, деревне вугілля, а також вугілля, свічки, олія, сіль, сода, цукор, мед, білий папір, шкури, залізо, чавун, свинець, сталь, мідь, коноплі, полотно, вовняні вироби, тканини, полотна, сировина, з якої виготовляють тканини, дерев'яне взуття, ріпу, пальта, ріпак, мило, поташ, тютюн [...].

7. Усі особи, які продають або купують товари, зазначені в статті 1, за ціною, що перевищує максимальну ціну, встановлену і повідомлену в кожному департаменті, сплачують через муніципальну поліцію штраф у розмірі подвійної вартості проданого товару, який сплачується виказувачу; вони заносяться до списку підозрюваних осіб […]. Покупець не підлягає вищезазначеному покаранню, якщо він повідомить про порушення з боку продавця; кожен торговець зобов'язаний вивісити в своїй крамниці список із зазначенням максимальної або найвищої ціни на свої товари.

8. Генеральні ради комун, починаючи з дня опублікування цього закону і до вересня наступного року, встановлюють максимальний або найвищий розмір заробітної плати […] у кожній місцевості у розмірі, що існував у 1790 р., плюс ще половина.

9. Муніципалітети можуть піддавати реквізиції і карати, відповідно до обставин, триденним ув'язненням робітників, фабрикантів і різних робітників, які відмовляються без законних підстав виконувати свою звичайну роботу. [...]

17. Під час війни на всіх кордонах забороняється будь-який експорт товарів першої необхідності, під будь-яким найменуванням або за будь-яку винагороду, за винятком солі.

The Maximum (29 September 1793). John Hall Stewart, A Documentary Survey of the French Revolution (New York: Macmillan, 1951), 499-500, http://www.columbia.edu/~iw6/docs/maximum.html

Документ №14.

Жан-Батіст Амар* про жіночі клуби

3 жовтня 1793 р.

Вранці на ринку і в храмі Непорочних, кілька жінок, так званих якобінок, з клубу, який вважається революційним, розгулювали в штанях і червоних капелюшках; вони намагалися примусити інших городянок носити такий самий одяг. Деякі з них заявили, що були ображені цими жінками. Утворився натовп з близько 6 000 жінок. [...]

Ваш комітет вважає, що він повинен піти далі у своєму розслідуванні. Він поставив наступні питання: 1) Чи дозволено громадянам або певному клубу примушувати інших громадян робити те, що не заборонено законом? 2) Чи повинні бути допущені жінки до зборів у популярних клубах Парижа? Чи не проблеми, які ці клуби вже спричинили, дозволяють нам більше не терпіти їх існування? Ці питання, природно, складні, і їх вирішенню повинні передувати два більш загальних питання: [...]

1) Чи повинні жінки користуватися політичними правами і втручатися у справи управління державою? Урядування – це управління державними справами на основі законів, прийняття яких вимагає глибоких знань, застосування і безмежної відданості, суворої неупередженості і самозречення; урядування – це безперервне спрямування і виправлення дій установленої влади. Чи здатні жінки до такої спрямованості та якостей? Можемо відповісти, що в цілому ні. [...]

2) По-друге, чи повинні жінки об'єднуватися в політичні асоціації? [...] Ні, тому що вони будуть змушені жертвувати важливішими для них турботами, до яких їх покликала природа. Приватні функції, до яких жінки призначені самою природою, випливають із загального порядку суспільства. Цей суспільний порядок випливає з різниці між чоловіком і жінкою. Кожна стать покликана до відповідного їй виду діяльності. Її дії обмежені цим колом, яке вона не може переступити, бо природа, яка поставила перед людиною ці межі, наказує владно і не визнає інших законів.

---

* Жан-Батіст Амар (1755—1816) – французький політик, масон, проголосував за страту Людовіка XVI під час суду над ним. Був одним із впливових членів Комітету громадської безпеки. Відомий своїми виступами проти жирондистів, а також проти надання прав жінкам, які, на його думку, навряд чи здатні до серйозних роздумів. У квітні 1795 р. заарештований, як колишній прихильник терору, але в жовтні потрапив під амністію. У листопаді виступив проти Директорії, брав участь у змові Гракха Бабефа на початку 1796 р. Його знову судили, але згодом виправдали.

Чоловік сильний, витривалий, народжений з великою енергією, сміливістю і відвагою; завдяки своїй конституції він мужньо переносить небезпеки і мінливість пір року; він протистоїть усім стихіям, він придатний до мистецтв і важкої праці. І оскільки він майже виключно призначений для сільського господарства, торгівлі, мореплавства, подорожей, війни, для всього, що вимагає сили, розуму і здібностей, так само він один виявляється придатним для глибоких і серйозних роздумів, які вимагають великого напруження розуму і тривалих досліджень і які не властиві жінкам. [...].

Взагалі, жінки навряд чи здатні до високих концепцій і серйозних роздумів. І якщо у стародавніх народів їх природна боязкість і скромність не дозволяли їм проявлятися поза сім'єю, то чи хочете ви, щоб у Французькій Республіці вони виходили до бару, до трибуни, до політичних зборів нарівні з чоловіками, відмовляючись від розсудливості, яка є джерелом всіх чеснот цієї статі, і від турботи про свою сім'ю?

Декрет: Клуби і народні товариства жінок, під яким би то не було найменуванням, заборонені.

Jean-Baptiste Amar's unsuccessful attempt to ban women's clubs.
The French Revolution and Human Rights: A Brief Documentary History,
trans. and ed., Lynn Hunt (Bedford/St. Martin's:
Boston/New York), 1996, 136-38,
http://www.columbia.edu/~iw6/docs/amarwom.html

Документ №15.

Промова М. Робесп'єра*

5 лютого 1794 р.

[…] щоб заснувати і зміцнити демократію, досягти мирного панування конституційних законів, ми повинні закінчити війну свободи проти тиранії […]. Ваша поведінка, отже, також повинна регулюватися складними обставинами, в яких опинилася Республіка; і план вашої адміністрації повинен випливати з духу революційного правління в поєднанні із загальними принципами демократії.

Отже, що є фундаментальним принципом демократичного або народного правління, тобто тією важливою пружиною, яка змушує

* Промова стосувалася виправдання терору. Цифри засвідчують, що за період вересня 1793–січня 1794 р. (п'ять місяців) революційний трибунал засудив у Парижі і стратив 238 чоловіків і 31 жінку, виправдав 190 осіб. Станом на 5 лютого під вартою у паризьких тюрмах знаходилися 5434 особи, які очікували суду.

його рухатися? Це чеснота; я говорю про суспільну чесноту, [...] про ту чесноту, яка є нічим іншим, як любов'ю до своєї країни та її законів.

Але оскільки суть республіки чи демократії полягає в рівності, то з цього випливає, що любов до батьківщини неодмінно включає в себе любов до рівності.

Це також правда, що це величне почуття передбачає перевагу суспільного інтересу над кожним окремим інтересом […].

Чеснота не тільки є душею демократії, вона може існувати тільки в такому уряді [...].

Республіканську чесноту можна розглядати щодо народу й уряду; вона необхідна в обох випадках. Коли чесноти бракує лише уряду, залишається ресурс у чесноті народу; але коли сам народ корумпований, свобода вже втрачена.

На щастя, чеснота є природною для народу, незважаючи на аристократичні упередження. Нація по-справжньому зіпсована, коли, поступово втрачаючи свій характер і свободу, переходить від демократії до аристократії або до монархії; це є старість і смерть політичного організму. [...].

Але коли народ величезними зусиллями мужності і розуму розриває кайдани деспотизму, щоб перетворити їх на трофеї свободи; коли силою свого морального темпераменту він виривається ніби з обіймів смерті, щоб повернути собі всю силу молодості; коли він чутливий і гордий, безстрашний і покірний, і його не можуть зупинити ні неприступні вали, ні незліченні армії тиранів, озброєні проти нього, але він сам зупиняється, зіткнувшись з чином закону; тоді, якщо він не піднімається стрімко на вершину своїх надій, це може бути виною лише тих, хто ним керують.

Ця велика чистота засад Французької революції, сама велич її мети, є саме тим, що зумовлює як нашу силу, так і нашу слабкість. Нашу силу, тому що вона дає нам перемогу правди над лицемірством, а суспільних інтересів над приватними; нашу слабкість, тому що вона згуртовує проти нас всіх негідників, всіх тих, хто в своїх серцях задумує пограбувати народ, і всіх тих, хто має намір дозволити пограбувати його безкарно, як тих, хто відкинув свободу як особисте лихо, так і тих, хто сприйняв революцію як кар'єру, а Республіку – як здобич. Звідси дезертирство стількох амбітних і жадібних людей, які від початку покинули нас на шляху, тому що вони починали подорож не з тією метою, яку мали на увазі. Можна сказати, що два протилежні начала, які були представлені в боротьбі за панування над природою, борються в цей великий період людської історії, щоб безповоротно виправити долі світу, і Франція є ареною цієї страшної битви. Ззовні вас оточують тирани, всередині вас змовляються друзі тиранії; вони

змовлятимуться доти, доки надія не буде переможена злочинністю. Ми повинні задушити внутрішніх і зовнішніх ворогів Республіки або загинути разом з нею; тепер, у цій ситуації, першою максимою вашої політики має бути: вести народ розумом, а ворогів народу – терором.

Якщо джерелом народовладдя в мирний час є чеснота, то джерелом народовладдя під час революції є одночасно чеснота і терор: чеснота, без якої терор є фатальним; терор, без якого чеснота є безсилою. Терор є нічим іншим, як правосуддям, швидким, суворим, негнучким; отже, він є еманацією чесноти; це не стільки особливий принцип, скільки наслідок загального принципу демократії, застосований до найнагальніших потреб нашої країни.

Кажуть, що терор – це принцип деспотичного правління. Чи нагадує ваш уряд деспотію? Так, як меч, що виблискує в руках героїв свободи, нагадує меч, яким озброєні прибічники тиранії. Нехай деспот керує терором своїх озвірілих підданих; він правий, як деспот. Підкоряйте терором ворогів свободи, і ви будете праві, як засновники Республіки. Влада революції – це деспотизм свободи проти тиранії. Хіба сила створена лише для того, щоб захищати злочинність? І хіба блискавці не судилося вразити голови гордих?

[…] Суспільство зобов'язане захищати лише мирних громадян. Єдиними громадянами в Республіці є республіканці. Для неї роялісти, змовники – лише чужинці чи, радше, вороги. Ця страшна війна, яку веде свобода проти тиранії, – хіба вона не є неподільною? Чи вороги всередині не є союзниками ворогів ззовні? Вбивці, які роздирають нашу країну на частини, інтригани, які купують совість тих, хто має народний мандат; зрадники, які його продають; наймані памфлетисти, яких наймають, щоб збезчестити народну справу, вбити суспільну чесноту, розпалити вогонь громадянського розбрату і підготувати політичну контрреволюцію моральною контрреволюцією – хіба всі ці люди менш винні чи менш небезпечні, ніж тирани, яким вони служать?

Robespierre: On the Moral and Political Principles of Domestic Policy, https://sourcebooks.fordham.edu/mod/robespierre-terror.asp

Документ №16.

ГЕНІФЕ ПАТРІС*. МАРАТ – ІДЕОЛОГ ТЕРОРУ

Терор Французької революції знайшов свого провісника 12 вересня 1789 р., коли вийшов перший номер газети Марата.

---

* Патріс Геніфе – сучасний французький дослідник наполеонівської доби в історії Франції, викладач науково-дослідного інституту – Вищої школи досліджень з суспільних наук у Парижі.

Від самого початку був заданий певний тон. 12-го, висвітлюючи дебати про двопалатний парламент та королівське вето, Марат заявив про існування коаліції "боягузливих депутатів" і "честолюбного монарха", які прагнуть поневолити народ. 16-го він засудив "запеклість ворогів суспільства, жадібність монополістів, безчесність чиновників". […] З цього часу Марат не переставав день за днем досить монотонно засуджувати зрадників та викривати "огидні підступи" всіляких "жахливих ліг". […] Він знаходив лише один засіб подолати суцільну змову, руку якої бачив у кожній події та в кожному рішенні, а саме – постійно проводити чистку і прополювання, адже бур'яни, які виривають, не перестають проростати знову і знову: "Не можна полагодити політичну машину без міцних ударів, – писав він в одному з перших номерів своєї газети, – так само і повітря не може очиститися без бур".

[…] Марат був не єдиним, хто взяв на себе місію виявляти та викривати змови і злочинні махінації правителів. […] Оригінальність Марата була в іншому – в його театральному, нестямному та безапеляційному стилі, у розмірах змов, які він викривав, у чисельності ймовірних їх учасників, і, нарешті, у жорстокості засобів, що пропонувалися. У тому, що стосувалося покарань, які рекомендувалися для викорінення зла, Марат залишався людиною старого часу. Не переймаючись сентиментальною філантропією, що надихнула лікаря Гільйотина на його проєкт, Марат надавав перевагу іншим, випробуваним засобам. Він закликав своїх читачів пропускати ворогів вітчизни через стрій, бити камінням, колоти кинджалами, розстрілювати, вішати, спалювати, садити на кіл або четвертувати, а при неможливості зробити це, радив відрізати їм вуха або відрубувати великий палець на руці, щоб потім було легше впізнати.

Ця маячня вбивці не виключала і високої точності при визначенні кількості голів, які повинні впасти. "Декілька вчасно відрубаних голів, – писав він в 1790 р., – надовго зупинять ворогів суспільства". Чи це означало, що Марат пропонував влаштувати кілька показових страт, щоб уникнути необхідності проведення масовіших чисток? Коли він говорив про те, щоб відрубати "декілька голів", він вкладав в ці слова зміст, відмінний від загальноприйнятого. Для нього "декілька голів" з таким самим успіхом могли означати декілька тисяч. У липні 1790 р. він жалкував, що в жертву не принесені 500 злочинців, чия смерть дозволила би хоча б на деякий час забезпечити щастя нації. Через місяць кількість жертв, які підлягали знищенню, піднялась до 600, на кінець року підскочила до 20 тис., після падіння монархії подвоїлась і на листопад 1792 р. досягла достатньо точної цифри в 270 тис. зрадників. Таке насильство прикре, вважав Марат, але неминуче, якщо

згадати про 20 тисяч патріотів, вже вбитих, як він запевняв, контрреволюцією, і ще про 500 тисяч, засуджених нею до смерті. […]

Швидше Макіавеллі, ніж Монтеск'є, переконав його в тому, що влада завжди здобувається силою або хитрощами і не може бути збережена без допомоги сили чи хитрощів.

Марат, який і сам особисто не любив крові, і не міг, всупереч самому собі, допустити, щоб функція контролю була довірена правителям, нехай навіть тим, які вийшли з народу, – адже нагляд і покарання призначались саме для них – закликав на початку 1790 р. встановити на чітко визначений термін посаду диктатора для проведення терору проти винних. […] Ось чому Марат став під час Революції одним із перших прихильників Робесп'єра, в якому він, без сумніву, вгадав таку ж схильність до підозр, якою володів і сам. […]

Отже, вже в 1790 р. Марат описав майбутню історію II року: перехід від терору як політичного засобу, викликаного обставинами, до постійного, безмежного застосування насильства і до диктатури […]

Коріння терору, що розуміється як форма колективного карального насильства, ідеологом якого виступав Марат, простягаються в політичну культуру Старого порядку. […] Звичайно, вибух насильства, що мав місце в 1789 р., багато в чому подібний з тими, що траплялися раніше в ситуаціях криз і стрімкого послаблення державної влади й мали на меті відновлення природного порядку речей. Тим не менше, цей вибух „архаїчного" насильства супроводив і новий тип насильства – власне *революційний*, який пропагувався та використовувався як *засіб*, що виходив за межі права, але виправданий можливими змовами контрреволюції. Таким чином, Терор став одночасно породженням і Старого порядку і Революції.

Історія країн Західної Європи та Північної Америки Нового часу. Частина перша. Практикум для студентів історичного факультету. Укладач Зоя Баран. 2-е видання, доповнене. Львів, 2006. С. 12.

Документ №17.

Вандея: ЗЛОЧИНИ "КОЛОН ЖАХУ"
(ІСТОРІОГРАФІЧНУ ДИСКУСІЮ ВЕДЕ ФРАНСУА ЛЄБРЕН[49])

1994 р.

Вандейське повстання розпочалося на всьому арморіканському заході 11–13 березня 1793 року. Початкова перемога над республіканцями 19-го [березня – *Уклад.*] дозволила повстанцям департаменту Вандея та прилеглих областей вважати себе керівниками і

[49] Франсуа Лєбрен (1923–2013) – французький історик.

організуватися у справжню армію, незабаром об'єднану, армію католицьку і королівську з єдиним командуванням. Але, скориставшись на початку неспроможністю і помилками військових республіканських з'єднань, вандейці, починаючи з серпня, мусіли протистояти численним досвідченим загонам. [...]

Щоб покласти край цій громадянській війні, Конвент призначає дивізійного генерала Луї-Марі Тюрро на пост головного командувача Західної армії. Тюрро заступив на свій пост 23 грудня, і вже 19 січня 1794 р. запропонував Комітетові громадського порятунку свій план: шість дивізій, вишикуваних у дванадцять мобільних колон, ідуть з півночі від Пон-де-Ке на південь до Сен-Мексен, щоб очистити повстанчу територію зі сходу на захід. Передбачалося, що тринадцять міст буде збережено, запаси зернових і сіна забрано, а область – спалено. В інструкціях керівникам загонів Тюрро уточнює: "*Села, хутори, ліси, пустирі, луги і загалом усе, що може бути спалено, повинно бути віддане вогневі*". Що стосується цивільного населення, інструкції націлювали на "*знищення грабіжників, схоплених зі зброєю в руках, або тих, хто напевно візьме її в руки*", у тому числі "*дівчат, жінок і дітей, які під це підпадатимуть*". Такі ж заходи пропонувалося застосовувати щодо "*підозрілих осіб*". З такими наказами і в ситуації, яка склалась у повсталій Вандеї у січні 1794 р., все залежало від генералів, які командували дванадцятьма колонами, хоч Тюрро зобов'язав кожного з них давати щоденні звіти, і діяти тільки під його контролем. Організовані репресії триватимуть до 17 травня – дня, коли Тюрро усунуть з цієї посади.

Сьогодні вже ніхто з істориків не ставить під сумнів жах бійні, вчиненої "колонами жаху", проте залишається проблемою кількість жертв, яка зазвичай визначалася для цієї війни в 200 000 осіб. Залишається ще одне питання – на кому лежить відповідальність за ці репресії. Три історики Вандейської війни, кожен по-своєму, викладають свою точку зору на це питання.

Для Жана-Клемана Мартена, професора Нантського університету й автора "Вандея і Франція" (Париж, 1987 р.), "Вандея і пам'ять" (Париж, 1989 р.), "Бійня в Люка" (Париж, 1992 р.), цей зловісний епізод пояснюється тільки внутрішньою боротьбою, яка точилася всередині Конвенту. Тюрро є людиною ебертистів, які проповідують безжалісні репресії; їхнє падіння 23 березня спричинилося до швидкого усунення командувача Західної армії.

На думку Патріка Лєклєрка, професора історії і видавця мемуарів "Луї-Марі Тюрро де Ліньєре, барона де Ґарамбувілль. Патріот – "жертва історії", Тюрро не віддавав наказу про систематичне знищення вандейського населення; він тільки використав військові

методи його часу; проте дехто з його підвладних порушував директиви.

Врешті, Ален Ґерар, автор "Чому Вандея?" (Париж, 1990 р.), і "Вандея, 1789-1793" (Париж, 1993 р.) трактує Тюрро тільки як знаряддя; справжня відповідальність за бійню лягає на революційну ідеологію, яка не змогла уникнути "тоталітарного" відхилення.

У будь-якому випадку очевидно: якщо обов'язком історика є розуміти, а не судити, то питання "колон жаху" залишається відкритим.

Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В. Французька історіографія XX століття. Львів, 2001. С.129–130.

Документ №18.

Конституція

22 серпня 1795 р.

II. Політичний стан громадян

Ст. 8. Французьким громадянином є кожен чоловік, який народився та проживає у Франції і якому виповнився 21 рік; записався в листок громадянина у своєму кантоні, проживав на території Республіки впродовж одного року і сплачує податок прямий, поземельний або особистий.

Ст. 9. Громадянами – без будь-якої вимоги уніфікації податку – є французи, які взяли участь в одній або більше війнах для встановлення Республіки.

V. Законодавча влада

Загальні положення.

Ст. 44. Законодавчий корпус складається з Ради старійшин і Ради п'ятисот. […]

Ст. 47. Не дозволяється поєднувати функції члена законодавчого корпусу з будь-якою іншою суспільною функцією.

Ст. 49. Кожен департамент бере участь у виборах членів Ради старійшин та Ради п'ятисот виходячи з чисельності населення. […]

Ст. 53. Обидві ради оновлюються на 1/3 щороку.

Ст. 54. Особи, які закінчують після трьох років каденцію, можуть бути обраними повторно безпосередньо після неї на наступні три роки, після завершення яких вимагатиметься дворічна перерва для нового вибору. […]

Рада п'ятисот.

Ст. 74. Членом Ради п'ятисот може бути обрана особа, яка досягла 30-річного віку і проживає на території Республіки впродовж 10 років безпосередньо перед виборами. Вимога 30 років не буде

дотримуватися перед VII роком Республіки; до того моменту вистарчить вимоги досягнення 25-річного віку. […]

Ст. 76. Законодавча ініціатива належить виключно Раді п'ятисот.

Рада старійшин

Ст. 82. Рада старійшин складається з 250 осіб.

Ст. 83. Не може бути обраний членом Ради старійшин той, хто не досягнув 40-річного віку, не є одруженим або вдівцем, не проживає на території Республіки впродовж 15 років безпосередньо напередодні виборів. […]

Ст. 86. До компетенції Ради старійшин входить виключно затвердження або відхилення резолюції Ради п'ятисот.

Ст. 92. Резолюція Ради п'ятисот, прийнята Радою старійшин, має силу закону. […]

VI. Виконавча влада

Ст. 132. Виконавча влада делегується Директорії у складі 5 осіб, обраних Законодавчим корпусом […]

Ст. 133. Рада п'ятисот формує таємним голосуванням список з у десятеро більшою кількістю кандидатів, від тих, які мають бути обрані, і представляють його Раді старійшин, яка обирає з-поміж них також таємним голосуванням.

Ст. 134. Члени Директорії повинні мати вік щонайменше 40 років.

Ст. 135. Членами Директорії можуть обиратися тільки колишні члени Законодавчого корпусу чи міністри. Ця постанова буде обов'язковою від початку IX року Республіки.

Ст. 136. Від першого дня Vроку Республіки члени Законодавчого корпусу не можуть бути обраними членами Директорії і міністрами під час виконання своїх законодавчих функцій, а також упродовж одного року після завершення виконання своїх повноважень.

Ст. 137. Директорія буде частково оновлюватися щороку шляхом вибору одного нового члена. […]

Ст. 138. Переобрана особа може повторно бути обрана тільки після 5-річної перерви.

Ст. 144. Директорія відповідає – згідно з законами – за зовнішню та внутрішню безпеку Республіки. […]

Ст. 148. Директорія обирає поза своєю інституцією міністрів та їх відкликає на свій розсуд. Не може обрати їх з-поміж осіб, які не досягли 30-річного віку, серед близьких родичів чи рідні […]

Ст. 150. Законодавчий корпус визначає компетенцію та кількість міністрів: щонайменше 6 або найбільше 8 осіб.

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard. Warszawa, 1999. S. 507–508.

Документ №19.

Сільвен Марешаль*. Маніфест рівних

1796 р.

Народе Франції!

П'ятнадцять століть ти жив рабом і, отже, був нещасним. Останні шість років ти ледве дихаєш, очікуючи на незалежність, свободу та рівність.

РІВНІСТЬ! […] Народе Франції! Ти був не більш благословенний, ніж інші народи, що животіють на цій нещасній земній кулі! Скрізь і за всіх часів бідний людський рід, відданий більш-менш спритним канібалам, слугував іграшкою для всіх амбіцій, здобиччю для всіх тираній. Скрізь і за всіх часів людей заколисували красивими словами; […]. Справжня рівність є не що інше, як химера […].

Хіба ми не всі рівні? Цей принцип залишається незаперечним […].

Французька революція є не що інше, як предтеча іншої революції, величнішої, урочистішої та останньої. […].

Що нам потрібно, крім рівноправності?

Нам потрібна не тільки ця рівність прав, записана в Декларації прав людини і громадянина; ми хочемо її серед нас, під дахами наших будинків. Ми погоджуємося на все для цього, щоб почати з чистого аркуша, щоб ми трималися за нього поодинці. Нехай усі мистецтва загинуть, якщо знадобиться, аби залишилася справжня рівність! […]. Аграрний закон, або поділ землі, був спонтанною вимогою деяких безпринципних солдатів, деяких міст, спонукуваних радше інстинктом, ніж розумом. Ми схиляємося до чогось піднесенішого і справедливішого: до загального блага або спільності майна! Немає більше індивідуальної власності на землю: земля нікому не належить. Ми вимагаємо, ми хочемо спільного користування плодами землі: плоди належать усім.

Ми заявляємо, що більше не можемо миритися з тим, що переважна більшість працює і пітніє для найдрібнішої з меншин.

Досить довго і занадто довго менше мільйона індивідуумів розпоряджалися тим, що належить 20 мільйонам собі подібних, їм рівних.

Хай припиниться, нарешті, цей великий скандал, в існування якого наші нащадки ніколи не повірять! Зникають, нарешті, огидні відмінності між багатими і бідними, великими і малими, панами і слугами, правителями і підвладними.

---

* Сільвен Марешаль (1750–1803) – поет, філософ та політичний теоретик, редактор газети *Révolutions de Paris*.

Нехай між людьми не буде більше жодної різниці, окрім віку та статі. Оскільки в усіх одні й ті самі здібності та одні й ті самі потреби, то нехай у них буде тільки одна освіта й одне харчування. Вони задовольняються одним сонцем і одним повітрям на всіх: чому ж не вистачило б для кожного з них однієї й тієї самої порції та однієї якості їжі?

[…] Організація справжньої рівності, єдина, що відповідає всім потребам, що не викликає ніяких жертв, що не вимагає ніяких жертв, не буде спочатку подобатися всім. Егоїстичний, честолюбний буде тремтіти від люті. Ті, хто володіють несправедливо, будуть кричати про несправедливість. Втрата задоволень небагатьох, відокремлених задоволень, особистого спокою викличе справжній жаль у тих, хто не звертає уваги на біль інших. Любителі абсолютної влади, посіпаки свавільної влади насилу схилять свої чудові голови перед дійсною рівністю. Їхня недалекоглядність насилу проникне в близьке майбутнє загального щастя; але що можуть зробити кілька тисяч незадоволених проти маси щасливих людей, здивованих тим, що вони так довго шукали щастя, яке було у них під рукою?

Наступного дня після цієї справжньої революції вони з подивом скажуть: Що? Звичайне щастя було так легко отримати? Все, що нам потрібно було зробити, це захотіти? Чому, ми не бажали цього раніше? Їм справді потрібно було змушувати нас говорити про це так багато разів? […].

НАРОДЕ ФРАНЦІЇ, […]

Аристократичні хартії 1791 і 1795 років не розривали, а затягували твої ланцюги. Те, що сталося 1793 року, було великим кроком до справжньої рівності, і ти ніколи ще не підходив до неї так близько. […]

НАРОДЕ ФРАНЦІЇ,

Відкрий очі і серця повноті щастя: визнай і проголоси разом з нами РЕСПУБЛІКУ РІВНИХ.

Manifesto of the Equals,
https://www.marxists.org/history/france/revolution/conspiracy-equals/1796/manifesto.htm

ТЕМА 12.

ФРАНЦІЯ ПЕРІОДУ КОНСУЛЬСТВА *ТА ПЕРШОЇ ІМПЕРІЇ* (1799–1815)

1. Переворот 18 брюмера. Реорганізація системи державного управління. Кодекси Наполеона.
2. Наполеонівські війни в Європі:
   а) розгром Австрії; Прессбурзький мир 1805 р.;
   б) розгром Пруссії; Тільзитський мир 1807 р.;
   в) континентальна блокада Великої Британії.
3. Воєнна кампанія 1813–1814 років. Перша реставрація Бурбонів.
4. "Сто днів Наполеона".

Реферати: Маршали наполеонівської Франції.
Династична політика Наполеона Бонапарта.
Війна іспанського народу за незалежність 1808–1813 рр.

Дослідження

- *Ададуров В.* Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII ст.). Львів, 2002.
- *Ададуров В.* "Наполеоніда" на сході Європи: уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття. Львів, 2007.
- *Блюш Ф.* Людовик XVI. Пер. с фр. Москва, 1998.
- *Бродель Ф.* Ідентичність Франції. Простір та історія. Книга 1 / Перекл. з фр. Київ, 2013.
- *Дейвіс Н.* Європа: Історія. Пер. з англ. Київ, 2000.
- *Токвіль А.* Давній порядок і революція / Перекл. з фр. Київ, 2000.
- *Baszkiewycz J.* Historia Francii. Wrocław, 1994.
- *Hamilton-Williams D.* The fall of Napoleon: the final betrayal. London, 1999.

Методичні рекомендації

Метою заняття є аналіз внутрішньої політики періоду Консульства та Першої Імперії у Франції, зокрема режиму "бонапартизму" як особливої форми державної влади, з'ясування характеру наполеонівських війн та політики європейських держав, причин кризи та краху Першої Імперії.

Розпочинаючи висвітлення ***першого питання*** заняття з'ясуйте ситуацію, в якій Наполеону Бонапарту вдалося скинути Директорію, та визначте сили, які підтримали його в цьому. Прокоментуйте заяву Наполеона, виголошену в день перевороту в Раді старійшин (*док. №1*) 18

брюмера (9 листопада 1799 р.), який закріпив нову форму влади – Консульство (1799–1804).

Проаналізуйте зміст нової Конституції від 13 грудня 1799 р. (*док. №2*), охарактеризуйте систему влади. З якою метою, на вашу думку, законодавча влада розподілялась таким чином, що готувала законопроєкти Державна рада, обговорював їх Трибунат і Законодавчий корпус, а приймав або відхиляв орган влади, якому доручалась виборча та захисна функції – Оборонний Сенат? У чиїх руках фактично концентрувалася вся влада?

Отже, незважаючи на збереження конституційних норм, в країні фактично встановлювалося правління першого консула – генерала Бонапарта. 27 вантоза X року (18 березня 1802 р.) він прийняв радикальне рішення: 240 членів Законодавчого корпусу та 80 членів Трибунату оголосив такими, які не підлягають переобранню, тобто позбавив права участі в законодавчих інституціях. Так Наполеон усунув лідерів опозиції від влади. Посилаючись на все ще достатньо сильний вплив опозиції та загрозу існуючому режиму, перший консул почав ігнорувати Законодавчий корпус і Трибунат; реальну владу зосередив у Державній раді, що стала головним механізмом здійснення його політики.

14 термідора X року (2 серпня 1802 р.) Сенат оголосив результати проведеного раніше плебісциту, який надав Наполеону титул пожиттєвого першого консула. Через два дні був ухвалений додатковий сенатус-консульт[50], який отримав в історії французького конституційного права назву "Конституції X року". Визначте, які зміни вносилися в порядок організації державної влади. Зауважте, що першому консулу надавалося право призначати свого наступника, функції двох інших консулів ставали також пожиттєвими. Склад Трибунату зменшувався до 50 осіб і можливість вільної дискусії в ньому була вкрай обмежена. Сенат отримав право видання "сенатус-консультів" – надзвичайних законів, які не підлягали обговоренню Трибунатом, право розпуску законодавчих зборів та внесення змін у Конституцію. Урізувались і прерогативи Державної ради: право обговорення мирних договорів передавалось створеній при першому консулі "особистій раді". Чи погоджуєтесь Ви з думкою, що ці зміни означали ліквідацію республіканського ладу, перехід до режиму єдиновладдя, який був формально узаконений (фактично він існував і раніше) вищими державними інституціями країни? Особиста диктатура, незважаючи на голосні фрази про непорушність прав народу, все більше наближала Францію до абсолютної монархії.

---

[50] Сенатус-консульт – сенатське пояснення документу.

Визначте мотиви, які спонукали Бонапарта встановити статус католицької віри як державної релігії, незважаючи на те, що ідея відновлення зверхності Папи римського над французами суперечила духові часу. 15 липня 1801 р. Наполеон підписав з Папою конкордат[51], яким скасовано відокремлення церкви від держави, відновлено релігійні свята. Папа, в свою чергу, відмовився від претензій на конфісковані під час революції церковні землі та визнав контроль французької держави за діяльністю священиків і єпископів (*док. №3*).

Створювалися нові органи виконавчої влади. 26 фрюктидора X року (13 вересня 1802 р.) було оголошено про ліквідацію Міністерства поліції, функції якого переходили до Міністерства юстиції. Урядова пропаганда зображала цей акт як велику політичну подію, що означала ліквідацію консульською владою внутрішніх суперечностей у країні.

28 флореаля (15 травня 1804 р.) постановою Сенату (так званий "сенатус-консульт XII року") уряд Республіки довірявся імператору[52], який мав прийняти титул Імператора Французів (*док. №5*). Цікаво, що на срібних монетах, випущених згодом, поєднувалися два взаємовиключні поняття: "Французька республіка. Імператор Наполеон I". "Імператор Республіки" – був загальноприйнятим виразом того часу. З французької мови, у всякому разі офіційної, зникло слово, народжене революцією – "громадянин".

Але до 10 фрімера (1 грудня) 1804 р. імперія ще не була монархією у повному розумінні цього слова. Лише після того, як Сенат оголосив результати плебісциту, відбулася урочиста церемонія коронації засновника нової європейської імператорської династії. Юридичного оформлення новий режим набув у кодексах Наполеона I, які мали на меті врегулювання цивільних відносин та захист недоторканності приватної власності. Кодекси створили у Франції умови для розвитку вільної конкуренції та зростання виробничих сил, що в результаті позитивно вплинуло на економіку країни.

Детально розгляньте Цивільний кодекс 1804 р. ("Кодекс Наполеона", *док. №6*) – найважливіше досягнення юридичної думки Європи XIX ст., який став зразком для цивільного права майже всіх

---

[51] Конкордат (від латин. *concordo* – дослівно – "перебуваю в згоді") – угода між Папою римським як главою католицької церкви і урядом певної держави, що юридично оформляє статус католицької церкви в даній державі і взаємовідносини цієї держави з Ватиканом.

[52] Імператор (від латин. *imperator* – повелитель, полководець) – титул, що початково надавався у Стародавньому Римі воєначальникам, які перемогли у військовій кампанії. З часів Октавіана Авґуста (63 р. до н.е – 14 р н.е.) звання "імператора" стало складовою частиною титулу правителя держави. Пізніше звання стало повним синонімом титулу цезаря (цісаря).

європейських країн (подібні кодекси прийняті в Німеччині 1900 р., Швейцарії 1907 р.). Кодекс закріпив численні здобутки Французької революції, а саме: рівність усіх громадян перед законом, недоторканність особи та власності, світський характер держави. Наполеон наполіг на посиленні елементів патерналізму[53] при визначенні сімейно-правових відносин і загалом суспільно-політичних стосунків у країні.

Комерційний кодекс 1808 р. запроваджував суворі умови найму робітників, встановлюючи норми судового розгляду між робітниками та підприємцями. Поясніть, чому новий режим змушений був вживати заходів для "заспокоєння" робітників?

У 1810 р. був ухвалений карний кодекс, що передбачав жорстоке покарання за посягання на приватну власність (*док. №13*). Зберігалася смертна кара та тілесні покарання.

Визначте, які наслідки для французької економіки та суспільного життя мало введення в життя кодексів Наполеона. Які заходи Наполеона сприяли розвитку французької економіки, в інтересах яких верств суспільства вони проводилися?

Розглядаючи ***друге питання*** заняття, пригадайте, війни, які вела Франція у 90-х роках XVIII ст., охарактериуйте процес формування антифранцузьких коаліцій та інтереси держав–учасників (*додаток 1*)? Зверніть увагу на сухопутний театр військових дій Наполеона та третьої антифранцузької коаліції, проаналізуйте причини її слабкості, поразки союзників у битві поблизу Аустерліца 2 грудня 1805 р. У результаті Австрія уклала сепаратний Прессбурзький (Братиславський) мир, який надав Наполеону повну свободу дій в Німеччині та Італії. У 1806 р. був створений залежний від Франції Рейнський союз (*док. №7*) до складу якого увійшло понад 20 німецьких князівств та герцогств; неаполітанський престол зайняв старший брат Наполеона Жозеф, а інший брат Імператора – Луї – став королем васальної Голландії. У 1806 р. Імператор Франц II зрікся влади (*док. №8*). Поміркуйте, в чому полягало символічне значення цього акту? Чому Наполеону залежало на отриманні зобов'язань з боку Франца II?

У 1806 р. була утворена четверта антифранцузька коаліція (*додаток 1*). Проаналізуйте причини поразок прусських військ у двох вирішальних битвах – біля Єни та Ауерштедта (14 жовтня 1806 р.). Чи закономірними вони були? 7 червня 1807 р. в Тільзиті між Росією та Францією був підписаний мир і союзний договір. Розгляньте

---

[53] Патерналізм (від від латин. *paternus* – батьківський) – ідеологічна доктрина, що полягає в протегуванні особливого характеру стосунків між людьми та владою за зразком "батько–діти".

передумови його укладення (битви на території Східної Пруссії біля Прейсиш-Ейлау – лютий 1807 р., під Фрідландом – квітень 1807 р.) та головні положення угоди (*док. №11*).

Одночасно в Тільзиті був підписаний мирний договір між Францією та Пруссією. Проаналізуйте його умови (*док. №12*). Визначте наслідки Тільзитського договору для Пруссії, Росії та Франції.

Протягом кількох років Наполеон готував напад на Англію, створивши для цього на узбережжі Ла Маншу "Булонський табір". Однак промислова перевага, фінансова могутність, великі колоніальні володіння та острівне розташування у поєднанні з найбільшим флотом у світі – все це зробило Англію неприступною фортецею для Бонапарта. Розгром англійцями під командуванням адмірала Нельсона франко-іспанського флоту поблизу мису Трафальґар (Іспанія) 21 жовтня 1805 р. змусила Наполеона остаточно відмовитися від планів висадки десанту. 21 листопада 1806 р., зайнявши Берлін, імператор видав декрет, яким оголосив континентальну блокаду Великій Британії (*док. №9,10*). Визначте мету такого рішення та з'ясуйте, чи виправдалися сподівання Наполеона. Які наслідки мала континентальна блокада для економіки європейських держав? Проаналізуйте *документ №4.*

Навесні 1813 р. проти Наполеонівської імперії була сформована шоста коаліція (*додаток 1*). Військовим кампаніям даного об'єднання присвячене ***третє питання*** заняття. Зауважте, що військові дії союзників 1813 р. ("битва народів": Ляйпциг, 16–19 жовтня 1813 р.) привели до вигнання Наполеонівської армії з окупованих французами країн Західної Європи. Прокоментуйте *документ №17.* У 1814 р. військові дії були перенесені на територію Франції. Їх наслідком стало зречення Наполеона та перша реставрація Бурбонів (квітень 1814 р.). 30 травня 1814 р. у Парижі між Францією та чотирма головними учасниками коаліції – Росією, Великою Британією, Австрією та Пруссією – підписано мирний договір (*док. №15*). Франція змушена була відмовитися від усіх територій, завойованих нею в період Республіки та Імперії. Встановлена ціною колосальних людських та матеріальних втрат, економічна та політична гегемонія Франції на європейському континенті була втрачена. Прокоментуйте *документ №14.* Наполеон зрікся престолу 6 квітня 1814 р. і відбулася перша реставрація Бурбонів – престол обійняв Людовік XVIII.

Четверте питання заняття присвячене аналізу чергової спроби Наполеона повернути собі трон. Після майже річного вигнання на острові Ельба Імператор 1 березня 1815 р. прибув до Франції (за виключенням роялістського Провансу, його всюди зустрічали з підтримкою), а 20 березня увійшов у Париж. Прокоментуйте *документ*

№16. На короткий час Наполеон відродив Імперію, проте зазнав поразки від сьомої коаліції у битві біля Ватерлоо. Монархія Бурбонів була повторно відновлена, завоювання Наполеона ліквідовані рішеннями Віденського конгресу, а Наполеона відправлено на постійне вигнання на острів Св. Єлени, де він і помер у 1821 р. Фразу "Сто днів" (насправді період в 110 днів, 20.03–08.07.1815) вперше використав 8 липня 1815 р. префект Парижа Жильбер Гаспар (граф де Шаброль) у промові – вітанні короля Людовіка XVIII.

Отже, забезпечивши собі керівну роль у системі Консульства, Бонапарт обрав шлях встановлення особистої диктатури, що згодом дало йому можливість проголосити Імперію. Внутрішня політика Наполеона була спрямована на забезпечення інтересів французьких підприємців. Наполеонівські війни, які велися в інтересах нової військової та цивільної аристократії Франції, мали загарбницький характер. Разом з тим, поширення правових норм Наполеона в Європі певною мірою сприяло розвиткові демократичних інституцій влади. Безсумнівний воєнний талант Імператора Французів виявився безсилим проти об'єднаного військового та економічного потенціалу найбільших європейських імперій та боротьби народів Європи за свою національну незалежність. До важливих факторів, що спричинили кризу Наполеонівської Імперії, можна віднести і внутрішні труднощі Франції, тісно пов'язані з її зовнішньою політикою.

ДОКУМЕНТИ

Документ №1.

Промова генерала Наполеона Бонапарта в Раді старійшин

9 листопада 1799 р.

Громадяни Представники! Республіка йде до занепаду. Ви зауважили це і ваш декрет[54] її врятував. Біда тим, які прагнули би хаосу та безладу! За допомогою генерала Лефебра[55], ген. Бертьєра[56] та

---

[54] Декрет від 18 брюмера VIII року (9 листопада 1799 р.) про перенесення місця засідань законодавчих інституцій з Парижа до маленького паризького передмістя Сен-Клу передав водночас генералу Бонапарту керівництво 17 військовим округом, в межах якого перебувала столиця.

[55] Франсуа Лефебр (1757–1820) – очолював гвардію Директорії, яку він використав для проведення державного перевороту 18 брюмера. Згодом маршал Франції.

[56] Луї Бертьєр (1753–1815) – учасник наполеонівських війн, за участь у державному перевороті 18 брюмера призначений міністром війни. Згодом маршал, очолював головний військовий штаб.

всіх моїх товаришів по зброї я ув'язню їх [...]. В історії нічого не рівняється кінцю XVIII століття, нічого з кінця XVIII століття не може зрівнятися з теперішнім моментом [...]. Ми прагнемо республіки, яка би базувалася на справжній свободі, на громадянській свободі, на народному представництві; ми будемо її мати! […]

Wiek XIX w żródłach. Wybór tekstów żródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa, 2001. S. 24.

Документ №2.

КОНСТИТУЦІЯ VIII РОКУ

13 грудня 1799 р.

I. Про виконання громадянських прав

Ст. 1. Французька республіка єдина і нероздільна. Її європейська територія поділяється на департаменти і комуни.

Ст. 2. Французьким громадянином є кожна особа, яка народжена і проживає у Франції, котра після досягнення 21-річного віку записана в реєстр громадян своєї комуни і перебувала з тих пір впродовж року на території Республіки. […]

Ст. 7. Громадяни кожного округу комуни обирають шляхом голосування тих своїх співгромадян, яких вони вважають гідними вирішувати громадські справи. Так складається довірчий список, який містить кількість імен, що становить $^1/_{10}$ всіх громадян, які мають право обирати. Посадові особи округу повинні призначатися з числа осіб, що ввійшли до цього першого комунального списку.

Ст. 8. Громадяни, внесені в комунальні виборчі списки департаменту, також обирають $^1/_{10}$ своєї кількості. Так формується другий список, який називається департаментським, на основі якого повинні призначатися посадові особи департаменту.

Ст. 9. Громадяни, внесені в департаментський список, подібним чином обирають $^1/_{10}$ своєї кількості. Так складається третій список, який включає громадян даного департаменту, які мають право бути обраними на національні посади [...].

II. Про Оборонний Сенат

Ст. 15. Оборонний Сенат складається з 24 членів віком не менше 40 років, які обираються пожиттєво. […]

Ст. 16. Призначення на посаду сенатора проводиться самим Сенатом, який обирає одного з трьох представлених кандидатів: першого кандидата представляє Законодавчий корпус, другого – Трибунат і третього – перший консул. [...]

Ст. 19. Усі складені в департаментах, згідно з статтею 9-ю, списки скеровуються в Сенат. Вони становлять національний список.

Ст. 20. Сенат, згідно зі списком, обирає членів Законодавчого корпусу, Трибунату, консулів [...].

Ст. 21. Сенат затверджує або відхиляє всі акти, представлені йому Трибунатом або урядом [...].

Ст. 24. Громадяни Сієс та Роже Дюко [...] призначаються членами Оборонного Сенату; до них приєднуються другий та третій консули, призначені даною конституцією. Ці чотири громадяни обирають більшість Сенату, який потім сам поповнює свій склад [...].

III. Про законодавчу владу

Ст. 25. Жоден новий закон не оголосять до того часу, доки його проєкт не буде запропонований урядом, представлений Трибунату і ухвалений Законодавчим корпусом. [...]

Ст. 27. Трибунат складається зі 100 членів, які досягли щонайменше 25-річного віку. Кожного року змінюється $^{1}/_{5}$ їхнього складу, але можуть бути переобрані без жодних обмежень стільки разів, скільки фігуруватимуть у національному списку. [...]

Ст. 28. Трибунат обговорює проєкти законів; він затверджує або відхиляє їх. [...]

Ст. 31. Законодавчий корпус складається з 300 членів, які досягли щонайменше 30-річного віку; $^{1}/_{5}$ його складу щорічно оновлюється. У його складі повинен бути принаймні один громадянин з кожного департаменту Республіки. […]

Ст. 34. Законодавчий корпус ухвалює закони шляхом таємного голосування і не піддаючи обговоренню ті проєкти, відносно яких раніше висловлювалися оратори Трибунату та уряду. [...]

IV. Про уряд

Ст. 39. Урядова влада доручається трьом консулам, які обираються на 10 років і мають право на повторне переобрання без жодних обмежень. […] Конституція призначає першим консулом громадянина Бонапарта, колишнього тимчасового консула; другим консулом – громадянина Камбасереса, колишнього міністра юстиції, і третім консулом – громадянина Лебрен, колишнього члена комісії Ради старійшин. На разі третій консул призначається тільки на 5 років.

Ст. 41. Перший консул оголошує закони; він призначає та відкликає на свій розсуд членів Державної ради, міністрів, послів та інших відповідальних зовнішніх представників; офіцерів армії та флоту, членів місцевої адміністрації, урядових комісарів при судах; він призначає карних та цивільних суддів, як і суддів мирових та касаційних, без права їх усунення з посади.

Ст. 42. Другий і третій консули мають при здійсненні інших актів дорадчий голос; вони підписують реєстр цих актів для підтвердження своєї присутності і, якщо забажають, вносять в цей реєстр свої думки, проте остаточне рішення залежить від першого консула. [...]

Ст. 47. Уряд відповідає за внутрішню безпеку та захист країни з-зовні; розпоряджається збройними силами […]

Ст. 49. Уряд відповідає за міжнародні відносини, проводить переговори, встановлює попередні умови договорів, підписує, наказує підписати і укладає всі мирні договори, перемир'я, […] торговельні договори та інші угоди. […]

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa, 1999. S. 509-511.

Документ №3.

КОНКОРДАТ МІЖ АПОСТОЛЬСЬКОЮ СТОЛИЦЕЮ ТА ФРАНЦУЗЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ[57]

15 липня 1801 р.

Уряд Республіки визнає, що католицька релігія, апостольська і римська є релігією більшості французьких громадян […]

1. Католицька, апостольська і римська релігія буде вільно сповідуватися у Франції […].

4. Перший консул упродовж трьох місяців після оголошення булли Його Святості призначить нових архієпископів та єпископів у нових єпархіях […]

6. Єпископи напередодні призначення складуть безпосередньо першому консулу присягу на вірність, яка існувала перед зміною уряду […]

10. Єпископи будуть призначати священиків. Їх вибір може стосуватися лише тих осіб, на які погодиться уряд […]

13. Його Святість з метою збереження миру та щасливого відновлення католицької релігії обіцяє, що ні він сам, ні його наступники не будуть жодною мірою турбувати власників проданого церковного майна […]

14. Уряд забезпечить відповідною платнею єпископів та священиків, єпархії та парафії яких будуть охоплені новим поділом.

Органічні статті

[57] Документ оголошено 8 квітня 1802 р.

1. Жодна булла, рескрипт, декрет, розпорядження, диплом на бенефіцію […] не можуть бути прийняті, оголошені […] чи іншим чином впроваджені в життя без дозволу уряду. […]

3. Декрети іноземних синодів, навіть загальних соборів, не можуть бути оголошені у Франції до перевірки урядом їх змісту та відповідності законам […].

4. Жоден національний, митрополійний чи єпархіальний собор, жодні збори не можуть відбуватися без згоди уряду на їх проведення.

19. Єпископи будуть міняти та призначати священиків […] за погодженням з Першим консулом.

20. Вони будуть зобов'язані перебувати в своїх єпархіях; їм не можна буде покинути їх без дозволу першого консула.

Wiek XIX w żródłach. Wybór tekstów żródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa, 2001. S. 25-26.

Документ №4.

Англійська декларація з закликом до боротьби проти Наполеона

1 серпня 1803 р.

Декларація адресована кожному чоловіку Сполученого Королівства Великої Британії та Ірландії, […]

Завдяки Божому благословенню, патріотизму, мужності та працьовитості англійців, які примножують природні переваги нашого географічного розташування і нашої досконалої конституції та адміністрації, ми стали могутніми та центром свободи. Англія це Володарка морів. Нам загрожує голова корумпованого і деспотичного уряду сусідньої країни – Франції. Він узурпатор і корсиканець за народженням, відомий як Наполеон Бонапарт. Він поневолив і перетворив на невільників людей на всій території Імперії, в якій він несправедливо править.

Як на європейському континенті, так і в Азії, Єгипті, Сирії та в інших куточках світу в жорстокий і жахливий спосіб він поширює вбивства, пограбування, рабство і смерть, не боячись осуду Божого, а сам керований підбурюванням диявола, він наповнює світ заздрістю, гнівом і ненавистю. Особливо ненавидить нас, які, зрештою, користуються Божим благословенням. Зневажаючи та ображаючи нас, він нахабно припускає, що окупує нашу територію. Він має намір зробити все, щоб реалізувати задум. Отже, він збирає потужні військові сили, яким наказано вбивати всіх наших громадян, які підняли зброю на свій захист, ґвалтувати наших дружин і доньок і

грабувати наші міста. Все це він прагне зробити, щоб знищити щастя та незалежність нашої держави.

Wiek XIX w żródłach. Wybór tekstów żródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa, 2001. S. 27.

Документ №5.

Постанова французького Сенату

28 флореаля XII року (15 травня 1804 р.)

Ст. 1. Керівництво республікою довіряється Імператору, який приймає титул *Імператора Французів*.

Ст. 2. Наполеон Бонапарт, нинішній перший консул Республіки, є *Імператором Французів*.

Ст. 3. Імператорський сан передається по спадковості по низхідній лінії кровному та законному потомству *Наполеона Бонапарта* по чоловічій лінії у порядку народження, з постійним виключенням жінок та їх потомства [...].

Wiek XIX w żródłach. Wybór tekstów żródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa, 2001. S. 26.

Документ №6.

ЦИВІЛЬНИЙ КОДЕКС НАПОЛЕОНА

21 березня 1804 р.

Розділ V. Про подружжя

Ст. 144. Чоловік, який не досяг вісімнадцятиріччя, а жінка – п'ятнадцятиріччя, не можуть одружитися.

Ст. 145. Однак Імператор може з поважних причин регулювати вік одруження.

Ст. 146. Немає подружнього союзу, якщо немає дозволу.

Ст. 147. Не можна укладати другий союз без розриву першого.

Ст. 148. Син до закінчення двадцяти п'яти років, а донька до закінчення двадцяти одного року, не можуть одружуватися без дозволу на це своїх батька та матері; у випадку розходження думок вистарчить дозволу батька. […]

Ст. 213. Чоловік зобов'язаний оберігати свою дружину, дружина зобов'язана підкорятися чоловіку. […]

Ст. 217. Дружина, навіть за умови роздільності майна, не має права дарувати, забирати, закладати, набувати безкоштовно чи за оплату без участі в цьому акті чоловіка або без його згоди […].

Ст. 228. Жінка може повторно вийти заміж лише через 10 місяців після розлучення.

Розділ VI. Про розлучення

Ст. 229. Чоловік може вимагати розлучення у випадку подружньої зради дружини.

Ст. 230. Дружина може вимагати розлучення у випадку подружньої зради свого чоловіка, якщо він буде утримувати коханку в спільному будинку.

Ст. 231. Подружжя може взаємно вимагати розлучення у випадку насильства, важких тілесних ушкоджень, завданих одним із них іншому.

Розділ VII. Про батьківську владу

Ст. 319. Походження законних дітей доводиться актами про народження, внесеними в реєстр актів громадянського стану [...].

Ст. 338. Незаконні діти навіть у випадку визнання не можуть претендувати на права законних дітей [...].

Ст. 340. Розшук батька забороняється [...].

Ст. 371. Діти в кожному віці повинні дбати про своїх батька і матір та шанувати їх.

Ст. 372. Діти залишаються під владою батьків аж до повноліття або коли вони стануть самостійними.

Ст. 373. У випадку шлюбу ця влада [батьків над дітьми – *Уклад.*] здійснюється тільки батьком.

Ст. 374. Діти не можуть покинути батьківський дім без дозволу свого батька, за винятком добровільного зголошення на військову службу після досягнення 18-річного віку. […]

Ст. 376. Якщо дитині не виповнилося 16 років, батько має право піддати його арешту на термін не більше одного місяця [...].

б) Захист власності

Ст. 544. Власність – це право користуватися та розпоряджатися речами на свій розсуд, якщо таке користування не заборонене законами або регламентами.

Ст. 545. Нікого не можна змушувати поступитися своєю власністю, якщо це не робиться з причини суспільної користі і за справедливу попередню компенсацію. [...]

Ст. 711. Власність набувається і передається шляхом спадковості, дарування за життя або згідно з заповітом і в порядку зобов'язань [...].

в) про безправність робітників

Ст. 1781. Господарю вірять на слово про розмір оплати, про оплату винагороди за рік, що минув […].

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac.

M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa, 2001. S. 29–32;
The Civil Code, https://www.napoleon-series.org/research/government/c_code.html

Документ №7.

ДОГОВІР ПРО СТВОРЕННЯ РЕЙНСЬКОГО СОЮЗУ ПІД ПРОТЕКТОРАТОМ ФРАНЦІЇ

12 липня 1806 р.

Ст. 1. Землі, що входять до складу володінь Їх Величностей королів Баварії та Вюртемберга, Його Високості найсвітлішого курфюрста та великого канцлера [Німецької імперії – *Уклад.*], Його Високості найсвітлішого курфюрста Баденського, великих герцогів Берга та Клеве, ландграфа Гессен-Дармштадського, князів Нассау-Вайльбург, князів Гогенцоллерн-Гехінген та Гогенцоллерн-Зігмарінген, князів Зальм-Зальм та Зальм-Кірбург, князя Ізенбург-Бірштайн, герцога Аремберзького та князя Ліхтенштейнського, графа Лейєнського, будуть на вічні часи відокремлені від Німецької імперії та об'єднані між собою особливим союзом під назвою держави "Рейнська конфедерація" […].

Ст. 6. Питання, пов'язані зі спільними інтересами держав, які входять у союз, підлягають вирішенню на Сеймі, що перебуває у Франкфурті-на-Майні та поділений на дві палати – Колегію королів та Колегію князів.

Ст. 12. Його Величність Імператор Французів оголошується протектором союзу, і, як такому, йому належить право у випадку смерті князя-примаса призначати наступника […].

Стаття 35. Між Французькою Імперією та державами Рейнського союзу буде укладатися, як з усіма державами загалом, так і з кожною зокрема, союзний договір, за яким у кожній війні, яка спалахне на континенті і яку доведеться вести одній із договірних сторін, негайно візьмуть участь всі решта.

Convention on the Protection of the Rhine - Protocol of Signature https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:22000A1116(01)&from=EN

Документ №8.

ДЕКЛАРАЦІЯ ІМПЕРАТОРА ФРАНЦА II[58]

6 серпня 1806 р.

Ми, Франц II, з Божої ласки обраний римським Імператором, […] король німецький, в Угорщині, Чехії, Хорватії, Далмації, Словенії, Галичині, Лодомерії […]

[…] Цілком переконавшись в абсолютній неможливості виконання надалі обов'язків нашого імператорського урядування, Ми змушені, згідно з нашими принципами та нашою гідністю, відмовитися від корони, яка в наших очах могла мати тільки так довго вартість, як довго Ми мали можливість виправдовувати довіру, яку надавали нам князі через виборців, рицарі, держави та решта жителів […] та виконувати прийняті нами зобов'язання.

Цим оголошуємо, що вважаємо вузол, який дотепер пов'язував нас з державним організмом Райху, розв'язаним і, в зв'язку з об'єднанням сконфедерованих рейнських держав, визнаємо правління та високе звання голови Райху такими, що вичерпали себе, а нас звільненими тим самим від всіх обов'язків, які Ми прийняли щодо Німецького Райху, а тому складаємо корону, що дотепер Ми носили, та очолювані нами імператорські урядові інституції

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa, 2001. S. 32–34.

Документ №9.

БЕРЛІНСЬКИЙ ДЕКРЕТ ПРО КОНТИНЕНТАЛЬНУ БЛОКАДУ

21 листопада 1806 р.

1. Британські острови оголошуються в стані блокади.

2. Будь-яка торгівля і будь-які відносини з Британськими островами заборонені. Тому, листи та пакети, адресовані в Англію чи

---

[58] Франц II (1768–1835) – останній римсько-німецький імператор (1792–1806). Оголошений спадкоємним імператором Австрії 11 липня 1804 р. під іменем Франца I. Урочиста коронація відбулася 8 грудня у Відні. Після створення Рейнського союзу Франц II зрікся титулу римсько-німецького імператора. Таким чином, створена 962 р. Священна Римська імперія німецької нації перестала існувати.

англійцю або написані англійською мовою, не пересилатимуться і підлягатимуть арешту.

3. Будь-який англійський підданий, якого би звання та стану він не був, виявлений у володіннях, зайнятих нашими або союзними військами, оголошується військовополоненим.

4. Будь-який магазин, будь-який товар, будь-яке майно, яке б воно не було, якщо належить англійському підданому, буде конфісковане […].

5. Торгівля англійськими товарами забороняється і будь-який товар, що належить до Англії, виготовлений на її фабриках або походить з її колоній, визнається таким, що підлягає вилученню […].

7. Жодне судно, що йде з Англії чи з її колоній, або заходило туди з часу оголошення даного декрету, не буде прийняте в жоден порт.

8. Будь-яке судно, яке порушило попереднє правило шляхом неправдивої заяви, буде захоплене, і як судно, так і весь його вантаж будуть конфісковані нарівні з англійськими.

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa, 2001. S. 34–35.

Документ №10.

НАКАЗ ПРО СПАЛЕННЯ АНГЛІЙСЬКИХ ТОВАРІВ

Фонтенбло, 19 жовтня 1810 р.

[…] 1. Усі товари, що вироблені на англійських фабриках і заборонені, які на даний момент знаходяться у Франції на складах або в наших магазинах, будуть спалені публічно.

2. У майбутньому всі заборонені товари, чи митні, чи з проведених конфіскацій, будуть спалені.

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa, 2001. S. 35.

Документ №11.

ТІЛЬЗИТСЬКИЙ СОЮЗНИЙ ДОГОВІР МІЖ ФРАНЦІЄЮ ТА РОСІЄЮ

(таємна частина)

7 липня 1807 р.

Його Величність Імператор всеросійський та Його Величність Імператор Французів і король Італії, протектор Рейнського союзу у щиросердному бажанні відновити на твердих і по можливості

непорушних основах загальний мир в Європі вирішили з цією метою укласти наступальний та оборонний союз […].

1. Його Величність Імператор всеросійський та Його Величність Імператор Французів і король Італії зобов'язуються виступати спільно у будь-якій війні, яку Росії чи Франції довелося б розпочати або вести проти будь-якої європейської держави, незалежно від того, буде війна на суші чи на морі, або ж і на суші, і на морі.

3. Всі загальні військові операції будуть проводитися за спільної згоди, і ні одна, ні друга з Договірних Сторін у жодному випадку не можуть вступати в мирні переговори без участі чи згоди іншої сторони.

4. У випадку, якщо Англія не прийме посередництва Росії, або якщо, прийнявши його, не заявить до наступного першого листопада про свою згоду укласти мир, не визнає право прапорів всіх держав на рівну і повну незалежність на всіх морях та не поверне всі завоювання, зроблені нею за рахунок Франції та її союзників з 1805 р., коли Росія діяла в союзі з нею, протягом того ж листопада буде вручена нота […] [англійському уряду – *Уклад.*] послом Його Величності Імператора всеросійського. У цій ноті […], у випадку відмови Англії від укладення миру на зазначених умовах, Й. В. Імператор всеросійський буде діяти погоджено з Францією, і якщо […] [англійський уряд – *Уклад.*] не дасть до 1 грудня, категоричної та позитивної відповіді, російський посол отримає наказ у той же день вимагати свій паспорт і негайно покинути Англію.

5. За обставин, передбачених попереднім пунктом, Високі Договірні Сторони пред'являть спільно, в один і той же час вимоги трьом дворам – Копенгагенському, Стокгольмському і Ліссабонському – про закриття їхніх портів англійцям, про відкликання їхніх послів з Лондона та про оголошення Англії війни.

6. Високі Договірні Сторони, діючи так само спільно, будуть енергійно вимагати у Віденського двору прийняти принципи, викладені в пункті 4: закрити свої порти англійцям, відкликати з Лондона свого посла та оголосити Англії війну.

7. Якщо, навпаки, Англія протягом вказаного терміну укладе мир на зазначених умовах та Й. В. Імператор всеросійський застосує весь свій вплив, щоб її до цього змусити, – Ганновер буде повернутий англійському королю, в обмін на французькі, іспанські та голландські колонії.

8. Також, якщо з огляду на низку змін у Константинополі Порта не прийняла б посередництва Франції, або якщо б прийняла його, але переговори не привели б до позитивного рішення протягом трьох місяців від їх початку – Франція буде діяти спільно з Росією проти Оттоманської Порти, і Високі Договірні Сторони прийдуть до згоди з

метою звільнити всі європейські володіння Оттоманської імперії, крім Константинополя та Румелійської провінції, від турецького гніту та від турецьких утисків.

9. Нинішній договір має таємний характер і не може бути публічно оголошений чи повідомлений жодному з урядів однією з сторін, що домовляються, без згоди іншої. Він буде ратифікований, а обмін ратифікаційними документами відбудеться у Тільзиті в 4-денний термін.

Князь Александр Куракін
Князь Димітрій Лобанов Ростовський
Шарль Моріс Талейран, князь Беневенту

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa, 2001. S. 39.

Документ №12.

ТІЛЬЗИТСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР МІЖ ФРАНЦІЄЮ ТА ПРУССІЄЮ

9 липня 1807 р.

Ст. 4. Його Величність король прусський визнає […] Рейнський союз, а також володіння кожного з володарів, що входять до нього […]

Ст. 5. […] Король прусський визнає Його Імператорську Високість князя Жерома Наполеона королем Вестфалії.

Ст. 7. Король прусський уступає повністю королям, великим герцогам або князям, які будуть вказані Імператором Французів та королем Італії, всі […] території або частини територій […], які належали […] прусському королю […] між Рейном та Ельбою до моменту початку справжньої війни […].

Ст. 13. […] Король прусський відмовляється на вічні часи від усіх тих провінцій, які, як частина Польського Королівства, після 1 січня 1772 р. у різний час перейшли у володіння Пруссії.

Ст. 14. […] Король прусський відмовляється також на вічні часи від володіння містом Данцігом [Ґданськом – *Уклад.*].

Ст. 15. Провінції, від яких […] король прусський відмовляється відповідно до статті 13-ї, будуть […] іменуватися князівством Варшавським та будуть управлятися згідно з конституціями, які, забезпечуючи свободу та привілеї народів цього князівства, сприятимуть встановленню спокою серед сусідніх народів […].

Treaty between Prussia and France, Tilsit, 9 july, 1807, https://www.napoleon.org/en/history-of-the-two-empires/articles/treaty-between-prussia-and-france-tilsit-9-july-1807/

Документ №13.

КАРНИЙ КОДЕКС

1810 р.

§ 5. Порушення постанов, що стосуються мануфактур, торгівлі та мистецтв

Ст. 413. Будь-яке порушення регламентів, виданих у порядку державного управління стосовно експортованих виробів французьких мануфактур і спрямованих на забезпечення доброякісності, розмірів та властивостей виробів, карається штрафом від 200 до 3000 франків та конфіскацією товарів [...].

Ст. 415. Будь-який страйк робітників з метою одночасного припинення або недопущення роботи в будь-якій майстерні, заборона з'являтися на робочому місці до чи після певної години і взагалі з метою призупинення виробництва товарів, недопущення чи збільшення їх вартості [...] карається тюремним ув'язненням на термін не менше одного і не більше трьох місяців. Керівники та підбурювачі караються тюремним ув'язненням на термін від двох до п'яти років.

Ст. 417. Той, хто з метою завдання шкоди французькій промисловості переманить за кордон директорів, службовців чи робітників будь-якого підприємства, карається тюремним ув'язненням на термін від шести місяців до двох років і штрафом від 50 до 300 франків.

Code penal de 1810. Titre II. Crimes et délits contre les particuliers, https://web.archive.org/web/20070213204406/http://ledroitcriminel.free.fr/la_legislation_criminelle/anciens_textes/code_penal_1810/code_penal_1810_3.htm

Документ №14.

Ш.М. Талейран. МЕМУАРИ.
Падіння імперії. Реставрація

Серед жахів вторгнення Франція хотіла бути вільною та шанованою, а це означало бажати повернення Бурбонів зі збереженням порядку, який передбачався засадами легітимізму. Європа, ще неспокійна стосовно Франції, хотіла, щоб вона роззброїлась, повернулась у свої старі кордони і не потребувала постійного нагляду за дотриманням нею миру; це вимагало гарантій, а також змушувало бажати повернення Бурбонів.

Таким чином, з'ясування потреб Франції та Європи повинно було сприяти відновленню Бурбонів, оскільки примирення з ними могло бути щирим.

Тільки Бурбони могли приховати від поглядів французького народу, надто ревнивого до своєї військової слави, невдачі, які відзначили його знамена. Тільки Бурбони могли швидко та безпечно для Європи звільнити французьку землю від іноземних армій.

Тільки Бурбони могли гідно повернути Франції вигідні для неї кордони, зумовлені політикою та природою. З Бурбонами Франція переставала бути велетенською, але залишалась великою. Після її звільнення від тягаря перемог тільки Бурбони могли повернути їй те високе становище, яке їй призначено займати в суспільній системі; вони одні могли відвернути від неї помсту, жага якої накопичилась за двадцять років насильств.

Бурбонам відкривались усі шляхи до трону, який базувався на вільній конституції. Випробувавши всі види політичної організації та відчувши деспотичні з них, Франція могла знайти спокій лише в конституційній монархії. Монархія з Бурбонами на чолі означала би навіть за умов, найсприятливіших до нововведень, повну реалізацію принципу легітимності, оскільки вона поєднувала б легітимність, що забезпечувалась династією, з легітимністю, що створювалась би інституціями, а Франція повинна була прагнути саме до цього. [...]

2 квітня [...] Сенат оголосив про скинення Наполеона та про відновлення Бурбонів з конституційними гарантіями.

Я [Талейран – *Уклад.*] повинен сказати, що Імператор Александр був вражений, коли серед сенаторів, які вимагали відновлення Бурбонів, побачив імена кількох осіб, які голосували за страту Людовіка XVI.

Після того, як була прийнята ця постанова Сенату, Бурбони могли вважати, що вони відновлені майже мирним шляхом, правда, не на престолі Людовіка XVI, але на троні, міцно встановленому на справді монархічних і конституційних основах, які повинні були зробити його не тільки непорушним, а й неприступним.

Історія країн Західної Європи та Північної Америки Нового часу. Частина перша. Практикум для студентів історичного факультету. Укладач Зоя Баран. 2-е видання, доповнене. Львів, 2006. С. 160-161.

Документ №15.

ДОГОВІР МІЖ РОСІЄЮ, АВСТРІЄЮ, ПРУССІЄЮ ТА НАПОЛЕОНОМ

Париж, 11 травня 1814 р.

Ст. 1. Імператор Наполеон зрікається від свого імені, своїх спадкоємців та нащадків […] всіх верховних прав і владних повноважень як у французькій імперії та Італійському королівстві, так і в кожному іншому краї.

Ст. 3. Острів Ельба, який Його Величність Імператор Наполеон обрав місцем свого перебування, буде становити за його життя окреме князівство, в якому він володітиме всією повнотою влади та власності. Окрім цього, Наполеону буде визначений […] річний дохід в обсязі двох мільйонів франків ренти […], з чого мільйон – імператриці.

Ст. 4. Його Величність Імператор Наполеон зможе […] мати для своєї охорони 400 звільнених військових, як офіцерів, […] так і солдат.

Wiek XIX w żródłach. Wybór tekstów żródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa, 2001. S. 60-61.

Документ №16.

Звернення Наполеона Бонапарта після повернення з Ельби[59]

1/5 березня 1815 р.

Відозва до французького народу

Французи! […] я керувався лише інтересами країни; я засланий на скелю посеред моря; моє життя належало вам, і я ще міг би бути вам корисним. Французи! У вигнанні я чув ваші нарікання і ваші побажання; ви звинувачували мене в тому, що я довго дрімав; ви докоряли мені, що я пожертвував благополуччям країни заради свого спокою. Я перетнув моря, зазнавши всіляких небезпек; я повертаюся до вас, щоб відвоювати свої права, які належать вам.

Відозва до армії

Солдати! Ми не переможені; […]. Ті, кого ми бачили впродовж двадцяти п'яти років, як вони об'їжджали всю Європу, щоб підняти проти нас ворогів, хто провів своє життя, воюючи проти нас у лавах чужих армій і проклинаючи нашу прекрасну Францію, – ті, хто ніколи не мав змоги поглянути нам в очі, мають вдавати, що вони командують нашими орлами чи заковують їх у кайдани? Чи повинні ми дозволити їм успадкувати плоди нашої славної праці, заволодіти нашими почестями, нашими багатствами, обмовляти і паплюжити нашу славу? Якби їхнє панування тривало, все було б втрачено, навіть спогади про ті пам'ятні дні. З якою люттю вони їх спотворюють! Вони прагнуть заплямувати те, чим захоплюється світ; і якщо ще

[59] 1 березня 1815 р. Наполеон з близько однією тисячею солдатів старої гвардії, яких йому залишили в засланні на острові Ельба як почесну варту, висадився у невеликому рибальському порту затоки Жуан, на схід від Канн. Тут від підготував два звернення: до французького народу та армії, які згодом були оприлюднені. Наполеон вирушив на Париж. Так почалися "Сто днів Наполеона".

залишилися захисники нашої слави, то їх варто шукати серед тих самих ворогів, з якими ми зіткнулися на полі бою.

Солдати! У вигнанні я чув ваш голос; я повернувся, незважаючи на всі перешкоди і всі небезпеки. Ваш генерал, покликаний на трон вибором народу і піднятий на ваші щити, повернувся до вас; прийдіть і приєднайтеся до нього. Одягніть триколірну кокарду; ви носили її в дні нашої величі. Ми повинні забути, що були володарями народів, але не повинні терпіти, щоб хтось втручався в наші справи. Хто б претендував на те, щоб бути паном над нами? Хто матиме владу? Поверніть тих орлів, яких ви носили під Ульмом, Аустерліцем, Єною, Ейлау, Ваграмом, Фрідландом, […], Смоленськом, Москвою, […].

Солдати! Ставайте під прапори свого вождя; його існування складається тільки з вашого; його права – тільки права народу і ваші; його інтерес, його честь, його слава – ніщо інше, як ваш інтерес, ваша честь і ваша слава. Перемога йтиме прискореним кроком; орел з національними кольорами буде летіти від шпиля до шпиля, поки не досягне веж Нотр-Даму; тоді ви зможете з честю показати свої шрами; тоді ви зможете похвалитися тим, що ви зробили; ви будете визволителями своєї країни! Коли ви постарієте, співгромадяни з повагою слухатимуть вас, коли ви будете розповідати про свої високі вчинки, і кожен з вас зможе з гордістю сказати: "І я також був частиною тієї великої армії, яка двічі входила в мури Відня, Риму, Берліна, Мадрида, Москви і яка очистила Париж від ганьби, яку закарбувала на ньому зрада і присутність ворога!" Честь цим хоробрим солдатам, слава їхній Батьківщині!

Napoleon's Addresses, https://www.napoleon-series.org/research/napoleon/speeches/c_speeches14.html

Документ №17.

НОРМАН ДЕЙВІС. РЕВОЛЮЦІЙНА ВІЙНА, 1792–1815 РР.

За двадцять років, з 1792 по 1812 р., карта Європи і система європейських держав зазнали значних змін. Французькі революційні армії запровадили територіальні та політичні зміни трьох різновидів.

По-перше, і то в різний час, вони значно збільшили територію самої Франції, анексувавши великі частини Нідерландів, Німеччини, Швейцарії та Італії. До 1810 р. 83 департаменти республіки розрослися до 130 департаментів імперії з населенням 44 мільйони чоловік....

По-друге, виник ряд нових держав, кожна з яких мала тісний зв'язок із Францією, свою формальну конституцію та врядування на французький кшталт. До цих держав належали: Батавська республіка

(1795–1804), перетворена на королівство Голандія (1804–1810), королівство Етрурія (1801–1805), Рейнська конфедерація (1806–1813), Велике князівство Берґ (1806–1813), короліство Вестфалія (1807–1813), Велике князівство Варшавське (1807–1813), п'ять італійських республік і так зване королівство (Північна) Італія (1804–1815).

По-третє, після останніх Наполеонових завоювань деякі давні держави були збережені, проте з дуже зміненими кордонами і з суворо контрольованим внутрішньодержавним життям. До таких держав належали Австрія, Пруссія, Іспанія, Неаполь та Португалія.

Єдиними регіонами Європи, що уникли революційної перебудови під тиском Наполеонового освіченого деспотизму, були Британські острови, Скандинавія, Росія та османські володіння. Крім оцих винятків, уся Європа зазнала радикальних змін, що змели традиційний устрій, давши народам змогу бодай на коротку мить відчути смак чогось зовсім іншого.

Дейвіс Н. Європа. Історія. Київ, 2000. С. 753–754.

Додаток №1

Антифранцузькі коаліції періоду революційних та наполеонівських війн (1792–1815)

№	Роки	Ключові учасники	Головні битви	Договори
I	1792–1797	Австрія, Пруссія, Велика Британія, Нідерланди, Іспанія, Португалія, Неаполь, Сардинія, Папська держава	Вальмі (вересень 1792) Нервінден (березень 1793) Лоді (травень 1796)	Базель (березень 1795) Кампо-Форміо (жовтень 1797)
II	1799–1802	Велика Британія, Австрія, Росія, Османська імперія, Неаполітанське королівство, Португалія	Маренґо (червень 1800)	Люневіль (лютий 1801) Ам'єн (березень 1802)
III	1805	Австрія, Російська імперія, Велика Британія, Швеція, Неаполітанське	Трафальґар (жовтень 1805) Аустерліц (грудень 1805)	Шенбрун (грудень 1805) Пресбурґ (грудень 1805)

		королівство		
IV	1806–1807	Пруссія, Російська імперія, Велика Британія, Саксонія, Швеція	Єна і Ауерштедт (жовтень 1806) Ейлау (лютий 1807) Фрідланд (червень 1807)	Позен (грудень 1806) Тільзит (липень 1807)
V	1809	Австрія, Велика Британія, Португалія, Іспанія,	Ашперн (травень 1809) Ваґрам (липень 1809)	Шенбрун (жовтень 1809)
VI	1813–1814	Австрія, Пруссія, Росія, Іспанія, Велика Британія, Португалія, Швеція	Лейпциг (жовтень 1813)	Париж (травень 1814)
VII "Сто днів"	1815 Березень-липень	Австрія, Пруссія, Росія, Велика Британія	Ватерлоо (червень 1815)	Відень (червень 1815)

ТЕМА 13.

ВІДЕНСЬКИЙ КОНГРЕС 1814–1815 рр.

1. Скликання Віденського конгресу.
2. Територіальні претензії держав-учасниць європейського форуму.
3. Заключний генеральний акт Віденського конгресу від 9 червня 1815 р.

.

Реферати: Шарль Моріс Талейран: політик та дипломат.
Дипломатична діяльність Клемента фон Меттерніха на посаді міністра іноземних справ (1809–1815).

Дослідження

- *Кинг Д.* Битва дипломатов, или Вена, 1814. Пер. с англ. Москва, 2010.
- *Киссинджер Г.* Дипломатия. Пер. с англ. Москва, 1997.
- *Jarrett M.* The Congress of Vienna and its Legacy. War and Great Power Diplomacy After Napoleon. London-New York, 2013.

Методичні рекомендації

Метою теми є аналіз позицій держав-учасниць Віденського конгресу та його заключного документа, який сформував європейську дипломатичну систему, що проіснувала впродовж XIX ст. і зазнала краху на початку XX ст.

Віденський конгрес завершив період наполеонівських війн. При розгляді ***першого питання*** зверніть увагу на передумови скликання форуму. Розгляньте суть Шомонського союзного договору Великої Британії, Росії, Австрії та Пруссії (*док. №1*) та проаналізуйте прагнення кожного з його учасників.

Зречення Наполеона, укладення перемир'я та реставрація Бурбонів підготували умови для підписання Францією мирного договору з Росією, Австрією, Великою Британією, Пруссією, Іспанією, Португалією та Швецією. Зауважте, що в основному союзники мали однакові наміри: повернути Францію в кордони 1792 р., створити з її північно-східної та східної сторони пояс держав-бар'єрів. Однак при обговоренні питань про мир з Францією між союзниками виявились суперечності. З'ясуйте умови першого Паризького договору від 30 травня 1814 р., який Франція підписала з кожною державою союзників окремо. Поясніть мотиви неодноразового відтермінування відкриття конгресу, який розпочав роботу у вересні 1814 р.

Друге питання заняття присвячене з'ясуванню основних завдань, які ставили перед собою головні учасники Віденського конгресу: міністр закордонних справ лорд Каслрі (Велика Британія), канцлер

К. Меттерніх (Австрія), міністр-президент К. фон Гарденберг (Пруссія), Імператор Александр I (Росія), міністр закордонних справ Ш. Талейран (Франція).

Велика Британія прагнула закріпити захоплені нею під час наполеонівських війн іспанські та голландські колонії, а також посилити Австрію й Пруссію на противагу Франції та Росії з метою отримання ролі арбітра в європейських справах.

Австрійський двір прагнув послабити Росію та Пруссію, тому висловлювався проти територіальних претензій Александра I на польські землі та за збереження роздробленості Німеччини.

Прусська політика на конгресі визначалась прагненням захопити Саксонію та стратегічно важливі володіння на Рейні.

Плани Росії з головних питань конгресу суперечили намірам Великої Британії та Австрії. Розбіжності проявилися, насамперед, у польському та саксонському питаннях. Росія претендувала на всю територію князівства Варшавського. Проаналізуйте, які саме заходи реалізував згодом Александр I з метою привернення на свій бік польських маєтних верств. Як компенсацію за території, що в результаті поділів Речі Посполитої відходили до Пруссії, а згодом були приєднані до Варшавського князівства, Росія обіцяла підтримати претензії Пруссії на Саксонію.

Суперечності в таборі переможців мала намір використати Франція, що прагнула вийти з зовнішньополітичної ізоляції. Ш. Талейран виявився найбільшим прихильником принципу легітимізму[60] з метою збереження сильної Франції (всі територіальні надбання з часів революції визнавалися недійсними, а політична система європейських держав мала залишатися на межі 1792 р.; таким чином Франція зберігала свої "природні кордони"). Прокоментуйте *документ №3.*

Зрештою, суперечності між союзниками привели до укладення 3 січня 1815 р. таємного оборонного військового союзу проти Росії та Пруссії. Проаналізуйте головні положення договору. Чи мала шанс на успіх дана угода, які об'єктивні фактори перешкоджали виникненню нової війни?

Окрім територіальних проблем учасники форуму обговорювали питання торгівлі рабами (прокоментуйте *док. №2*) та вироблення дипломатичних норм. Прокоментуйте рішення конгресу з цього приводу.

---

[60] Легітимізм (від франц. *legitime* – законний) – прагнення учасників Віденського конгресу відновити права колишніх монархів.

9 червня 1815 р. був підписаний заключний генеральний акт конгресу. Його рішенням присвячене ***третє питання*** заняття. Проаналізуйте політичні зміни в Європі, використовуючи положення *документу №4*. Чи був послідовно втілений у життя принцип легітимізму, задекларований учасниками конгресу (зокрема стосовно німецьких князівств)? Чи бралися до уваги національні прагнення та етнографічні кордони окремих народів (зокрема, становище Бельгії, Норвегії та Фінляндії)?

Отже, Віденським конгресом закінчився 15-річний період майже безперервних кровопролитних війн, нав'язаних Європі воєнним деспотизмом Наполеона Бонапарта. Віденський конгрес затвердив новий перерозподіл політичної карти Європи.

ДОКУМЕНТИ

Документ №1.

ШОМОНСЬКИЙ СОЮЗНИЙ ДОГОВІР АВСТРІЇ, ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ, ПРУССІЇ ТА РОСІЇ

17 лютого 1814 р.

Ст. I. [...] Високі Договірні Сторони урочисто зобов'язуються один одному даним трактатом і на випадок, якщо би Франція відмовилась прийняти умови запропонованого миру, скерувати всі засоби своїх держав на мужнє продовження проти неї поточної війни та вжити їх з дійсної згоди, аби укласти для самих себе та для Європи загальний мир, під покровом якого могли б бути встановлені та забезпечені права і свобода всіх народів.

Ст. II. Високі Договірні Сторони взаємно зобов'язуються не вступати з загальним ворогом в окремі переговори і не підписувати ні миру, ні перемир'я, ні конвенції іншим чином, як за спільною згодою. Окрім цього, зобов'язуються не скласти зброї раніше, ніж буде досягнута мета війни, спільно визначена та їм відома.

Ст. III. [...] Його Величність король Великої Британії зобов'язується виділити субсидію в 5 мільйонів фунтів стерлінгів на потреби 1814 р., що розподілятиметься на рівні частини між трьома державами, і понад це Його Величність обіцяє до 1 січня дійти згоди з їх Імператорськими й Королівськими Величностями щодо надання подальшої допомоги у кожному наступному році, якщо, бережи Боже, війна продовжуватиметься весь цей час.

Ст. VII. [Угода про те, щоб у випадку невдачі дружнього втручання негайно прийти на допомогу державі, що зазнала нападу, з корпусом у 60 000 осіб від кожної держави – *Уклад.*] […]

Ст. XV. [Угода сторін запросити приєднатися до трактату найвразливіші для нападів з боку Франції держави– *Уклад*.]

Ст. XVI. Оскільки даний трактат оборонного союзу має на меті збереження рівноваги в Європі, забезпечення миру та незалежності держав і попередження нападів, які протягом стількох років спустошували світ, то Високі Договірні Сторони домовились між собою продовжити його дію на 20 років [...].

Окремі таємні статті

Ст. I. [...] Їх Імператорські та Королівські Величності зобов'язуються спрямувати всі зусилля на дійсне облаштування в Європі наступної системи:

Німеччина у складі князівств, об'єднаних федеративним союзом, що забезпечує та гарантує незалежність Німеччини.

Швейцарський союз в колишніх його кордонах з незалежністю, що гарантується великими європейськими державами, в тому числі Фран-
цією.

Італія, розділена на незалежні держави, що розташовані між австрійськими володіннями в Італії та Францією.

Іспанія під управлінням Фердинанда VII в своїх колишніх кордонах.

Голландія, держава вільна та незалежна, під верховною владою принца Оранського, зі збільшенням території [...].

Історія країн Західної Європи та Північної Америки Нового часу. Частина перша. Практикум для студентів історичного факультету. Укладач Зоя Баран. 2-е видання, доповнене. Львів, 2006. С. 167-169.

Документ №2.

ДОПОВІДЬ К.В. НЕССЕЛЬРОДЕ АЛЕКСАНДРУ I

Відень, 18 грудня 1814 р.

Торгівля неграми

Одним із головних питань, у вирішенні яких британським уповноваженим доручено проявляти настирливість на конгресі, є заборона торгівлі неграми. Під час війни деякі безпосередньо зацікавлені держави, передовсім Данія, Швеція і Голландія, приєднались до вжитих Англією заходів. За Паризьким миром, цей принцип був поширений також на Францію, але вона зробила застереження, що втілення його в життя почнеться через п'ять років. Спонукати державу, зацікавлену у збереженні колоніальної системи, відмовитись від торгівлі, яка забезпечувала її процвітання, було, безумовно, досить важливим кроком у цьому питанні. Іспанія і

Португалія донині відмовляються дати свою згоду. Англія почала переговори з цими двома дворами і запропонувала їм вигоди, що показують, яку увагу вона приділяє цій справі. Але переговори поки що не дали жодних результатів. Правда, Іспанія, якій англійський уряд у Лондоні дав позику в сумі 10 млн доларів, погодилась скасувати работоргівлю в країнах на захід від екватора, наполягаючи на її продовженні в країнах на північ від екватора; але Англія вимагала якраз протилежного, оскільки їй особливо важливо, щоб работоргівля була повністю заборонена в тих районах африканського узбережжя, де вона сама припинила її в першу чергу, і де внаслідок цього негри вже досягли певного рівня цивілізації і мають спокій [...]. В останніх депешах, отриманих повноважними представниками Португалії, їм дозволяється погодитись на скасування работоргівлі через вісім років. Прагнучи спонукати португальців скоротити цей термін, Англія подає їм надію на компенсацію за захоплені під час війни кораблі з неграми [...]. А поки що думка англійського уряду така, що найефективніші засоби впливу на держави, які не беруть зобов'язання припинити работоргівлю, мають держави, які не володіють колоніями: вони могли б заборонити в себе ввезення колоніальних товарів, які розглядались би як продукт торгівлі неграми, що суперечить усім природним законам. Таким чином, ідея лорда Каслрі полягає в тому, щоб усі континентальні держави заявили, що з такого-то часу вони більше не допустять до себе колоніальні товари, вироблені в країнах, де не скасована торгівля неграми. Саме це і пропонує нині Англія Вашій Імператорській Величності.

Історія країн Західної Європи та Північної Америки Нового часу. Частина перша. Практикум для студентів історичного факультету. Укладач Зоя Баран. 2-е видання, доповнене. Львів, 2006. С. 169-170.

Документ №3.

Ш.М.Талейран. МЕМУАРИ.
Віденський конгрес

Не зважаючи на те, що мир був підписаний, усі кабінети займали на початку переговорів якщо не абсолютно ворожу, то, принаймні, доволі двозначну позицію щодо Франції. Усі вони вважали себе більшою або меншою мірою зацікавленими в тому, щоб ще більше ослабити її. Оскільки для цього вони нічого не могли зробити, то вели переговори з метою ослаблення хоча б її впливу. У цьому питанні вони були одностайними.

Я міг лише сподіватися на те, що між державами виникнуть суперечності, коли справа дійде до розподілу величезних територій,

що надійшли внаслідок війни в їх розпорядження: кожна з них бажала або отримати для себе, або дати залежним від неї державам значну частину завойованих земель. Водночас усі бажали не допустити до участі в розподілі ті держави, надмірна незалежність яких викликала тривогу. Ця боротьба не давала мені, однак, приводу вникати в справи, які визначали долю найважливіших областей. Щоб домогтися зміни цих угод або ж змусити держави повністю від них відмовитися, залежно від того, як би це диктувалося справедливістю, необхідно було не тільки подолати упередження, не тільки відкинути домагання і заглушити честолюбство; необхідно було змусити анулювати те, що було вирішено без Франції. Справа в тому, що якщо нас і погодились допустити до участі в заходах конгресу, то це була тільки форма, прийнята для того, щоб у нас не залишилось способу оскаржувати згодом їх законність; вказувалось, що Франція не може протестувати проти вже ухвалених рішень, які вважались здійсненим фактом.

[...] Найважливіші проблеми та питання, які мали спільне значення, були доручені комісії з представників восьми головних європейських держав, а щоб мати в цьому відношенні твердий критерій, було вирішено, що такими визнаються держави, які підписали договір 30 травня 1814 року.

[...] Комісія восьми держав зайнялась передовсім долею саксонського короля та його королівства, а згодом – долею Варшавського князівства. Пруссія вже давно прагнула підкорити собі Саксонське королівство. Отримавши його, вона не тільки приєднала би до своїх володінь прекрасну і багату країну, а й сильно зміцнила б свою стару територію. Під час війни, що завершилася Паризьким миром, союзники Пруссії обіцяли їй, що майбутні угоди забезпечать їй володіння Саксонією. [...] Але коли в комісію восьми держав було внесено пропозицію приєднати до неї цю державу, я заявив, що не можу підписатися під нею. Я визнавав, що Пруссія, яку Наполеон позбавив величезних володінь, з яких вона не всі могла повернути назад, мала право на отримання компенсації. Але хіба це причина, щоб Пруссія, в свою чергу, грабувала саксонського короля? Хіба це не означало би замінити право, що базується на справедливості, правом сильного, жертвою якого трохи не стала Пруссія? [...]

Пруссія ревно та вперто захищала свої претензії на Саксонію, а Росія підтримувала їх, скільки це було в її силі, чи з огляду на відданість свого монарха прусському королю, чи тому, що як винагороду за цю поступку імператор Олександр повинен був отримати Варшавське князівство. [...]

Співчуваючи претензіям Пруссії та Росії на Саксонію, Англія, очевидно, мала на меті зміцнення другої лінії захисту, що йде по

Ельбі, лінії Одера, яка вже була в розпорядженні Пруссії та слугувала для її захисту; вона була зацікавлена в тому, щоб ця держава [Пруссія. – *Уклад.*] могла протистояти майбутнім намірам Росії проти Німеччини. Але навіть у стратегічному відношенні ця думка була справжньою ілюзією.

Австрія не мала інших спонукальних причин підтримувати претензії Пруссії, окрім бажання зберегти угоди, поспішно та легковажно задумані в табірній метушні. Її не стримувала тоді навіть небезпека, яка витікала для неї зі зміцнення Пруссії на схилах Богемських гір – небезпека, яку вона помітила лише тоді, коли Франція її про неї попередила.

Англія також швидко зрозуміла, що було б необережно кинути нові зерна ворожнечі та розбрату між обома державами, які захищали кордони Німеччини від Росії. Крім того, Саксонія довго була би для Пруссії володінням непокірним та неміцним, готовим скористатися будь-яким випадком, щоб [...] повернути свою незалежність. Таке надбання могло би швидше ослабити Пруссію, ніж зміцнити її.

Оскільки Англія та Австрія прийняли відоме рішення, Пруссії довелося поступитися; тому вона врешті погодилася на те, щоб Саксонія продовжувала існувати, та задовольнилася отриманням частини її у вигляді добровільної поступки з боку володаря цієї країни.

Із згаданих угод витікало, що Росія, яка претендувала на повне володіння Варшавським князівством, змушена була відмовитися від своїх вимог. Пруссія повернула собі значну його частину, а Австрія, що надалі володіла частиною Галичини, повернула деякі з округів, якими їй довелось поступитися в 1809 році.

Російський уповноважений намагався заперечувати мені моїми ж аргументами. Він стверджував, що якщо принцип легітимності вимагає збереження Саксонського королівства, то він вимагає також відновлення Польщі. Він додав, що імператор Олександр хотів би отримати все Варшавське князівство для перетворення його в королівство і що тому я не міг, залишаючись послідовним, заперечувати проти передачі його Росії. Я палко відповідав, ...що якби держави побажали, Франція не лише перша дала би згоду на відновлення Польщі, а гаряче наполягала би на цьому за умови, що Польща буде відновлена у своєму колишньому вигляді, такою, якою Європа хоче її бачити. Але, додав я, немає нічого спільного між принципом легітимності та більшими чи меншими розмірами держави, яку Росія хоче утворити з незначної частини Польщі; при цьому вона навіть не виявляє наміру возз'єднати з нею прекрасні провінції, приєднані до цієї величезної імперії під час останніх поділів.

Дотримання принципу легітимності в постанові, ухваленій з приводу Саксонського королівства, вирішило, по-суті, і долю Неаполітанського королівства. [...] Повернення Неаполітанського королівства Фердинандові IV знову показало на серйозному прикладі значення принципу легітимності. Окрім цього, воно було вигідне Франції, оскільки завдяки йому вона отримала союзника в особі найсильнішого володаря Італії. Угоди, що стосувалися кількох інших частин Італії, мали на меті створення на цьому півострові сильної противаги впливу Австрії на випадок, якби її честолюбні плани скерувались у цей бік. Так Сардинське королівство отримало всю Генуезьку республіку. Правляча тоді в Турині гілка Савойської династії перебувала на межі згасання, і завдяки своїм династичним зв'язкам Австрія могла заявити претензії на цю багату спадщину; небезпека ця була відвернена визнанням прав Каріньянської династії, якій забезпечили успадкування вказаної корони.

Швейцарія*, що є центральною країною Європи, з якою межують три великі держави – Франція, Німеччина та Італія, була урочисто і назавжди оголошена нейтральною. Вказана постанова посилила для кожної з цих трьох країн способи оборони, послабивши їхні засоби нападу. Таке рішення особливо сприятливе для Франції, оточеної фортецями на решті кордонів і позбавленої їх на кордоні зі Швейцарією.

Створення нового Нідерландського королівства, вирішене ще до укладення миру, було, без сумніву, ворожим щодо Франції заходом;

---

* Швейцарія – походить від назви кантону Швіц на Фірвальдштетському озері, одного з трьох кантонів, що почали утверджувати свою окрему політичну ідентичність проти Німецької імперії наприкінці XIII ст. У 1291 р. кантони Швіц, Урі та Унтервальден підписали Вічний союз самооборони, присягнувши допомагати один одному в разі зовнішнього втручання. Наприкінці XV – початку XVI ст. до союзу приєдналися нові кантони. Хоча Імперія визнала існування Союзу за договором 1499 р., Швейцарія не мала формальної декларації незалежності. На середину XVII ст. в результаті тривалих війн з австрійськими Габсбургами, здобула незалежність, але залишалася розз'єднаною політично та економічно. Після окупації в 1798 р. Швейцарії французькими військами Директорії конфедерація розпалася. Була проголошена Гельветична республіка (до 1803 р.). Вперше в країні була створена центральна влада та ухвалена Конституція (точна копія французької Конституції 1795 р.), що проголосила рівність кантонів, демократичні свободи та ін. Однак в країні тривала боротьба між прихильниками централізму та федералізму, а ззовні, підписавши військовий договір з Францією, Швейцарія виявилась втягнутою у війну з антинаполеонівською коаліцією. У 1803 р. Наполеон ухвалив нову Конституцію, відновивши з деякими змінами колишній державний устрій країни.

воно було задумане з метою створення поблизу неї неприязної до неї держави, для якої потреба в захисті робила її природним союзником Англію та Пруссію.

Німецька конфедерація повинна була стати одним із найважливіших елементів європейської рівноваги. Не можна сказати, чи вдалось конгресу закласти міцні основи цієї організації, які могли би перетворити її в опору вказаної рівноваги. Знакові події 1815 року, які змусили конгрес прискорити свої наради, послужили причиною того, що конфедерація отримала зародковий, неоформлений вигляд, що вона до цього часу не набула стійкості і що над її розвитком доведеться ще працювати.

Історія країн Західної Європи та Північної Америки Нового часу. Частина перша. Практикум для студентів історичного факультету. Укладач Зоя Баран. 2-е видання, доповнене. Львів, 2006. С. 170-174.

Документ №4.

З АКТІВ ВІДЕНСЬКОГО КОНГРЕСУ

9 червня 1815 р.

Держави, що підписали трактат в Парижі 30 травня 1814 р., сьогодні, згідно з п. 32 цього трактату, зібрались у Відні спільно з князями та представниками держав – своїми союзниками, щоб розвинути деякі пункти цього трактату та доповнити його новими. Ці зміни в трактаті необхідні в силу того стану, в якому опинилася Європа після останньої війни, а також через бажання спільно розглянути результати прийнятих рішень та взаємно ратифікувати їх.

Ст. 1. Князівство Варшавське приєднується до Російської імперії за винятком тих губерній та повітів, відносно яких нижче вміщені особливі вказівки. Це безповоротне приєднання здійснюється шляхом особливої Конституції, що передає князівство на вічні часи у владу Його Величності Імператора всієї Росії, його спадкоємців та наступників. Його Імператорська Величність залишає за собою право на свій розгляд визначати внутрішні кордони князівства, яке користується особливим управлінням [...]. Він набуде разом з іншими своїми титулами титул польського короля [...].

Поляки, піддані держав Росії, Австрії і Пруссії, отримають представництво та національні інституції, створені згідно з пануючою політичною моделлю, які кожен з урядів, до яких вони належать, визнають слушними та можливими для створення.

Ст. II. Частина князівства Варшавського, якою Його Величність король прусський та його наступники володіють з повними

суверенними правами, має титул Великого князівства Познанського [...].

[Ст. IV, V, VII. Визначення кордонів Вільного Міста Кракова та кордонів між Австрією та Росією – *Уклад*.]

Ст. VI. Місто Краків з околицею буде оголошене на всі часи містом вільним, незалежним і нейтральним під опікою Росії, Австрії та Пруссії.

[Ст. IX, X. Підтвердження нейтральності Кракова; розпорядження, що стосуються конституції Вільного Міста Кракова– Уклад.] [...]

Ст. LIII. Існуючі князівства та вільні німецькі міста охоплюють в цій угоді Найсв. Імператора австрійського, королів Пруссії, Данії, Нідерландів, зокрема: Імператора австрійського та прусського короля на всіх територіях, які колись належали Німецькій імперії; короля данського для князівства Гольштайн*, короля Нідерландів для князівства Люксембурзького; укладають між собою урочисту конфедерацію, яка матиме назву Німецького Союзу.

Ст. LIV. Метою цього Союзу є утримання зовнішньої і внутрішньої безпеки Німеччини, незалежності та недоторканності сконфедерованих держав.

Ст. LXV. Давні провінції Сполучених Нідерландів і колишні бельгійські провінції, одні та інші в кордонах, визначених наступною статтею, спільно з названими в цій же статті землями та краями, утворять під владою Ясновельможного Князя орансько-насауського, дійсного князя Сполучених Провінцій, Королівство Нідерланди.

Ст. XCIII. Його Величність Імператор всієї Росії віддає Його Величності Імператору та королю Австрії повіти, відділені від Східної Галичини згідно з Віденським трактатом 1809 р. [...] Кордони їх будуть відновлені такими, якими вони були до видання згаданого вище трактату.

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa, 2001. S. 73–75.

---

* Гольштайн – князівство Священної Римської імперії. Данія правила ним з 1400 р. Головне місто Кіль.

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ВИДАННЯ

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

Зоя Баран
ІСТОРІЯ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ НОВОГО ЧАСУ
Частина перша

Практикум для студентів історичного факультету

Комп'ютерний набір
Зої БАРАН

Підписано до друку 2023. Формат 70x100 1/16
Папір офсет. 16,7 д.а. Гарн. Book Antiqua.

Видруковано з готового оригінал-макету
у видавничому центрі
Львівського національного університету імені Івана Франка
79000, Львів, вул. П.Дорошенка, 41.